

บทที่ ๓

พุทธสถาน

วิวัฒนาการของวัดและพุทธสถานในประเทศไทย

พุทธสถานในสมัยพุทธกาล แต่เดิมในสมัยพุทธกาล ยังไม่มีการสร้างอาคารขึ้นเพื่อเป็นที่พักของพระภิกษุสงฆ์โดยเฉพาะ ด้วยเหตุที่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตให้พระภิกษุสงฆ์ มีที่พักอาศัยเป็นหลักแหล่งถาวร ซึ่งอาจทำให้เกิดความผูกพันกับสิ่งที่เป็นสมบัติทางโลก และอาจมีผลกระทบต่อการศึกษาปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้น ตามแนวทางการปฏิบัติของพุทธศาสนา เสนาสนะที่ใช้อาศัยอยู่นั้น ได้ทรงกำหนดสถานที่สำหรับใช้เป็นที่อยู่อาศัยพื้นฐานของพระสงฆ์ ได้แก่ “รุกขมูล เสนาสนะ” อันหมายถึง “การอยู่รอบโคนต้นไม้” แล้วจาริกไปในที่ต่างๆ เพื่อปฏิบัติธรรมเผยแผ่พระศาสนา

ในสมัยพุทธกาลผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาจะนับถือแต่พระไตรสรณคมน์ ซึ่งได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ เท่านั้นยังมิได้มีการสร้างหรือสิ่งใดที่เคารพอย่างอื่น สิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาสิ่งแรกก็คือพระสถูป ซึ่งเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการตายและการฝังศพของชาวอินเดียในสมัยนั้น ไม่ว่าจะนับถือศาสนาใด

ซึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว ได้มีการถวายพระเพลิง พระพุทธสรีระที่เมืองกุสินารา บรรดาเจ้าเมืองที่ล้อมใสในพระพุทธศาสนา ๘ เมือง ต่างก็ไปร่วมถวายพระเพลิงและขอรับพระบรมธาตุเพื่ออัญเชิญไปประดิษฐานสำหรับการสักการบูชาในเมืองของตน เมื่อบรรดาเจ้าเมืองทั้งแปดได้รับพระบรมธาตุแล้วก็ได้สร้างพระสถูปขึ้นเป็นครั้งแรกในอินเดียรวม ๘ แห่ง แต่คนไทยปัจจุบันเรียกว่า เจดีย์ ทั้งๆ ที่ความมุ่งหมายเดิมของการสร้างสถานที่ทั้งสองนี้แตกต่างกันคือ สถูป หมายถึง สถานที่ที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เพื่อให้ลูกหลานและผู้เคารพนับถือไว้สักการบูชา

ซึ่งครั้งพุทธกาลมีบุคคลที่ควรบรรจุอัฐิธาตุไว้ในสถูป เพื่อเป็นที่สักการะของมหาชน อยู่ ๔ พวก เรียกว่า ๔ ปารหุคค ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ พระอรหันตสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ ส่วนเจดีย์นั้นมาจากคำว่า ไฉติยะ หรือเจติยะ หมายถึง สิ่งของหรือสถานที่ สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่เคารพบูชาระลึกถึง ถ้าอยู่ภายในศาสนสถานแต่เดิมมักเป็นห้องที่ตั้งรูปเคารพ มิได้บรรจุอัฐิแต่ประการใด แต่คนไทยเรารวมเรียกสถานที่ทั้งสองนี้ว่า “เจดีย์” ทั้งนี้อาจจะเป็น

เพราะในสมัยหลังลงมาคงมีการสร้างสถานที่เพื่อเป็นที่เคารพบูชาระลึกถึง และได้บรรจุอัฐิและสมบัติส่วนตัวของผู้วายชนม์ เข้าไว้ด้วยนั่นเอง

ลักษณะของพระสถูปของอินเดียสมัยโบราณนั้น เดิมเป็นการพูนดินขึ้นเป็นโคกตรงที่ฝังอัฐิธาตุแล้วลงเขื่อนรอบกันดินพัง มีการป้อมหรือฉัตรไว้บนโคกเพื่อเป็นเกียรติยศด้วย ต่อมา มีการแปลงรูปพระสถูปไปหิ้งงดงามยิ่งขึ้น เช่น มีการก่อสร้างฐาน ชั้นทักษิณ (เมธิ) และมีหรรษิกาเหนือองค์สถูป ตกแต่งยอดพระสถูปเป็นรูปฉัตร ลักษณะพระสถูปแบบนี้ได้ส่งอิทธิพลมายังอาณาจักรโบราณบนพื้นแผ่นดินไทย เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในสมัยนั้น

อารามสมัยแรกในพระพุทธศาสนา จากการที่ได้ศึกษาถึงพุทธประวัติจะเห็นว่า การที่พระองค์ทรงออกผนวช หรือที่เรียกว่าเสด็จออกมหาภิเนษกรรมนั้น พระองค์ได้ทรงสละทุกสิ่งทุกอย่างโดยสิ้นเชิง ทรงแสวงหาโมกขธรรม และได้เสด็จรอนแรมไปประทับตามที่ต่างๆ จนกระทั่งทรงตรัสรู้ใต้ต้นโพธิ์ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา พระองค์ไม่มีสมบัติส่วนตัวพระองค์เลย

เมื่อพระองค์ได้ทรงประกาศศาสนาและมีพระสาวกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ นั้น ถือว่าเป็นระยะเวลาเผยแผ่ศาสนา บรรดาสาวกได้แยกย้ายกันไปสอนศาสนาตามที่ต่างๆ ตามรับสั่งของพระพุทธองค์ว่าห้ามภิกษุร่วมไปทางเดียวกันถึงสองรูป ดังนั้นภิกษุจึงไม่มีที่อยู่เฉพาะที่เป็นหลักแหล่ง เมื่อเที่ยวสอนศาสนาไปที่ใดก็จะแสวงหาที่สงบเป็นที่พัก เช่นตามใต้ต้นไม้หรือตามถ้ำ ที่ปลอดภัยจากสัตว์ร้าย ดังนั้นโคนต้นไม้จึงเป็นเสนาสนะดั้งเดิมของภิกษุ (เสนาสนะหมายถึงที่อยู่ของภิกษุ) และถ้าภิกษุจาริกไปยังถิ่นฐานบ้านเมืองใด มักจะอยู่ตามชายป่า ซึ่งระยะทางไม่ไกลจากตัวเมือง เพื่อจะเข้าไปบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตัวเมืองได้ และเมื่อชาวบ้านทราบว่าม้นักบวชมาพำนักอยู่ก็จะพากันจัดข้าวปลาอาหารมาถวาย ฟังเทศน์ฟังธรรมที่ชายป่าเริ่มเรียกตามภาษามคธว่า “วะนะ” ดังเช่นเวฬุวัน ณ เมืองพาราณสี

บริเวณชายป่านี้นี่ไม่ว่าจะเป็นที่ดินที่มีเจ้าของแล้วหรือไม่ก็ตาม ถือเป็นธรรมเนียมว่าเป็นที่ซึ่งอนุญาตให้นักบวชพำนักได้ และบางที่นักบวชต่างลัทธิได้พำนักอยู่ในตำบลเดียวกัน จึงมีปรากฏในพระสูตรต่างๆ หลายแห่งว่าพุทธองค์ได้เคยทรงสนทนาโต้ตอบกับเจ้าลัทธิและคณาจารย์ของพวกอาชีวกที่มีชื่อบอกไว้ในพระสูตรก็หลายคน ซึ่งน่าจะสนทนาในเวลาเมื่อไปพักอยู่ในวะนะใกล้ๆ กันหรือในวะนะเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม สถานที่ดังกล่าวเป็นเพียงที่พำนักของภิกษุเฉพาะในฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อถึงฤดูฝน ซึ่งตามพุทธบัญญัติว่าภิกษุต้องจำพรรษาเป็นเวลา ๓ เดือนนั้น พระสงฆ์จำเป็นต้องหาที่กำบังฝนเรียกว่า “เสนาสนะ” ซึ่งพระสงฆ์จะสร้างขึ้นเองหรือมีประชาชนเลื่อมใสศรัทธาสร้างให้ก็ได้แล้วแต่ ในการที่พระสงฆ์ได้ไปประกาศศาสนาให้บ้านเมืองใดๆ ก็ตาม ถ้าตรงกับฤดูเข้าพรรษาก็มักจะมีผู้มีจิตศรัทธาถวายอาราม (แปลว่าสวน) ให้เป็นเขตพำนักเช่น “เชตวันาราม” ซึ่งอนาค

บิณฑิกเศรษฐีถวาย ที่กรุงสาวัตถี และ “เวฬุวนาราม” หรือเวฬุวันอาราม แปลว่าสวนไม้ไผ่เป็นราชอุทยานของพระเจ้าพิมพิสาร เมื่อได้ทรงแสดงองค์เป็นอุบาสกก็ทรงดำริถึงสถานที่สำหรับพระองค์ ศาสตรา และพระสาวก จึงถวายเวฬุวันให้เป็นที่ประทับ เวฬุวันจึงกลายเป็นเวฬุวนาราม สำหรับพระสงฆ์เปรียบเสมือนสังฆารามในสมัยนี้

และตั้งแต่นั้นมาพระพุทธองค์โปรดให้ภิกษุรับอารามที่ประชาชนถวายได้ นับว่าการถวายอารามได้เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อครั้งพระเจ้าพิมพิสาร แต่สถานที่เหล่านี้พระพุทธองค์และพระสาวกไม่ได้พำนักอยู่ประจำ คงอยู่แต่ระยะเวลาเข้าพรรษาหรือเวลาที่เสด็จมาเมืองนี้เท่านั้น เมื่อพระองค์เสด็จจาริกไปอารามจะว่างเปล่าอีกเช่นกัน แต่อย่างไรก็ตามอารามเหล่านี้อาจจะเรียกว่า “วัด” ได้

และจากการที่มีผู้มีจิตศรัทธา ถวายอารามให้เป็นที่พำนักของภิกษุนั้นแสดงถึงว่าได้มีประเพณีการสร้างที่อยู่หรือมีการกำหนดขอบเขตที่ปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์นั้น มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล แม้จะมีได้มีสิ่งก่อสร้าง เช่นสมัยปัจจุบันก็ตาม คงเป็นแต่เพียงสิ่งก่อสร้างอย่างง่าย ๆ มิได้สร้างเป็นการถาวรดังเช่นสมัยปัจจุบัน เนื่องจากพระพุทธองค์และพระสาวกไม่ได้พำนักอยู่ประจำ คงอยู่แต่ระยะเวลาเข้าพรรษาหรือเวลาที่เสด็จมาเมืองนั้นๆ เท่านั้น

กุฎี ที่อยู่ของภิกษุครั้งพุทธกาลคงเป็นกระท่อม พื้น โปกปูนหรือเป็นแต่ดิน เคยปรากฏว่าพระเจ้าพิมพิสารสร้างคันธกุฎีถวายพระพุทธองค์ ที่เขตวันเมืองสาวัตถี ตัวคันธกุฎีได้สร้างไว้แยกส่วนหนึ่งต่างหาก บริเวณคันธกุฎีนั้นพระพุทธองค์ใช้เป็นที่พักประชุมสั่งสอนพระสาวกของพระองค์ด้วย แต่ต่อมาดูเหมือนว่าที่ประทับของพระองค์แห่งอื่นๆ จึงพลอยเรียกว่า คันธกุฎีไปด้วย เช่นกุฎีที่นางวิสาขาสร้างถวายพระพุทธเจ้าที่บุพพาราม ด้วยเงินที่ได้จากการขายเครื่องประดับชื่อว่า มหาลดาประสพการณ์

นอกจากนี้ ยังมีอารามอีกหลายแห่งซึ่งมีผู้ศรัทธาสร้างถวายพระพุทธองค์และให้เป็นที่จำพรรษาของพระสงฆ์ แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ในระยะเวลาจำพรรษาของพระพุทธองค์ได้ทรงจำพรรษา ณ วัดทั้ง ๓ แห่งซึ่งได้แก่

๑. วัดโฆสิตาราม ตั้งอยู่ใกล้กรุงโกสัมพี นครหลวงแคว้นอังสะในยุคพุทธกาล ท่านโฆสกะเศรษฐีเป็นผู้สร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอุเทน

๒. วัดป่าวาฬาราม ซึ่งท่านป่าวาริกเศรษฐี เป็นผู้สร้าง

๓. วัดกกุฏาราม สร้างพร้อมกับวัดโฆสิตาราม สร้างโดยท่านกกุฏเศรษฐี

นอกจากนี้ยังมีอารามอีกหลายอารามที่บรรดาภคินีตามแคว้นต่างๆ ทรงเลื่อมใสในพระพุทธองค์สร้างถวาย เช่นในแคว้นวัชชี ซึ่งมีอารามอยู่หลายอาราม ที่สำคัญได้แก่ วัดอัมพปาลี วันซึ่งเป็นส่วนที่นางอัมพปาลี ซึ่งเป็นนางคณิศาคคนหนึ่งสร้างถวาย

นอกจากนี้กษัตริย์ลิจฉวี ซึ่งมีความเคารพต่อพระพุทธองค์มาก ถึงกับมอบถวายเจดีย์สถานอื่นๆ ทัวทั้งรัฐแก่พระพุทธองค์ แล้วยังได้สร้างกุฏิ และศาลาในป่ามหาวัน ให้เป็นที่ประทับของพระพุทธองค์ด้วย เช่นในแคว้นมัลละมีวัดที่สำคัญคือ วัดอัมพวันของนายจุนทัมมารบุตร ซึ่งชื่อนี้ได้ซ้ำกับวัดอัมพวันในรัฐโกศล ซึ่งอาจจะเป็นวัดเดียวกันก็ได้ เพราะบางคราวเมืองโกศลก็ครอบครองมัลละด้วย หรืออาจจะมีชื่อคล้ายคลึงกันเพราะอัมพวันหมายถึงสวนมะปรางซึ่งมีอยู่ทั่วไป

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วที่เรียกว่าวัดในสมัยพุทธกาลหรือสังฆาวาสนั้น โดยส่วนมากจะเรียกว่าอารามทั้งสิ้น เนื่องจากคำว่า “อาราม” แปลว่า “สวน” ซึ่งหมายถึง ที่ว่าง ซึ่งเจ้าของที่มีความศรัทธาถวายให้พระพุทธองค์และคณะสงฆ์ สร้างเสนาสนะหรือเรียกว่าสร้างให้เป็นที่อยู่ของพระ จึงเกิดมีประเพณีการถวายอาราม หรือเปรียบเทียบการสร้างวัดถวายมาแต่พุทธกาล หากแต่ว่าอารามครั้งพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์และพระสาวก อาศัยเฉพาะบางเวลา คือเฉพาะเวลาที่ได้เสด็จมายังเมืองนั้นๆ มิได้อยู่ประจำ เวลาเสด็จเที่ยวจาริกไปที่อื่น อารามนั้นก็ว่างเปล่า ไม่เหมือนวัดที่เราเข้าใจและรับรู้กันในปัจจุบัน

หลังพุทธกาล ถ่วงพุทธกาลในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ศาสนาพุทธได้เจริญรุ่งเรืองมาก พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนา และทรงยกพระพุทธานุภาพขึ้นประกาศสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนพระพุทธศาสนาจึงเป็นประธานของประเทศในสมัยนี้ พระเจ้าอโศกทรงมีพระราชศรัทธาถวายไทยทานแก่สงฆ์วันละประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูป ทรงสร้างวัดอโศการามขึ้นที่เมืองปาฏลิบุตร และโปรดให้สร้างวัดทั่วทั้งราชอาณาจักร จำนวนมากมาย ซึ่งในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนี้ เริ่มนิยมสร้างวัดเป็นถาวรวัตถุแล้ว

ในตอนนี้อเอง ได้เกิดมี สังฆาวาส ซึ่งเป็นที่พระสงฆ์พำนักอยู่ประจำซึ่งเราเรียกกันในปัจจุบันว่า “วัด” เกิดขึ้นในมณฑลประเทศ ซึ่งมูลเหตุคือภายหลังที่พระพุทธองค์ได้เสด็จปรินิพพานแล้ว ภายหลังได้เกิดมีประเพณีที่บรรดาพุทธสาวกและพุทธศาสนิกชนที่รำลึกถึงพระองค์ได้พากันไปสักการะบูชายังสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง ตามที่พระพุทธองค์ทรงมีพระบรมพุทธานุญาต ซึ่งได้แก่

๑. สถานที่ประสูติ คือสวนลุมพินีวัน หรือรุมมินเดในประเทศเนปาลบัดนี้
๒. สถานที่ตรัสรู้ คืออรุเวลาเสนานิคม พุทธคยา
๓. สถานที่แสดงปฐมเทศนาคือ อสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันเรียกว่าสารนาถ
๔. สถานที่ที่พระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานคือสาละวินทยาน เมืองกุสินารา

สังเวชนียสถานทั้ง ๔ ดังที่กล่าวข้างต้น จึงเป็นที่ชุมนุมของพุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ไปประชุมกันเป็นจำนวนมาก ต่างผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันมา ด้วยความที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง นั้นมีใค้อยู่ใกล้กัน การเดินทางต้องใช้เวลาและความอุสาหะ บางพวกเมื่อมาถึงแล้วก็ยังพำนักอยู่บริเวณนั้นเป็นเวลานาน เพื่อคอยดูแล บำรุงรักษารวมถึงปฏิบัติธรรมอยู่ใกล้ๆ กับสังเวชนียสถานทั้ง ๔ ด้วยเหตุนี้เอง ต่อมาจึงมีผู้ศรัทธาทำบุญสร้างที่อยู่อาศัยถวายพระภิกษุ เมื่อพระภิกษุมีผู้ศรัทธาสร้างที่อยู่อาศัยให้ จึงตกลงที่จะอยู่ประจำที่สังเวชนียสถานนั้นๆ เลย เพื่อที่จะได้ทำการบำรุงรักษาสังเวชนียสถาน และมีผู้อุปถัมภ์ ทำให้สามารถปฏิบัติธรรมได้อย่างสะดวก ดังนั้นด้วยเหตุนี้จึงน่าจะเป็นมูลเหตุให้เกิดมี “วัด” หรือ เขตสังฆาวาส ซึ่งเป็นที่อยู่ประจำของพระภิกษุสงฆ์ขึ้น

สำหรับพุทธเจดีย์ที่เป็นพระสถูปนั้น ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช มักสร้างด้วยอิฐและศิลา องค์สถูปเป็นรูปทรงกลม อันเปรียบเสมือนจากฟองไข่ อันเป็นศูนย์แห่งพลัง และเป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่ง เรียกว่า อันตะ ด้านบนขึ้นไปเรียกว่า หรรมิกา (แท่นบูชา) ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมคล้ายบรรลัภที่ประทับของพระมหากษัตริย์ โดยปีกรมที่ซ้อนเป็นชั้นหรือฉัตรไว้ด้านบน ตัวสถูปนั้นตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยม ครอบฐานเป็นลานสำหรับประทักษิณ ภายนอกมีรั้วศิลาล้อมรอบ โดยสร้างเลียนแบบรั้วไม้ ตามรั้วและฐานพระสถูปประดับภาพจำหลักกลดลายและภาพเล่าเรื่องเป็นพุทธชาดก และพระพุทธรูปประวัติ ซึ่งตามภาพเหล่านี้ก็ได้จำหลักพระพุทธรูปเจ้าในรูปมนุษย์ แต่จะใช้สัญลักษณ์แทน เช่น รอยพระพุทธรบาท ไตรรัตน์ะ ธรรมจักร หรือ สถูปจำลอง เป็นต้น การสร้างองค์พระพุทธรูปนั้นมาเริ่มนิยมสร้างกันในสมัยพระเจ้ามิลินท์ (เมนันเดอร์) แห่งแคว้นคันธาระ ประมาณ พ.ศ. ๖๐๐ เป็นต้นมา

สำหรับเจดีย์หรือเจดีย์ตามที่คนไทย เรียกกันนั้น แต่ครั้งพุทธกาลมี ๔ ประเภทคือ

๑. ธาตุเจดีย์ หมายถึง พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าที่ได้จากการถวายพระเพลิงแล้วและถูกแจกให้เจ้าเมืองที่ล้อมใสในพระพุทธศาสนาไปสักการบูชา สร้างพระสถูปถวาย แต่ครั้งพุทธกาล

๒. บริโภคเจดีย์ หมายถึง สถานที่พระพุทธรูปทรงอนุญาตให้ใช้เป็นทีระลึกถึงพระองค์เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ได้แก่ สังเวชนียสถาน ๔ แห่ง คือ สวนลุมพินีที่ประสูติ อรุเวลาเสนานิคมที่ตรัสรู้ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันที่แสดงปาฏิหาริย์ เมืองราชคฤห์ที่ทรงมาน ช้างนาพาสิริ และเมืองเวสาลี ที่ทรงทรมานพญาวานร

๓. ธรรมเจดีย์ ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานนั้น พระองค์ได้มีพระพุทธรูปบริหารแต่พระสาวกได้ว่า พระธรรมนั้นจะเป็นเสมือนตัวแทนของพระองค์ต่อไป ดังนั้นในสมัยหลังต่อมา อาจจะมีผู้รู้พระบรมพุทธรูปได้แนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา จึงเกิดพระธรรมเจดีย์ขึ้น

๔. อุเทศิกเจดีย์ หมายถึง ของที่สร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศแด่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสำคัญ นอกเหนือไปจาก ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ และธรรมเจดีย์ เช่น พระพิมพ์ พระพุทธรูป และพระสถูปอื่นๆ

ดังนั้นด้วยเหตุที่เกิดเจดีย์สถานตามที่ต่างๆ ทั่วไป และมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น โดยที่ต่างๆ เหล่านี้อาจมีพระสงฆ์พำนักประจำเพื่อที่จะได้บำรุงรักษาเจดีย์สถานเหล่านั้น ทำให้สังฆาวาสที่เกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลนั้น โดยมากจะเกิดขึ้นในที่ที่มีเจดีย์สถานอันเป็นที่สักการะบูชาแทนองค์พระพุทธรูปประจำอยู่ และมีผู้คนไปบูชาอยู่อย่างสม่ำเสมอ เหล่านี้ จึงน่าที่จะเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิด “วัด” ดังนั้นในสมัยล่วงพุทธกาลการสร้างวัดถวายยังนิยมสร้างกันต่อมา แต่นิยมสร้างเป็นถาวรวัตถุเช่นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชในศตวรรษที่ ๓ ซึ่งได้สร้างวัดอโศการามเป็นตึกกรมใหญ่โต และเป็นพุทธสถาน ที่เป็นแบบอย่างสืบต่อมาในสมัยหลัง

จึงพอสรุปได้ว่า สังฆมณฑล ของพระภิกษุและพระภิกษุณีกับสังฆาวาส (คือวัด) ซึ่งพระสงฆ์พักอยู่ประจำมิใช่พักชั่วคราว เริ่มมีหลักฐานเด่นชัดมาแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และมีการก่อสร้างให้เป็นวัด ใช้เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์พวรสมาทานวิปัสสนาธุระ ซึ่งก็มักจะเกิดขึ้นในสมัยนั้น และได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในสมัยต่อมา

อรรถาธิบายจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือศาสน์สมเด็จพระเจ้า “วัด” อาจจะมี ๓ อย่างคือ สังฆาราม ๑ พุทธาวาส ๑ และสังฆาวาสอีก ๑ สังฆารามนั้นเป็นวัดในสมัยพุทธกาลทั้งสิ้น วัดพุทธาวาสนั้นเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาล คือเป็นที่ประดิษฐานอนุสรณ์วัตถุแห่งองค์พระพุทธรูป วัดสังฆาวาสเกิดขึ้นภายหลังวัดพุทธาวาส เนื่องจากได้มีพระสงฆ์ไปบูชาพุทธาวาสมีผู้สร้างที่พักอาศัยและอุปถัมภ์ พระสงฆ์จึงอยู่ประจำเลย ซึ่งเป็นไปตามลำดับคือเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและความต้องการของบุคคลแต่ละสมัย

มูลเหตุการสร้างวัดในประเทศไทย

ก่อนที่จะเกิดมีการสร้างวัดขึ้นในประเทศไทยนั้น จะต้องกล่าวถึงพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในประเทศไทยก่อน พุทธศาสนาที่เข้ามาในไทยครั้งแรกนั้นยังไม่แน่ว่าเป็นที่ใด จากหนังสือ ศาสนวงศ์ กล่าวไว้ว่า หลังจากที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ได้ ๗ สัปดาห์ก็ได้ส่งพระดาสุสสะ กับพระภัลลิกะมายังรัฐรามัญ พระภิกษุทั้งสององค์นี้ถือเป็นรายแรกที่ประดิษฐานพระพุทธศาสนิกในรัฐรามัญ เมื่อวันที่ ๕ ค่ำ เดือน ๘

นอกจากนั้นในหนังสือศาสนวงศ์ยังกล่าวถึงเหตุการณ์ต่อมาว่า ในปีที ๘ ภายหลังเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้ พระองค์ได้เสด็จทางอากาศสู่เมืองสุธรรมปุระ รัฐสุวรรณภูมิ พร้อมด้วยพระสาวก หลังจากเทศน์โปรดชาวเมืองและพระราชแล้วก็ประทานพระเกศธาตุแก่ฤๅษี ๖ คน ซึ่งกำลัง

บำเพ็ญตนอยู่ เพื่อนำไปบูชาและประทานพระทันตธาตุแก่พระควนปติเถระ หลังจากบูชาได้ ๓๗ ปี ก็นำมามอบให้แก่พระเจ้าสิริราชให้ไปประดิษฐานเจดีย์ ๓๗ องค์ ถือเป็นการประดิษฐานพระพุทธรศาสนาในรัฐรามัญ ครั้งที่ ๒

หลังจากพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานได้ ๒๓๕ ปี พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะได้ทรงเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่างๆ โดยแบ่งพระภิกษุที่จะออกไปเผยแพร่ออกเป็นสาขา ทรงส่งพระมหินทรเถระไปยังลังกาทวีป พร้อมทั้งส่งพระโสณะเถระและพระอุตระเถระมายังสุวรรณภูมิ พร้อมด้วยพระภิกษุ ๕ องค์ มาประดิษฐานพุทธศาสนาเป็นครั้งที่ ๓ เมื่อครั้งพระยสุสสะ พระกัลลิกะ และกัลมปติเถระอัญเชิญพระพุทธรศาสนาในรัฐรามัญนั้นใครมีศรัทธาเลื่อมใสนับถือกันตามความพอใจของตน แต่หลังจากพระโสณะเถระ พระอุตระเถระนำพระพุทธรศาสนาเข้ามาเป็นครั้งที่ ๓ นี้ได้อุตสาหกรรมเป็นอย่างมาก เพื่อที่จะให้พุทธศาสนาตั้งมั่นในรัฐรามัญอย่างมั่นคง จนมีคนนับถือกันเป็นอันมากจากการค้นพบทางด้านโบราณคดีนั้น เราได้หลักฐานเพียงแค่สมัยพระเจ้าอโศกเผยแพร่ศาสนาเข้ามาในสุวรรณภูมิ ในศตวรรษที่ ๓ และเมื่อนครปฐมน่าจะเป็นเมืองหลวงของทวารวดี เนื่องจากที่แขวงจังหวัดนครปฐมมีสถูปใหญ่โต คือพระปฐมเจดีย์ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปโอคว่ำเหมือนสถูปในสมัยพระเจ้าอโศก นอกจากนี้ยังพบพระธรรมจักรกับกวางหมอบ เช่นเดียวกับสมัยพระเจ้าอโศกเป็นจำนวนมาก ซึ่งไม่ปรากฏมีในประเทศพม่ารามัญหรือเขมร ที่ประเทศไทยก็มีแต่ที่จังหวัดนครปฐมและนครราชสีมาก็พบบ้าง แต่จังหวัดอื่นไม่มี พวกเหรียญตราที่พบในเขตนครปฐม แสดงให้เห็นว่าชาวอินเดียคงจะมีการติดต่อค้าขายกับชาวสุวรรณภูมิมาก่อน น่าจะเป็นข้อสันนิษฐานว่าคงจะมีชาวอินเดียตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว แล้วเผยแพร่ธรรมเนียมแก่ชาวพื้นเมืองแต่โบราณแล้ว เมื่อปีพุทธศาสนาเจริญขึ้นในอินเดียและเผยแพร่เข้ามาในแถบนี้จึงมีผู้นับถือมาก จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ขุดพบที่นครปฐม พระปฐมเจดีย์จึงน่าจะเป็นวัดแรกในพุทธศาสนาที่ปรากฏในประเทศไทย และนอกจากพระปฐมเจดีย์แล้วยังปรากฏวัดที่มีเจดีย์ใหญ่ๆ หลายแห่งสร้างไว้ เช่น วัดพระรามและวัดพระประโทนอีกด้วย

ลักษณะของวัดและพุทธสถานในประเทศไทย

สถาปัตยกรรมโบราณหรือพุทธสถานที่หลงเหลืออยู่ในประเทศไทย ส่วนใหญ่ได้แก่สถูป เจดีย์ โบสถ์ วิหาร พระปรางค์ ศาลาการเปรียญ หอไตร กุฏิ เป็นต้น สำหรับสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนา หรือพุทธสถานนั้น ในยุคแรกๆ เช่น ทวารวดี ศรีวิชัย และลพบุรี ไม่ปรากฏร่องรอยของอาคารต่างๆ อย่างเด่นชัด จึงไม่สามารถกำหนดหน้าที่ของซากฐานอาคารได้ว่าเป็นอาคารประเภทใดบ้าง เหมือนกับสิ่งที่สามารถกระทำได้ในสมัยหลังๆ เช่น สุโขทัย ล้านนา อโยธยา

และรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะมีการแบ่งเขตเป็นพุทธาวาส กับสังฆราม ที่แน่นอนโดยมีพัฒนาการไปตามความนิยมในแต่ละยุคสมัยโดยขึ้นอยู่กับปัญหาและการใช้สอย

“วัด” อันเป็นพุทธสถานหรือสถาปัตยกรรมที่เนื่องในพุทธศาสนาในประเทศไทยแต่ละยุคสมัยมีรูปแบบที่ไม่เหมือนกัน ซึ่งแล้วแต่ความนิยมในลักษณะศิลปะ และความคิดสร้างสรรค์ของช่าง ซึ่งสามารถสรุปลักษณะสถาปัตยกรรมได้โดยอาศัยเหตุผลจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ โดยสามารถจำแนกให้เป็น สมัยๆ โดยมีลักษณะสรุปได้ดังนี้

สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๖ วัด และ พุทธสถานในยุคนี้ ปรากฏร่องรอยทั้งในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ร่องรอยของซากอาคารที่ก่ออิฐถือปูนมีปรากฏเหลือเพียงฐานนั้น ไม่สามารถแสดงถึงระเบียบของการวางผังสร้างอาราม หรือวัดได้อย่างเด่นชัด เพราะพบเป็นฐานอาคารกระจายโดยไม่มีขอบเขต บางแห่งมีเพียงแห่งเดียว เช่น วัดพระเมรุ และที่จุลประโทน จังหวัดนครปฐม บางแห่งมีส่วนฐานอาคารกระจายอยู่หลายแห่งในบริเวณที่ไม่ห่างกันมากนัก เช่นที่บ้านคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี และที่อำเภออุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งซากฐานอาคารเหล่านี้เข้าใจว่าเป็นฐานสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ มีรายละเอียดต่างกัน ๑๓ แบบซึ่งสรุปรูปแบบอย่างกว้างๆ ของฐานสถาปัตยกรรมได้ ๔ แบบ

๑. ฐานรูปกลม

๒. ฐานรูปสี่เหลี่ยม

๓. ฐานรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม

๔. ฐานรูปแปดเหลี่ยม

ตามฐานสถาปัตยกรรมต่างๆ เหล่านี้ พบร่องรอยว่าบางแห่งมีการแบ่งเป็นช่องๆ และประดับภาพเล่าเรื่องชาดกต่างๆ โดยรอบ ภาพเล่าเรื่องทำด้วยดินเผาและปูนปั้น ซึ่งสามารถศึกษาเปรียบเทียบได้กับลักษณะสถาปัตยกรรมอินเดียในสมัยราชวงศ์คุปตะได้ คือมีองค์สถาปัตยกรรมตั้งอยู่บนฐานและประดับยอดสถาปัตยกรรมด้วยหรรมิกาและฉัตร ซึ่งมักจะพบชิ้นส่วนขององค์สถาปัตยกรรมและยอด ทั้งที่ทับด้วยแผ่นหิน แผ่นศิลาแลง และดินเผา พร้อมทั้งจารึกคาถา เย ธมฺมา โดยรอบองค์สถาปัตยกรรม จึงทำให้ทราบว่า เป็นส่วนของสถาปัตยกรรมที่เป็นพุทธสถาน

ในสมัยทวารวดี พบว่าฐานอาคารก่อสร้างด้วยอิฐขนาดใหญ่ อิฐจะขัดผิว และพบว่าใช้ดินเหนียวเนื้อละเอียดผสมน้ำอ้อยเป็นดินสอพราสานผิวอิฐ หรือบางทีใช้ยางไม้ชนิดหนึ่งผสมทรายละเอียดกับหินไปลาดเป็นผง มีการเรียงอิฐแบบที่เรียกว่าเฟลมมิชบอนด์ (Flemish bond) คือการเรียงอิฐตามยาวสลับกับอิฐตามกว้างในชั้นเดียวกัน

อย่างไรก็ดีได้พบสีมาอันเป็นหลักที่กำหนดเขตของพระสงฆ์ เพื่อใช้เนื้อที่บริเวณประกอบพิธีทำอุโบสถ หรือปาวารณา หรือสังฆกรรม ตามพระวินัย ด้วย โดยพบมากในภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ สีมานี้พบสกัดจากหินมีขนาดใหญ่สูงกว่า ๑๖๐ เซนติเมตรและสลักภาพพระพุทธรูปประดับข้าง ภาพชาดกบ้าง ประดับไว้ดังเช่นที่ บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ หรือที่ฟ้าแดด จังหวัดกาฬสินธุ์ แต่ไม่ปรากฏร่องรอยของซากอาคารในบริเวณที่พบสีมา ยกเว้นที่บริเวณหนองอุสา ซึ่งมีสีมาปักโดยรอบ แสดงว่ามีการใช้บริเวณเพิงผานั้นเป็นที่ประกอบพิธีสังฆกรรมในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ด้วย และบางแห่งใช้ถ้ำเป็นที่ทำสังฆกรรมหรืออาจเป็นถ้ำวิหารแบบอินเดีย เช่นที่ถ้ำพระงาม จังหวัดสระบุรี ถ้ำมอรัตน์ จังหวัดเพชรบูรณ์ และถ้ำเขา จังหวัดราชบุรี

สมัยศิลปะทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔ - ๑๗ สมัยศิลปะทวารวดีเป็นศิลปะที่ปรากฏในจังหวัดลำพูนปัจจุบันเป็นส่วนใหญ่ ด้วยจังหวัดลำพูนเดิมเป็นที่ตั้งของเมืองทวารวดี ซึ่งมีความงามเทวีทรงเป็นปฐมกษัตริย์ พระนางทรงเป็นพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงลพบุรี (ละโว้) หรือกรุงกัมพูชา ดังนั้น ศิลปกรรมของทวารวดีจึงเป็นศิลปกรรมที่สืบทอดไปจากศิลปะทวารวดีที่ลพบุรี และเมื่อมีการติดต่อกับอาณาจักรพุกามในประเทศพม่าและยังมีสัมพันธภาพกับทางกรุงละโว้ ศิลปะของทวารวดีจึง(ลพบุรีในปัจจุบัน)ผสมผสานทั้งแบบทวารวดีตอนปลายกับศิลปะพุกาม และศิลปะลพบุรีตามแบบขอมโดยมีวิวัฒนาการเป็นระยะๆ

พุทธสถานที่สำคัญของทวารวดี ได้แก่ สถูปมหาพลที่วัดกู่กุด หรือวัดจามเทวีสุวรรณเจดีย์ (กู่คำ) และเจดีย์เชียงยืน ในวัดพระธาตุทวารวดี จังหวัดลำพูน สถูปสี่เหลี่ยม ที่วัดพระยาวัน จังหวัดน่าน นอกจากนี้ยังพบร่องรอยซากบ้านอาคารที่เวียงதாகาน จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งพบโบราณศิลปวัตถุศิลปะทวารวดีด้วย ซึ่งทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นฐานอาคารเดิม ซึ่งน่าจะเป็นวัดในพุทธศาสนาแบบทวารวดี

สมัยศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ พุทธสถานที่สำคัญในศิลปะศรีวิชัย พบในภาคใต้ตั้งแต่ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ถึงยะรัง จังหวัดปัตตานี เช่น พระบรมธาตุไชยา วัดแก้ว และวัดหลง พุทธสถานที่เหลืออยู่ที่วัดแก้วและวัดหลงนั้นไม่สามารถกำหนดขอบเขตของอารามเดิมได้ เพราะเหลือร่องรอยเพียงฐานอาคารซึ่งเข้าใจว่าเป็นฐานสถูปเท่านั้น ส่วนที่พระบรมธาตุได้รับการบูรณะมาตลอด จึงยังคงสภาพของสถูปที่แสดงลักษณะของศิลปกรรมที่รับรูปแบบของวิหาระในอินเดียใต้ที่สร้างส่วนฐานเป็นรูปมณฑปมีหลังคาซ้อนเป็นชั้นๆ ส่วนยอดเป็นรูปสถูปและสร้างรูปสถูปจำลอง (สถูปีกะ) ประดับตามมุมของชั้นหลังคา พุทธสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ จะเป็นพุทธสถานที่เนื่องในลัทธิมหายาน และคล้ายกับจันทิเชวูในชวามาก

เมื่อภาคใต้ได้รับพระพุทธศาสนาจากลังกา ซึ่งเป็นพุทธศาสนาเถรวาท พระสถูปก็สร้างตามแบบศิลปะของลังกา อันเป็นรูปแบบที่รับมาจากอินเดียครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชคือเป็นสถูปทรงครึ่งวงกลมตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมเตี้ยๆ เมื่อลังกาได้พัฒนารูปแบบของฐานพระสถูป โดยการสร้างรูปช้างหมอบค้ำฐานสถูปอยู่โดยรอบด้วยความเชื่อที่ว่าจักรวาลมีช้างค้ำอยู่ เมื่อพุทธศาสนาจากลังกา

อิทธิพลในภาคใต้ สถาปัตยกรรมภาคใต้สร้างตามลักษณะของศิลปะลังกา พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ถือเป็นสถาปัตยกรรมรูปสี่เหลี่ยม ๒ - ๓ ชั้นๆ ล่างประดับด้วยรูปช้างโดยรอบ เช่นที่พระสถูปองค์เดิมที่อยู่ภายในสถูปประธาน วัดมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช สถูปที่วัดพระโคะ วัดสี่หยัง จังหวัดสงขลา เป็นต้น โดยมีการผสมผสานกับศิลปะเดิมคือการสร้างสถูปจำลองประดับที่มุมฐานทั้ง ๔ มุมด้วย

สำหรับศาสนสถานสมัยศรีวิชัยที่ก่อสร้างด้วยอิฐนั้น จะใช้ทั้งอิฐขัดผิวและไม่ขัดผิว โดยใช้ดินสอที่เป็นดินเหนียวเนื้อละเอียดเป็นตัวประสานผิวอิฐ แต่ถ้าเป็นอิฐไม่ขัดผิวจะใช้ปูนสอหรือปูนก่อเป็นตัวประสานผิวอิฐ ปูนสอจะมีส่วนผสมคือทราย ปูนขาว และน้ำอ้อย หากมีการเรียงอิฐด้วยปูนสอจะมีการฉาบปูนหุ้มผิวอิฐอีกชั้นหนึ่งเพื่อปิดบังผิวที่ไม่เรียบร้อย และมีการเรียงอิฐทั้งขัดผิว และไม่ขัดผิว โดยหากเป็นแบบไม่ขัดผิวจะใช้ปูนสอหรือปูนก่อเป็นตัวประสานผิวอิฐ การเรียงอิฐใช้แบบอิงลิชบอนด์ (English bond) คือเรียงสลับด้านยาวกับด้านกว้างในแต่ละชั้น

ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ สถาปัตยกรรมในศิลปะลพบุรีส่วนใหญ่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่นที่จังหวัดนครราชสีมา ศรีสะเกษ สุรินทร์ และบุรีรัมย์ และเป็นเทวสถาน ที่สร้างบนแผ่นดิน มีบางแห่งที่สร้างบนภูเขาเพราะภูมิประเทศเอื้ออำนวย ที่เป็นพุทธสถานมีน้อย และใช้ระเบียบในการสร้างตามแบบเทวสถานโบราณในประเทศกัมพูชา ซึ่งรับระเบียบการวางผังรูปแบบมาจากทวารวดี และศิขรของศาสนาพราหมณ์ในอินเดียได้ เพราะกษัตริย์ของขอมโบราณส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู แม้เมื่อกษัตริย์บางองค์จะทรงนับถือพระพุทธศาสนา มหายาน การสร้างพุทธสถานก็ใช้ตามรูปแบบของการสร้างเทวสถานนั่นเอง เพียงแต่ปรับเปลี่ยนรูปเคารพในปราสาทจากเทวรูปในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู มาเป็นพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนา และภาพประกอบที่สลักตามหน้าบัน และทับหลังก็ใช้เป็นภาพเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าแทนเรื่องราวของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์เช่นกันและบางแห่งก็แปลงเทวสถานเป็นพุทธสถาน จึงปรากฏรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์อยู่ตามทับหลัง ดังนั้นอาคารภายในบริเวณปราสาทหิน นอกเหนือจากพระปรารักษ์องค์ประธานแล้ว หากที่จะกำหนดหน้าที่ของอาคารนั้นๆ ได้ว่าได้เคยใช้เป็นที่ทำอะไรบ้าง เช่น เป็นโบสถ์ เป็นวิหาร หรือเป็นกุฏิ เพราะมิได้มีระเบียบเป็นอารามหรือวัดตามที่เข้าใจกันในปัจจุบัน และอาคารส่วนใหญ่ก็ปรักหักพัง รูปเคารพที่ตั้งประดิษฐานส่วนใหญ่ก็สูญหาย จึงทำให้สันนิษฐานได้ยาก และไม่อาจเปรียบเทียบได้กับอารามหรือวิหารของพุทธสถานในอินเดียโบราณได้อีกด้วย

พุทธสถานในศิลปะลพบุรีที่น่าสนใจจะเป็นพุทธสถาน ที่สร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ เช่น ปราสาทหินพิมายและปราสาทหินพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย พระปรารักษ์สามยอด จังหวัดลพบุรี ปราสาทหินกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี

พุทธสถานเหล่านี้สร้างด้วยหินหรือศิลาแลงขนาดใหญ่ที่นำมาเรียงซ้อนโดยใช้น้ำหนักของหินเป็นเครื่องถ่วงยึด ถ้าสร้างด้วยหินจะแกะสลักลวดลายลงบนหินนั้นอย่างสวยงาม และถ้าก่อสร้างด้วยศิลาแลงจะมีการฉาบปูนให้เรียบร้อยแล้วประดับลวดลายปูนปั้น ดังเช่นที่ปราสาทเมืองสิงห์ ศาสนสถานลพบุรีที่ก่อด้วยอิฐ เช่น กู่สวนแตงก็จะใช้เทคนิคการก่ออิฐที่ตัวศาสนสถานแบบเดียวกับสมัยศรีวิชัย รวมทั้งการเรียงอิฐแบบอิงลิชบอนด์ (English bond) เช่นเดียวกัน

สมัยศิลปะสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ – ๒๐ ในสมัยแรกๆ คือในรัชกาลพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และพ่อขุนบานเมืองนั้น เป็นระยะที่ไทยกำลังตั้งตัวขึ้นใหม่ๆ และยังมีอาณาเขตไม่กว้างขวางนัก ทั้งยังต้องทำการปราบปรามหัวเมืองใหญ่ที่อยู่ที่ไม่ยอมสวามิภักดิ์ ดังนั้น ใน ๒ รัชกาลแรกของกรุงสุโขทัย จึงเป็นสมัยที่ไทยกำลังตั้งตัวและขยายอาณาเขต

และต่อมาเมื่อถึงสมัยของพ่อขุนรามคำแหงซึ่งเป็นสมัยที่อาณาจักรมีความเจริญรุ่งเรือง มีอาณาเขตกว้างใหญ่ยิ่งกว่าสมัยใดๆ นอกจากความเจริญทางบ้านเมืองแล้ว พุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองด้วยเช่นกัน สำหรับพระพุทธศาสนาในยุคสุโขทัยตอนต้นนั้น คงมีทั้งเถรวาทและมหายานปนกัน

ถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหงก็ได้ขยายอาณาเขตออกมาทางเหนือจดหลวงพระบาง ทางตะวันออกจดฝั่งแม่น้ำโขง และทางตะวันตกก็ได้มอญไว้ในอำนาจ ทางใต้จดแหลมมลายู ประจวบกับในเวลานั้นพระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์ได้แพร่เข้าสู่นครศรีธรรมราช เมื่อพ่อขุนรามคำแหงทรงเลื่อมใสศรัทธามาก จึงได้นิมนต์พระเถระให้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแบบลัทธิลังกาวงศ์ ที่เมืองสุโขทัย

หลังจากที่ลัทธิลังกาวงศ์ได้มาประดิษฐานที่กรุงสุโขทัยก็ได้รับความนิยมมาก และนับแต่สมัยของพ่อขุนรามคำแหงเป็นต้นมา ชาวสุโขทัยก็ยึดมั่นอยู่ในศีลธรรมบำรุงพระพุทธศาสนา โดยพระองค์ถึงกับได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดป่ามะม่วงอยู่ระยะหนึ่ง นับเป็นกษัตริย์องค์แรกของไทยซึ่งได้ผนวชในพุทธศาสนาตามแบบอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช

นอกจากนี้พระองค์ยังสนพระทัยศึกษาพระไตรปิฎกจนแตกฉาน ตลอดจนได้ทำการสั่งสอนและทรงอนุมัติให้ใช้พระราชมนต์เป็นสถานศึกษาทางศาสนาอบรม และพระองค์ยังได้ทรงอาราธนาพระเถระชาวลังกาเข้ามาเป็นพระสังฆราชในกรุงสุโขทัย เพื่อจัดแบบแผนสังฆมณฑลให้เหมือนอย่างลังกาโดยทรงแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะ คือฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี

พระพุทธศาสนาในสุโขทัยได้เจริญสืบมาจนสมัยพระเจ้ามหาธรรมราชาลิไท พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก อีกทั้งได้ทรงพระราชนิพนธ์ หนังสือ “ไตรภูมิ” หรือ ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นหนังสือที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยกับพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึง คติความเชื่อและการดำเนินชีวิต ของคนในยุคสมัย

นั้น ซึ่งหนังสือเล่มนี้ได้มีอิทธิพลต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยเรื่อยมา ภายหลังจากสมัยของพระองค์ สุโขทัยก็เสื่อมอำนาจลงจนตกเป็นประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๑๙๒๑

ในสมัยสุโขทัย มีหลักฐานการจัดผังและระเบียบของอารามหรือวัดที่ค่อนข้างเด่นชัด โดยภายในเขตของอารามภายในแบ่งเป็นเขตพุทธาวาสและสังฆาราม โดยมีกำแพงแก้วคั่นภายในเขตพุทธาวาส จะให้ความสำคัญของสถูปซึ่งเรียกว่า “พระมหาธาตุ” มาก จัดว่าเป็นศูนย์กลางของอารามหรือวัด ตามคติการสร้างวัดที่รับมาจากประเพณีเดิมหรือนิกายเดิมและรับมาจากลังกาในรัชสมัยของพระเจ้าลิไท พระมหาธาตุซึ่งเรียกรูปแบบทางสถาปัตยกรรมอันบรรจพระบรมสารีริกธาตุว่า “เจดีย์” นั้นจะสร้างอย่างใหญ่โตสมกับที่เป็นศูนย์กลางของวัด โดยสร้างตั้งอยู่ด้านหน้าของวิหาร ซึ่งภายในประดิษฐานพระพุทธรูป เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมระหว่างพระสงฆ์และคฤหัสถ์ โดยเว้นบริเวณรอบพระเจดีย์ไว้เป็นลานกว้างเพื่อกระทำประทักษิณ ส่วนอุโบสถหรือโบสถ์ ซึ่งมีสิมำกำหนดเขตโดยรอบนั้นจะอยู่ห่างออกไปเป็นเอกเทศและมีขนาดเล็ก เพียงพอที่จะให้พระสงฆ์จำนวน ๒๑ รูป ได้ประกอบพิธีสังฆกรรมได้ตามที่ปรากฏในวินัยมุข โดยไม่เกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์

ลักษณะของโบสถ์วิหารในสมัยนี้ก่ออิฐถือปูน นิยมเจาะช่องหน้าต่างเป็นซี่เล็กๆ เรียงกัน มีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงด้วยกระเบื้องดินเผา และประดับเครื่องบนของอาคาร เช่น ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ บราลี ฯลฯ มีรูปแบบที่แน่นอน แต่พระสถูปมีรูปแบบแตกต่างกันถึง ๔ แบบ

๑. พระปราสาท เป็นรูปแบบที่สืบทอดกันมาจากปราสาทหินในศิลปะลพบุรี
๒. สถูปทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือรูปดอกบัวตูม เป็นเจดีย์ที่แสดงลักษณะของศิลปะสุโขทัยโดยเฉพาะ

๓. สถูปทรงระฆังกลมหรือทรงลังกามีทั้งแบบที่มีฐานสี่เหลี่ยมธรรมดา และฐานสี่เหลี่ยมที่มีข้างล้อม ซึ่งน่าจะเป็นศิลปะดั้งเดิมทั้งที่มีมาก่อนรัชสมัยพระเจ้าลิไท และที่สร้างในสมัยพระเจ้าลิไท และที่สร้างในสมัยพระเจ้าลิไทเมื่อทรงรับนับถือพุทธศาสนาตั้งถิลังกาวงศ์

๔. สถูปทรงมณฑป ซึ่งเป็นศิลปะผสมระหว่างศิลปะศรีวิชัยจากภาคใต้หรือศิลปะพุกามในประเทศพม่ากับศิลปะลังกา ซึ่งมีอาคารส่วนล่างเป็นมณฑปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ซึ่งที่ปัดันมีซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูป และส่วนบนเป็นเจดีย์ทรงระฆัง ซึ่งมณฑปนี้ได้มีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากพุกาม ซึ่งก็อาจจะเป็นไปได้ในด้านรูปทรง แต่สถูปต่างๆ ของพุกามนั้นส่วนล่างจะใช้เป็นวิหาร เพราะมีขนาดใหญ่และมีผู้ที่เข้าไปประกอบพิธีได้ด้วยซึ่งต่างจากของศรีวิชัยและสุโขทัยที่มีลักษณะเป็นฐานจริงๆ และสถูปทรงมณฑปนี้น่าจะสืบทอดและพัฒนาต่อมาในรูปแบบของศิลปะสุพรรณภูมิ - อโยธยา

สำหรับเขตสังฆารามนั้น บรรดาญาติต่างๆ ตลอดจนหอนั้น คงสร้างด้วยไม้ ซึ่งผู้พึงศูญ
หายไปหมด ยกเว้นญาติบางแห่งที่สร้างด้วยอิฐถือปูนยังพอศึกษาจากซากฐานได้ว่ามีขนาดเล็กเพียง
๒ x ๓ เมตร ศิลปะสุโขทัยจะพบเฉพาะในเขตจังหวัดสุโขทัย พิษณุโลก กำแพงเพชร อุตรดิตถ์ และ
ตาก

แต่เดิมการสร้างวัดในสมัยสุโขทัย ก่อนที่ลัทธิลังกาวงศ์จะแพร่หลายเข้ามาในครั้งนั้นคงจะ
สร้างแต่เฉพาะในเมืองก่อน เพราะพุทธศาสนาได้แพร่หลายเข้ามาในพระราชฐานก่อน ดังนั้นจึง
สร้างวัดแต่ที่ในเมือง ต่อเมื่อลัทธิลังกาวงศ์ได้แพร่เข้ามาเป็นที่นิยม จึงเกิดมีวัดชนิดหนึ่งขึ้นคือ “วัด
อรัญญิก” ซึ่งเป็นวัดอีกประเภทหนึ่ง เหตุที่เกิดมีวัดอรัญญิกขึ้นนี้เป็นเพราะพระสงฆ์ลังกาวงศ์ที่
ได้รับอิทธิพลจากลังกานั้นไม่ชอบอยู่ตามบ้านเมือง เนื่องจากถือสันโดษ จึงไปอยู่ตามป่าที่เงียบสงบ
แต่ก็ไม่ห่างไกลไปจากหมู่บ้านนัก เพื่อจะได้สะดวกแก่การบิณฑบาตเมื่อพุทธศาสนิกชนเกิดความ
เลื่อมใสก็พากันไปสร้างวัดถวายที่ป่านั้น ครั้งเมื่อมีผู้บวชในลัทธิลังกาวงศ์นี้เพิ่มมากขึ้น ก็สร้างวัด
มากขึ้นตามไปด้วย จึงเกิดมีวัดสร้างเรียงรายห่างไปจากหมู่บ้านพอสมควรใหญ่บ้างเล็กบ้างตาม
กำลังผู้ที่สร้างถวาย ดังนั้นเมื่อลัทธิลังกาวงศ์ได้เข้ามาชาวสุโขทัยก็นิยมสร้างวัดนอกเมืองคือที่
อรัญญิกดังกล่าว จนกระทั่งเมื่อมีสงฆ์เพิ่มมากขึ้นจนเกิดมีการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นจึงแยกเป็นฝ่าย
ยามวาสีและอรัญวาสีดังกล่าว

วัดในสมัยสุโขทัยนั้น มีที่สร้างอยู่ในพระบรมมหาราชวัง การก่อสร้างวัดประเภทนี้จึง
มักสร้างด้วยฝีมือประณีตบรรจง เพราะได้รับความอุปถัมภ์จากกษัตริย์ และมีวัดอีกประเภทวัดที่
เรียกว่า “วัดอรัญญิก” หรือ “วัดประจำถิ่น” นั้น สร้างขึ้นไม่ใหญ่โตและสวยงามเท่า มีแต่เพียง
บริเวณสำหรับเป็นที่พำนักของพระสงฆ์

วัดที่ปรากฏว่าเป็นวัดสำคัญของสงฆ์ลัทธิลังกาวงศ์ เช่น จัดสวนมะม่วง ซึ่งเมื่อครั้ง
สมัยพ่อขุนรามคำแหง ทรงนำพระมหาสวามี สังฆราชปุศุมาเป็นสังฆราช กรุงสุโขทัยจึงโปรดให้
สร้างวัดอรัญญิกให้ วัดที่สำคัญในสมัยกรุงสุโขทัยมีวัดมหาธาตุ เป็นวัดที่มีความใหญ่โตเป็น
เจดีย์สถานสำคัญของบ้านเมือง โดยสร้างติดอยู่กับพระราชวัง แสดงถึงความต้องการที่จะอยู่ใกล้ชิด
ศาสนาของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมีวัดตระพังทองกลาง จังหวัดสุโขทัย วัดศรีชุม วัดช้าง
ล้อม เมืองศรีสัชนาลัย วัดศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสวรรคโลก เป็นต้น

สมัยศิลปะเชียงแสนและล้านนา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๓ ศิลปะเชียงแสน เป็น
คำเดิมที่ใช้เรียกศิลปะที่พบทางภาคเหนือ ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงเดชา
ภาพ ทรงพบศิลปะแบบนี้โดยเฉพาะพระพุทธรูปที่มีชายสังฆาฏิสั้นและยาวขนาดต่างๆ ที่อำเภอ
เชียงแสน จังหวัดเชียงรายเป็นครั้งแรก จึงทรงตั้งชื่อลักษณะศิลปกรรมนั้นว่า “ศิลปะเชียงแสน” แต่
ในปัจจุบันมีผู้พยายามจะให้เปลี่ยนศิลปะทางภาคเหนือว่า ศิลปะล้านนา เพื่อให้มีความหมายกว้าง

ขึ้นและครอบคลุมศิลปกรรมทุกรูปแบบ หรือสกุลช่างต่างๆ ได้ทั่วถึงไม่ว่าจะเป็นสกุลช่างเชียงใหม่
สกุลช่างน่าน หรือสกุลช่างพะเยา เป็นต้น

โบราณสถานสมัยเชียงแสนมักก่อสร้างด้วยอิฐขัดผิวและใช้ยางพืชมเป็นตัวประสานผิว
อิฐ ส่วนที่ใช้อิฐไม่ขัดผิวจะใช้ปูนสอและใช้ฉาบปูนหุ้มผิวอิฐ อย่างไรก็ตามที่พุทธสถานในภาคเหนือที่
มีหลักฐานอยู่ ก็จัดได้ว่าการสร้างตามระเบียบ การวางผังของอารามหรือวัด เช่นเดียวกับทาง
สุโขทัย โดยในยุคแรกๆ จะให้ความสำคัญของสตูปหรือพระธาตุ โดยสร้างเป็นศูนย์กลางของวัด
ด้านหน้าวิหารขนาดใหญ่ ส่วนอุโบสถมีขนาดเล็กและเตี้ย และตั้งอยู่อย่างเอกเทศ

สำหรับสตูปหรือ “พระธาตุ” ในภาคเหนือพบว่ามีรูปแบบที่สำคัญ คือ

๑. สตูปหรือมณฑป คือ ส่วนตัวพระธาตุเป็นอาคารสี่เหลี่ยมที่บนขนาดใหญ่แบบมณฑป
๒. สตูปทรงลังกา ซึ่งพบมากโดยตัวสตูปเป็นทรงกลมตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมสูง
๓. สตูปทรงสี่เหลี่ยมยอดแหลมซึ่งมีลักษณะที่แปลกออกไป เช่น สตูปวัดเจ็ดยอด หรือ
วัดโพธาราม ซึ่งน่าจะถ่ายแบบมาจากพุทธคยาในอินเดียหรือมหาวิหารในพุกาม ซึ่งต้องมีการศึกษา
เปรียบเทียบโดยละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เป็นต้น

๔. สตูปแบบศิลปะพม่า ซึ่งมีฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ และองค์สตูปเตี้ยกว้าง ยอด
แหลม

นอกจากนี้อารามหรือวัดในภาคเหนือยังปรากฏ หอไตรเป็นอาคารไม้ขนาดเล็กที่สร้าง
บนฐานก่ออิฐถือปูนรูปสี่เหลี่ยมมีบันไดขึ้น อันเป็นลักษณะเฉพาะของภาคเหนือ

ส่วนสีมามีแบบ เช่น เป็นแฉ่งหินรูปยาวคล้ายเส้า มีหัวเส้าคล้ายดอกบัว ซึ่งน่าจะรับ
รูปแบบมาจากแท่งสีมาของศิลปะพม่าหรือชโยทที่มียอดเป็นรูปดอกบัว ดังเช่น สีมาที่โบสถ์วิหารพระ
สิงห์รววิหาร ส่วนสีมานี้ปรากฏทั่วไปเป็นสีมาหิน เป็นแผ่นใหญ่ตรงกลางโค้ง หักคล้ายสีมาของ
สุโขทัย และในสมัยหลังใช้ก้อนหินเป็นสีมา เช่นสีมาใหม่วัดจามเทวีและวัดคูมอญจันทร

บางวัดมีการปักสีมาคู่ซึ่งน่าจะเป็นเพราะได้มีการบวชแปลงจากนิกาชเดิม เป็นนิกาช
ของลังกาวงศ์ จึงต้องมีการผูกสีมาใหม่โดยให้มีระยะห่าง (ชาน) ด้วย ซึ่งโบสถ์ที่มีสีมาคู่จะพบอยู่
ทั่วไปที่เป็นวัดหลวงทั้งในสมัยสุโขทัย และสมัยอยุธยา

สมัยศิลปะสุพรรณภูมิ - อโยธยา หรืออุทอง ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ พุทธสถาน
ในศิลปะสุพรรณภูมิ - อโยธยา หรือ อุทอง อาจกล่าวว่าเป็นลักษณะศิลปกรรมที่ผสมผสานระหว่าง
ศิลปะทวารวดีตอนปลายและศิลปะลพบุรี รวมทั้งมีการรับรูปแบบจากลังกามาผสมผสานด้วย

ศิลปะสุพรรณภูมิ - อโยธยา พบตามเมืองโบราณต่างๆ บนที่ราบระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา
และแม่น้ำสุพรรณบุรีเป็นสำคัญ เช่น ที่อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท สุพรรณบุรี ลพบุรี ราชบุรี
และพระนครศรีอยุธยา และมีระเบียบการสร้างอารามหรือวัดเช่นเดียวกับของสมัยสุโขทัย มีการ

แบ่งเขตพุทธาวาสและสังฆาราม ภายในเขตพุทธาวาสพระสถูปยังคงมีความสำคัญที่สุด และวิหาร จะมีความสำคัญในระดับรองลงมา โบสถ์จะมีขนาดเล็กและเป็นเอกเทศ วัดที่สำคัญในศิลปะ สุพรรณภูมิ - อโยธยา เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี และจังหวัดสุพรรณบุรี วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี วัดพระแก้วเมืองสรรค์ จังหวัดชัยนาท วัดใหญ่ชัยมงคล วัดธรรมมิกราช วัดอโยธยา วัดช้าง และวัดแม่นางปลื้ม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

โบราณสถานแบบสุพรรณภูมิ - อโยธยา (อุ้มทอง) จะก่อด้วยอิฐแบบใช้ทั้งดินสอและปูนสอ สำหรับใช้ปูนสอจะฉาบปูนหุ้มผิวเช่น พระเจดีย์วัดพระแก้ว อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

ลักษณะวิหารและโบสถ์ยังคงนิยมก่ออิฐถือปูนทรงสี่เหลี่ยม เจาะหน้าต่างเป็นซี่กรง เล็กๆ วิหารมีขนาดใหญ่ แต่โบสถ์มีขนาดเล็ก สีมานิยมสลักจากหินทรายสีแดงขนาดใหญ่และหา มีการสลักลายประดับบ้าง

สำหรับเจดีย์มี ๕ แบบ คือ

๑. เจดีย์ทรงลังกาฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ย่อมุมซ้อนกัน ไป ๒ - ๓ ชั้น จนถึงครรภธาตุ หรือเรือนธาตุ แล้วเป็นองค์ระฆัง และปลียอด ที่มุมทั้งสี่มีเจดีย์จำลองประดับ เช่นที่วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดอยุธยา

๒. เจดีย์ทรงกลมมีฐานและเรือนธาตุทรงแปดเหลี่ยม ประดิษฐานชุกีพระที่เรือนธาตุจาก เรือนธาตุจากเรือนธาตุต่อไปเป็นองค์ระฆังขนาดเล็ก และปลียอด เช่นเจดีย์วัดเสาธงทอง จังหวัดลพบุรี วัดเจดีย์หัก จังหวัดราชบุรี

๓. เจดีย์ทรงกลมมีฐานสี่เหลี่ยมสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ซ้อนกัน ๒ ชั้น ต่อด้วยเรือนธาตุ ทรงแปดเหลี่ยมที่มีเสาอิง และแบ่งส่วนเรือนธาตุแต่ละด้านออกเป็นส่วนๆ ประดิษฐานชุกีพระที่ เรือนธาตุ ด้านละ ๓ ชุกี เช่น เจดีย์ วัดแก้ว อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท

๔. เจดีย์ทรงกลมตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ฐานล่างรายล้อมด้วย รูปช้างและสิงห์ เช่น วัดธรรมมิกราช จังหวัดอยุธยา

๕. เจดีย์ทรงกลม ตั้งบนฐานย่อมุมไม้สิบสองหรือฐานสี่เหลี่ยมธรรมดา ๒ ชั้น เรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมซึ่งประดิษฐานชุกีพระชุกีละด้าน เช่น เจดีย์วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี

สมัยศิลปะอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๕๓ - ๒๓๑๐ ในสมัยนี้ระเบียบและการวางแผนผังของวัดสืบทอดมาจากประเพณีเดิม คือ การแบ่งเขตอารามเป็นพุทธาวาสและสังฆาราม กำหนดหน้าที่ของอาคารภายในอารามอย่างเด่นชัด แต่ความสำคัญของสถูปหรือพระเจดีย์ที่มีมาก่อนนั้นลดความสำคัญลง ทั้งนี้เนื่องจากให้ความสำคัญกับวิหารที่ประกอบพิธีกรรมมากกว่า วิหารในยุคนี้ จึงมีขนาดใหญ่ขึ้นและโบสถ์ยังคงความสำคัญน้อยกว่าอยู่นั่นเอง ในยุคแรกๆ โบสถ์จึงมีขนาดเล็ก แต่ทั้งโบสถ์และวิหารยังคงนิยมเจาะหน้าต่างเป็นซี่เล็กๆ เหมือนครั้งสุโขทัย

แต่ในระยะต่อมา โบสถ์เริ่มมีความสำคัญมากขึ้น และจะมีความสำคัญที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลาย หน้าต่างนิยมเจาะให้มีขนาดใหญ่มีบานหน้าต่างเปิดปิดได้ ด้านหน้าด้านหลังของโบสถ์วิหารทำเพลาขึ้นออกมา และเมื่อรับรูปแบบศิลปกรรมจากตะวันตกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช บานหน้าต่างก็นิยมเจาะแบบศิลปะกอทิก ที่มีส่วนกลางแหลมสูง (Arch) ซึ่งที่จริงลักษณะการเจาะหน้าต่างแบบนี้มีปรากฏอยู่มากแล้วในศิลปะอินเดียโบราณ และศิลปทวารวดีก็มีปรากฏในภาพสลักที่ฐานของพระธรรมจักรที่เรียกว่าลายกุฑุมาก่อนแล้ว รวมทั้งมีปรากฏในศิลปะศรีวิชัยด้วย ลักษณะหน้าต่างแบบกอทิกจึงไม่น่าจะเป็นของใหม่ในภูมิภาคแถบนี้ และสมัยอยุธยาตอนปลายลักษณะโบสถ์วิหารนิยมทำให้มีความอ่อนโค้งเรียกว่าแบบท้องสำเภา

ส่วนเจดีย์ก็ได้มีการรับรูปแบบของยุคก่อนๆ มาดัดแปลงแก้ไขให้เป็นของตนเองได้อย่างดี ไม่ว่าจะเป็นพระปรางค์ เจดีย์ทรงระฆังหรือทรงลังกา และให้ความนิยมเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง

แต่ในส่วนภูมิภาคอื่น เช่น ภาคเหนือส่วนใหญ่ยังคงรูปแบบประเพณีในท้องถิ่นที่นิยมสร้างโบสถ์วิหารด้วยไม้จำหลัก ทั้งที่แนวโค้งคิ้ว แผลงแกลกสอง หน้าอุคมีปีกนก และทวยหูช้าง ในภาคอีสานยังนิยมสร้างสิม (โบสถ์) ขนาดเล็ก อาจจะเป็นด้วยมีพระสงฆ์ที่จำพรรษาน้อย จึงพบว่าบางพื้นที่ต้องใช้สิมรวม คือ พระสงฆ์จากวัดในหมู่บ้าน ๒ - ๓ หมู่บ้าน มารวมใช้ สิมรวม เพื่อกระทำสังฆกรรมสวดปาติโมกข์ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ และแรม ๑๕ ค่ำ ก็มี และสิมในภาคอีสานมีทั้งสิมที่มีหลักสิมล้อมรอบกำหนดเขต เรียกว่าขันทสิมา และสิมที่ตั้งอยู่กลางน้ำห่างจากตลิ่งขนาดที่วกน้ำสาตไปไม่ถึง การใช้น้ำเป็นสิมาที่เรียกว่า นทีปารสิมา แต่ปัจจุบันมีน้อยแล้ว

ศิลปะธนบุรี ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๒๕ พุทธสถานในยุคพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือพระเจ้าตากสินมหาราช ส่วนใหญ่จะสืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ไม่ว่าจะเป็นโบสถ์วิหารที่นิยมสร้างแนวอ่อนโค้ง แบบท้องสำเภา หรือแบบเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง และเจดีย์ทรงลังกา แต่มีการประดับลวดลายที่องค์เจดีย์และปล้องไฉนหรือบัวกลุ่มมากขึ้น โบสถ์วิหารที่สร้างในสมัยนี้มีลักษณะพิเศษเฉพาะ คือที่ส่วนกลางของหน้าบันจะประดับลวดลายทำเป็นรูปหน้าต่างเรือนไทย ๑ ช่อง มีบานหน้าต่าง ๒ บาน แวดล้อมด้วยลวดลายใบไม้หรือดอกไม้ก้านขด ดังเช่น วัดอินทรารามธนบุรี เป็นต้น

ศิลปะรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ปัจจุบัน พุทธสถานในสมัยรัตนโกสินทร์ก็สืบทอดลักษณะของการสร้างอารามที่เน้นสำคัญของโบสถ์เป็นอันดับแรก วิหารเป็นอันดับรอง และเจดีย์เป็นอันดับที่ ๓ ในเขตพุทธาวาส ส่วนสังฆาราม นอกจาก กุฏิ หอฉัน โรงครัว แล้ว ศาลาการเปรียญ ก็มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางแล้ว ส่วนเจดีย์ก็สืบทอดแบบลักษณะเดิม ต่อมามีการตกแต่งและเพิ่มเติมรายละเอียดมากยิ่งขึ้น ทั้งในรูปของพระปรางค์ เช่น พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

ราม เจดีย์ทรงลังกาเพิ่มการตกแต่งที่องค์ระฆัง เพิ่มขึ้นของปล้องโฉน ขยายขนาดของคอรระฆังและเสาศาหาร ส่วนเจดีย์ย่อไม้ก็เพิ่มขอมุมมากขึ้น เป็นย่อไม้สิบหก และย่อไม้ยี่สิบ จำนวนบัวกลุ่มที่ปลียอดก็เพิ่มมากขึ้นจนเจดีย์มีรูปเรียวแหลม

เมื่อมีการติดต่อกับทางยุโรปมากขึ้น นับแต่รัชกาลพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา การนำศิลปะตะวันตกมาใช้กับพุทธสถานมีมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งการตกแต่งโบสถ์ภายในและภายนอกก็นิยมศิลปะแบบกอธิคของตะวันตก เช่น โบสถ์วัดราชบพิธ และที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ส่วนกุฏิก็นิยมสร้างเป็นตึกแบบยุโรปทั้งสิ้น

อย่างไรก็ดี รายละเอียดของวิวัฒนาการของพุทธสถานต่างๆ นั้น สามารถศึกษาได้ในบทต่อไปนี้ ซึ่งได้แยกบรรยายออกเป็นหัวเรื่องโดยเฉพาะ อาทิ

๑. วิวัฒนาการของโบสถ์ วิหาร
๒. วิวัฒนาการของสถูป เจดีย์ และพระปรางค์
๓. วิวัฒนาการของศาลาการเปรียญ และหอไตร
๔. วิวัฒนาการของสีมา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

โบสถ์และวิหารในประเทศไทย

สถาปัตยกรรมที่ปรากฏตามวัดต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสถูปเจดีย์ องค์ปรางค์ โบสถ์ หรือวิหาร จะดูเป็นสิ่งที่คุ้นตาของพระพุทธศาสนิกชนทั่วไป โดยเฉพาะโบสถ์หรืออุโบสถ ในปัจจุบันถือว่ามีความสำคัญ เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นวัดนั้นๆ คนไทยนับถือพระพุทธศาสนามาเป็นนับพันปี มีความสำคัญจนแยกกันแทบไม่ออก พลังสร้างสรรค์รวมเข้ากับความเชื่อมั่นและแรงศรัทธาในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก่อให้เกิดรูปแบบทางศิลปกรรมอย่างต่อเนื่อง มีความงดงามและทรงคุณค่าในคติความหมายอย่างลึกซึ้ง การศึกษาศิลปะในประเทศไทยส่วนใหญ่จะเห็นว่าเป็นการมุ่งเน้นในศิลปกรรมในวันแทบทั้งสิ้น นอกจากจะเป็นการศึกษาเรื่องราวความเป็นมาและแนววิวัฒนาการทางด้านรูปแบบและสุนทรียศาสตร์แล้ว ยังในความกระจำทางด้านปรัชญาความเชื่อและคติความหมายในการสร้างได้อย่างดี อีกทั้งสามารถเข้าใจถึงการให้และรับอิทธิพลซึ่งกันและกันในระหว่างกลุ่มชนที่อยู่ใกล้เคียงหรือห่างไกลกัน แม้ว่าจะมีความแตกต่างทั้งในด้านถิ่นฐานวัฒนธรรมและสังคมก็ตาม

การศึกษาเกี่ยวกับโบสถ์และวิหารตามวัดต่างๆ ในประเทศไทย ถือได้ว่าเป็นความสำคัญ ต่อความเข้าใจในวิวัฒนาการของศิลปะอันเนื่องจากศาสนาแขนงหนึ่งได้เป็นอย่างดีเพราะมีการสร้างต่อๆ กันมาโดยตลอด

คติการสร้างโบสถ์และวิหารในประเทศไทย

วิหาร เป็นพุทธศาสนาที่สำคัญประเภทหนึ่ง ที่มีความรู้เกี่ยวกับการสร้างวัด ตั้งแต่สมัยพุทธกาลในประเทศอินเดีย หมายถึง อาคารที่เป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุสงฆ์ เป็นเสนาสนะที่สำคัญปัจจัยหนึ่ง และเมื่อพุทธศาสนาเจริญมีพระภิกษุเพิ่มมากขึ้น วิหารจึงใช้เป็นสถานที่ที่ใช้ประชุมสังฆกรรมด้วย หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน ได้มีการสร้างพระพุทธรูปเป็นตัวแทนพระองค์ นอกจากจะเป็นที่พำนักและประกอบสังฆกรรมของสงฆ์แล้ว วิหารยังเป็นที่เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป^๑ อันเป็นประธานในการประชุมกิจของสงฆ์ ตามปกติวิหารมักจะมีโบสถ์คู่กันกับวิหารในเขตพุทธาวาสเสมอ โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้ต่างมีรูปร่างและทรวดทรงที่คล้ายคลึงกัน แต่ในความเป็นจริงแล้วต่างก็มีคติความหมายและประโยชน์ใช้สอยแยกและแตกต่างกัน

คติการสร้างวิหารในไทยนั้น สันนิษฐานว่าเริ่มต้นตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมา(ประมาณพุทธศตวรรษที่๑๒ - ๑๓) โดยที่แต่เดิมนั้น “...มีวิหารสำหรับเป็นที่ประชุมสงฆ์และสัปบุรุษ...”^๒ เพื่อประโยชน์ใช้สอยในการ “...ใช้เป็นที่บูชาพระธาตุ เพราะเช่นนั้นพระเจดีย์จึงทำไว้หลังวิหารเสมอ...”^๓ จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีตามรายงานการขุดค้นของกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ.๒๕๐๓ ที่วัดโคกไม้เดน จ.นครสวรรค์ กล่าวไว้ว่า “...เมื่อขุดแต่งพระเจดีย์หมายเลข๑ เสร็จแล้ว ด้านหน้าทางทิศตะวันออกมีพื้นปูอิฐ ซึ่งสันนิษฐานว่าเดิมเป็นวิหาร...”^๔ และโบราณสถานหมายเลข ๑๖ ที่ อ.เมืองอุททอง จ.สุพรรณบุรี^๕

^๑ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี

(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๑๕๗ - ๑๕๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๖๐ - ๑๖๑.

^๓ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชาานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยสยาม (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, ๒๕๐๔), ๒๒ - ๒๓.

^๔ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชาานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้า : เล่ม ๑๖ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕), ๓๒๔.

^๕ กรมศิลปากร, โบราณวัตถุสถานสมัยทวารวดีแห่งใหม่ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบรัฐบาล, ๒๕๐๘), ๕๕.

^๖ กรมศิลปากร, ความรู้ใหม่ทางโบราณคดีจากเมืองอุททอง (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด, ๒๕๑๑), ๑๒ - ๑๓.

ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ศิลปกรรมส่วนใหญ่เกิดจากแรงบันดาลใจจากพุทธศาสนานิกายวัชรยานหรือตันตระยานซึ่งแพร่หลายทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย (มหาวิทยาลัยนาลันทา) ภายใต้ราชวงศ์ปาละ^๓ สถาปัตยกรรมที่ปรากฏในประเทศไทยตอนกลาง โดยเฉพาะวิหารจึงมีรูปแบบที่มีอิทธิพลจากปาละอย่างชัดเจนเช่น วิหารวัดโฆลง คุบัว จ.ราชบุรี และวิหารวัดพระเมรุ จ.นครปฐม^๔ หลังจากนั้นเป็นต้นมา รูปแบบสถาปัตยกรรมก็ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศิลปะขอม ซึ่งนิยมสร้างปราสาทเป็นหลักประธานของวัดหรือเทวสถาน อย่างไรก็ตาม วิหารก็ยังพบว่ามีความเกี่ยวข้องกับศาสนาอื่นๆ ภายในวัดนั้นๆ เสมอ เช่น เทวสถานปราสาทแขก ที่สร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ (แผนผังที่๓) หรือพระปราสาทสามยอด สร้างประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘^๕

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ วิหารยังคงสำคัญควบคู่มาพร้อมกับพระสถูปเจดีย์หรือพระปราสาทอยู่เช่นเดิม และมีเพิ่มมากขึ้น ถือเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับประกอบศาสนพิธีและเริ่มใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญๆ ของวัด ในดินแดนภาคกลางยังคงความนิยมสร้างปราสาทเป็นหลักของวัด มีระเบียบล้อมรอบ วิหารต้องตั้งอยู่ด้านหน้าที่มีท้ายระแนงลี้เข้าไปและมีบันไดเชื่อมติดต่อกับระเบียบคดนั้น เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี วัดพระราม วัดมหาธาตุ จ.อยุธยา และวัดในยุคอื่นๆ ของสุโขทัย

เมื่อพระพุทธศาสนาเถรวาทลี้ภัยจากแว่นแคว้นต่างๆ ในประเทศไทย ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ โดยเฉพาะในดินแดนภาคกลางตอนเหนือและภาคเหนือ (อาณาจักรสุโขทัยและล้านนา) หลักประธานของวัดจะอยู่ในสถูปทรงกลม วิหารจะมีขนาดใหญ่และกว้างขวางกว่าแต่ก่อน สำหรับใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประธานของวัดซึ่งในสมัยนี้นิยมสร้างให้มีขนาดใหญ่เช่นเดียวกัน วิหารจะตั้งอยู่ทางด้านหน้าของพระสถูป แรกๆ จะยังมีหลังคาคลุมเชื่อมติดต่อกับระเบียบหรือบันไดทางขึ้นสู่องค์พระสถูป ต่อมาจะสร้างแยกออกมาต่างหากแต่อยู่ไม่ไกลกันนักกับพระสถูปเจดีย์หรือพระปราสาทในภาคกลาง เช่น วัดต่างๆ ในกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ในกรุงสุโขทัยเริ่มมีความนิยมการสร้างมณฑป สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประธานของวัดซึ่งมีขนาดใหญ่โต ด้านหน้าของมณฑปจะเป็นวิหาร เช่น วัดศรีชุม และวัดตระพังทองหลวง จ.สุโขทัย เป็นต้น นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญหรือประธานของวัดแล้ว วิหารยังใช้เป็นที่ประกอบศาสนกิจพิธีต่างๆ เช่น การถวายกฐิน และการบรรพชาสามเณร อันเป็นประเพณีนิยมที่สืบเนื่องกัน

^๓ พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะแห่งประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา

(กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), ๔๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๖๒.

^๕ เรื่องเดียวกัน, ๕๒, ๑๓๓.

มาแต่ไทยฝ่ายเหนือ^{๑๐} วิหารทางภาคเหนือจะเห็นได้ว่ามีขนาดใหญ่ และแพร่หลายกว่าโบสถ์ซึ่งเป็นที่ยอมรับสำหรับการบวชในภาคกลางบางวัดจะไม่มีโบสถ์เลย

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย วิหารได้ถูกลดความสำคัญลงในด้านการใช้เป็นที่ประกอบสังฆกรรมและศาสนพิธีสำคัญๆ ซึ่งจะกระทำในโบสถ์ซึ่งเริ่มมีความสำคัญแทนที่วิหารจึงมักจะสร้างอยู่ข้างหน้าหรือควบคู่กับวิหาร ต่างแต่เดิมที่อยู่นอกเขตวัดหรือบางวัดจะไม่มี แต่กระนั้นวิหารก็ยังเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญๆ อยู่ เช่น พระวิหารหลวงพ่อบัญญูเชิง หรือพระวิหารมงคลบพิตร จ.อยุธยา เป็นต้น^{๑๑} แต่มีบางวัดที่ไม่ปรากฏวิหารเลย เช่น วัดสวนหลวง ค้างคาว ในบริเวณวัดลี้ครุจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวัดมเหยงค์ จ.อยุธยา^{๑๒} ในกรณีเช่นนี้การประกอบศาสนกิจนอกเหนือจากจะกระทำในโบสถ์ จะใช้ศาลาการเปรียญซึ่งเริ่มมีการสร้างบ้างแล้วเป็นที่ประกอบพิธีแทน

สมัยรัตนโกสินทร์ วิหารหมดความสำคัญในการประกอบสังฆกรรมและพิธีของสงฆ์ นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญของวัดเท่านั้น เช่น พระวิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวราราม พระวิหารพระอัฐฐรส วัดสระเกศฯ พระวิหารหลวงพ่อดโต วัดกัลยาณมิตร วิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพลวิมลมังคลารามและวัดราชโอรส เป็นต้น ในวัดใหม่ๆ จะไม่มีการสร้างวิหาร ถ้าจะมีก็จะเป็นวิหารขนาดเล็กใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเคารพอื่นๆ การประกอบสังฆกรรมต่างๆ จะประกอบในโบสถ์ ส่วนศาสนกิจจะประกอบในศาลาการเปรียญ ซึ่งถือเป็นเสนาสนะที่มีความจำเป็นควบคู่กับโบสถ์ดังกล่าวให้เห็นอยู่เสมอตามวัดต่างๆ ในปัจจุบัน^{๑๓}

ประเภทของวิหารในประเทศไทย วิหารสมัยแรกๆ นั้น มีเพียงหลังเดียวขนาดพอสมควร ถือว่าเป็นวิหารหลวงที่มีความสำคัญเพราะเป็นที่ประดิษฐานพระประธานของวัด เป็นสิ่งสำคัญและมีความจำเป็นควบคู่มากับพระสถูปเจดีย์ แต่ต่อมาเมื่อโบสถ์มีความสำคัญขึ้นแทน โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ วิหารจึงมีขนาดเล็กลง ประโยชน์ใช้สอยแตกต่างไปจากเดิม นอกเหนือจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญๆ ของวัด ทำให้เกิดวิหารต่างๆ มากมายตามความจำเป็นและความใหญ่โตของวัดนั้นๆ ประเภทของวิหารแต่เริ่มจนถึงปัจจุบัน มีดังนี้

^{๑๐} แสง จันทร์งาม, พุทธศาสนาในลานนาไทย (กรุงเทพฯ : ทิพยเนตรการพิมพ์, ๒๕๒๓), ๕๗.

^{๑๑} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๖๒.

^{๑๒} สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๒๖), ๑๑๔.

^{๑๓} กรมศาสนา, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕), ๑๕.

๑. **วิหารหลวง** เป็นวิหารภายในวัดที่ควบคุมกำกับพระสถูปเจดีย์หลักประธานของวัดเพราะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ วิหารเช่นนี้จะวางไว้หน้าพระสถูปเจดีย์ เช่น วิหารหลวง วัดมหาธาตุ กลางเมืองสุโขทัย วิหารหลวง วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก วิหารหลวงวัดมหาธาตุ วัดพระศรีสรรเพชญ์และวิหารหลวงวัดราชบูรณะ จ.อยุธยา เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๔ ที่นิยมสร้างเจดีย์เหมือนสมัยก่อน ดังตัวอย่างในวัดโสมนัสฯ และวัดราชประดิษฐ์ฯ

๒. **วิหารทั่วไป** เป็นวิหารที่สร้างขึ้นในสมัยที่โบสถ์มีความสำคัญแทน ประธานของวัดจะประดิษฐานไว้ในโบสถ์ วิหารจึงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปต่างๆ ไป เช่น วิหารพระศรีสากยุมณี วัดสุทัศน์เทพวราราม วิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ วิหารพระมงคลบพิตร วิหารหลวงพ่อพนัญเชิง จ.อยุธยา เป็นต้น

๓. **วิหารทิศ** สร้างขึ้นเป็นบริวารอันมีโบสถ์เป็นประธานวัด ประกอบด้วยมุมทั้ง ๔ อันมีระเบียบที่กั้นล้อมบริเวณพุทธาวาสในพระอารามหลวง ซึ่งเริ่มที่สมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น วิหารทิศ วัดพระศรีมหาธาตุ จ.พิษณุโลก และเห็นเด่นชัดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ วิหารทิศในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปที่นำมาแต่หัวเมืองซึ่งบูรณปฏิสังขรณ์ให้ดีขึ้น^{๑๔} และถือเป็นคตินิยมต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ และ ๕ ด้วย

๔. **วิหารราย** เป็นวิหารขนาดเล็ก ซึ่งสร้างขึ้นเรียงรายเป็นหลังๆ รอบโบสถ์นอกเขตกำแพงแก้วหรือนอกเขตพัทธสีมาหรือสร้างอยู่ริมชานที่เป็นเขตพุทธาวาส ภายในประดิษฐานพระพุทธรูป เช่น วิหารรายรอบๆ วัดพระศรีสรรเพชญ์ จ.อยุธยา และวิหารรายรอบพระอุโบสถ วัดชินวราราม กรุงเทพฯ เป็นต้น^{๑๕}

๕. **วิหารคด** เป็นวิหารที่สร้างรอบพระสถูปเจดีย์ อาจถือว่าเป็นวิหารที่เกิดขึ้นครั้งแรกมักสร้างติดกับองค์พระสถูปเจดีย์ เป็นประโยชน์สำหรับพระภิกษุสงฆ์ใช้เป็นที่พักกรรมหรือทักษิณาวัตร เช่น วิหารคด ที่วัดช้างล้อม ศรีสัชชาลัย สุโขทัย วัดพระบรมธาตุ จ.นครศรีธรรมราช วัดพะโคะ จ.สงขลา เป็นต้น^{๑๖} วิหารคดนี้มักสร้างไว้ตามมุมเขตพุทธาวาสในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นรูปคดแบบหักข้อศอก มีความยาวกว่าวิหารทิศที่ประดิษฐานพระพุทธรูปที่พุทธศาสนิกชนสร้างขึ้นบูชา ตัวอย่างเช่น วิหารคด วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น^{๑๗}

^{๑๔} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๖๕.

^{๑๕} สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, ๓๑.

^{๑๖} โชติ ภัลยาณมิตร, สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม ลักษณะไทย เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๒๕), ๓๗๘.

^{๑๗} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๗๔.

๖. **วิหารแกลบ** การสร้างวิหารนั้นไม่ได้มีบัญญัติกำหนดขนาดว่าเป็นเท่าใด ในยุคต่างๆ วิหารถูกลดความสำคัญ บางแห่งจะมีขนาดเล็กเล็กมากพอสำหรับบรรจุพระพุทธรูปเท่านั้น เรียกวิหารชนิดนี้ว่า วิหารแกลบ^{๑๘} พบเห็นโดยมากทางภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางตอนเหนือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปตัวแทนของพระภิกษุหรือพระสมณจารย์ หรือสมเด็จพระสังฆราชที่มรณภาพแล้วเป็นที่เคารพนับถือของคนในละแวกนั้นๆ เช่น วิหารแกลบหน้าโบสถ์วัดราชสิทธิาราม เป็นที่ประดิษฐานรูปสมเด็จพระสังฆราชไถ่เถื่อน เป็นต้น^{๑๙} วิหารนี้มักเรียกว่า กุฏิ^{๒๐} จะเหมาะสมกว่า

๗. **วิหารยอด (เศวตกฎุกการ)** เริ่มมีในสมัยรัชการที่ ๓ เป็นครั้งแรก ถือเป็นแบบพระราชนิยม คือ วิหาร ยอดในสมัยวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นอาคารรูปทรงจตุรมุข เครื่องบนเป็นยอดทรงมงกุฎ^{๒๑}

๘. **วิหารน้อย** เป็นวิหารขนาดย่อม สร้างขึ้นโดดๆ มักสร้างขึ้นมุมใดมุมหนึ่งในวัดที่เห็นว่าเป็นบริเวณเหมาะสมและไม่กีดขวางต่อสิ่งปลูกสร้างอื่นๆ^{๒๒} วัตถุประสงค์ในการสร้างวิหารน้อยนี้ นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นเป็นพุทธรูชาแล้ว ยังสร้างขึ้นเพื่อเพิ่มความโอโง่งและสง่างามของวัดอีกด้วย ดังเช่นวิหารน้อยในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่สร้างขึ้นในสมัยรัชการที่ ๑^{๒๓}

๙. **วิหารเขียน** เป็นวิหารที่มีภาพเขียนฝาผนัง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ขนาดเล็ก เช่น วิหารเขียนวัดป่าโมก จ. อ่างทอง วิหารเขียนวัดพระธาตุลำปางหลวง จ. ลำปาง เป็นต้น^{๒๔}

โบสถ์ หมายถึง สถานที่หรือโรงสำหรับพระภิกษุสงฆ์ใช้ทำสังกรรม^{๒๕} เช่น การบวช การรับกฐิน การสวดปาติโมกข์ประจำทุกวัน ๑๕ คำ การทำยติกรรมที่สงฆ์จะต้องเห็นพ้อง

^{๑๘} โชติ ภัคฆานมิตร, สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม ลักษณะไทย เล่ม ๑, ๑๗๘.

^{๑๙} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๗๓.

^{๒๐} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๗๓ ; และ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, ๓๒.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๗๕ และ ๓๑.

^{๒๒} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๗๒.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๔} สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, ๓๒.

^{๒๕} วิทย์ พิณคัมเงิน, “โบสถ์ - วิหาร,” วารสารวัฒนธรรมไทย ๒, ๑๒ (กุมภาพันธ์

เป็นเอกฉันท์ต่างๆ เช่น การยกฝักจลินถวายเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่สมควร การกล่าวโทษภิกษุผู้ต้องปฏิกรณ์หรือการยกโทษพระภิกษุผู้ต้องปฏิกรณ์ ให้กลับมามีศีลบริสุทธิ์ดังเดิม เป็นต้น^{๒๖} ในปัจจุบันองค์สงฆ์ตามพุทธบัญญัติจะต้องประกอบด้วยพระภิกษุไม่น้อยกว่า ๒๑ รูป เพราะฉะนั้นขนาดของโบสถ์ต้องมีขนาดอย่างน้อยที่จะบรรจุพระภิกษุอย่างน้อย ๒๑ รูป ดังบัญญัติไว้ในวินัยมุขว่า “...หัตถบาธของภิกษุ ๒๑ รูป และมีขนาดให้มีขนาดไม่กว้างกว่า ๓ โยชน์ โดยปริมาตร...”^{๒๗} แต่โบสถ์ในสมัยแรกๆ นั้น “...วัดที่สร้างยุคแรกมีแต่พระสถูปเจดีย์กับวิหารเป็นประธาน น้อยวัดที่จะมีโบสถ์ โบสถ์ที่สร้างในยุคนั้นก็จะมีขนาดเล็กๆ ขนาดพอบรรจุภิกษุทำสังฆกรรมได้สัก ๑๐ รูป...”^{๒๘} ดังวัดต่างๆ ในสมัยสุโขทัย เช่น วัดมหาธาตุ วัดอรุณญิกเชิงเขาพระบาทน้อย วัดช้างล้อม และวัดช้างรอบ เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น

ในสมัยทราวดียังไม่ปรากฏว่ามีโบสถ์ เพราะ “...พระสงฆ์ยังมีน้อย การทำสังฆกรรมไม่ขัดข้องด้วยเขตพระสีมา...”^{๒๙} โบสถ์เริ่มมีในสมัยสุโขทัยเมื่อลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งนิยมให้มีการบวชเข้ามาแล้ว แต่ยังไม่มีความสำคัญเท่าใดนักและมีขนาดเล็กเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดและความสำคัญของวิหาร ดังที่สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่า “...ชั้นแรกมักทำเป็นหลังเล็กๆ เหมือนอย่างว่าอาศัยอยู่ในที่ซึ่งไม่คิดขวางสิ่งสำคัญของวัด มีแต่พระสถูปเจดีย์และวิหาร...อนึ่ง เห็นเป็นตัวอย่างได้เป็นอย่างดี ซึ่งมีอยู่ที่วัดฝาง เมืองสวรรคบุรี มีพระสถูปเจดีย์เป็นศูนย์กลาง ช้างหน้ามีพระวิหารหลวงหลังใหญ่ห้อย แต่ส่วนโบสถ์นั้นไว้สร้างที่มุมกำแพงข้างหลังวัดเป็นหลังน้อย...”^{๓๐} และบางวัดไม่มีโบสถ์เลย

คตินิยมในการสร้างโบสถ์ในสมัยเริ่มแรกที่มีนั้น ส่วนใหญ่เป็นทรงโถงไม่มีฝา กั้น สันนิษฐานว่ามีสาเหตุมาจาก

๑. โบสถ์เป็นที่ประกอบศาสนกิจสำหรับสงฆ์ แต่คตินิยมของลังกาวงศ์มีลักษณะเปิดเผยแก่สัพบุรุษเพื่อร่วมเจริญศรัทธา อีกทั้งเป็นที่เฉพาะสำหรับสงฆ์ สัพบุรุษไม่สามารถ

^{๒๖} โขติ กัลยาณมิตร, สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม ลักษณะไทย เล่ม ๑, ๓๘๐.

^{๒๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข เล่ม ๓ (พระนคร : โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๔๖๖), ๑๒ - ๑๓.

^{๒๘} สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม ๑๘, ๑๔๑ - ๑๔๒.

^{๒๙} สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, ๒๓.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๖ - ๒๗.

ลวงล้าเข้าไปได้ (เขตวิสูงคสีมา) การสร้างให้เป็นทรงโถง ต้องการให้ญาติโยมของผู้บวชได้แลเห็น และร่วมเจริญศรัทธาได้ตลอดจากภายนอกอาคาร

๒. โบสถ์ในสมัยก่อน ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำหรับเป็นพระประธานในศาสนกิจเท่านั้น ไม่มีการประดับด้วยสิ่งมีค่าเหมือนสมัยปัจจุบัน และเพื่อประโยชน์ใช้สอยอย่างเต็มที่ของพระสงฆ์และสัปบุรุษ จึงไม่จำเป็นต้องมีฝากัน

๓. เพื่อความเหมาะสมและความสอดคล้องกับสภาพลมฟ้าอากาศ ทำให้เกิดความอบอ้าวภายในอาคารขณะเป็นที่ชุมนุมสงฆ์ในการอุโบสถกรรม^{๑๑}

โบสถ์เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ เห็นได้ชัดว่าสมัยอยุธยาตอนกลาง ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๕๕๑ - ๒๐๓๑) ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ศรัทธาในพุทธศาสนาถึงกับเสด็จออกบวชชั่วขณะหนึ่ง จึงเกิดประเพณีนิยมว่าลูกชายต้องบวชเรียนทำให้พระสงฆ์มีมากขึ้น นับเริ่มมีการมีโบสถ์อย่างถาวรตามแต่ละวัด เพราะการอุปสมบทต้องกระทำภายในเขตขัณฑสีมา ซึ่งก็คือ ภายในโบสถ์ก็เท่านั้นเอง แตกต่างจากภาคเหนือที่นิยมบวชสามเณร ซึ่งไม่จำเป็นต้องกระทำภายในโบสถ์ อาจถือได้ว่าโบสถ์กลายมาเป็นอาคารสำคัญแทนวิหารอย่างเด่นชัดในอยุธยาตอนปลาย และสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์^{๑๒} และปัจจุบัน

ตามลำดับ

การสร้างโบสถ์เป็นประธานแทนวิหารภายในวัด สมัยสุโขทัยและอยุธยาที่เพิ่มความสำคัญตามลำดับมานั้น “...สันนิษฐานว่าโบราณทำกัน ๓ อย่าง คือ อย่าง ๑ รื้อโบสถ์เดิมสร้างใหม่ให้ใหญ่โต ตัวอย่างมีอยู่ที่วัดพุทธไสสวรรคย์ พระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองลพบุรีแห่ง ๑ วัดพระพุทธรชินราช เมืองพิษณุโลกแห่ง ๑ และวัดมหาธาตุเมืองนครศีธรรมราชอีกแห่ง ๑ ส่วนมีโบสถ์ใหญ่อยู่นอกบริเวณพระเจดีย์วิหารทั้ง ๔ แห่ง อย่างที่ ๒ สร้างโบสถ์เพิ่มขึ้นใหม่ในพระเจดีย์วิหาร ตัวอย่างมีที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ และเข้าใจว่าที่วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยแห่ง ๑ อย่างที่ ๓ ผูกสีมาวิหารเดิม แปลงเป็นโบสถ์ สังเกตดูวัดบางวัดมีโบสถ์อยู่ด้านหน้าพระเจดีย์วิหาร ตัวอย่างดังเช่น วัดมเหยงค์และกุฎีดาว ที่กรุงศรีอยุธยา และมีบางวัดที่ในเมืองสุโขทัย และเมืองศรีสัชนาลัย ชวนให้เห็นว่า เมื่อแรกสร้างคงสร้างเป็นวิหารตามแบบเดิม ต่อมาภายหลังเมื่อใครจะให้มีโบสถ์ขึ้นในวัดจึงแปลงวิหารเดิมเป็นโบสถ์ เพราะสะดวกกว่าสร้างโบสถ์ใหม่ และคงเป็นต้นแบบอย่างของการสร้างวัด มีโบสถ์เป็นประธานแทนที่

^{๑๑} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๒๕.

^{๑๒} สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชาานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑๘, ๑๔๖.

วิหารเดิม ถ้าหากจะสร้างวิหารด้วยก็ไปสร้างทางด้านข้างหลังพระเจดีย์...^{๓๓} ตามข้อวินิจฉัยนี้เราสามารถพบหลักฐานได้ เช่นวัดในสมัยสุโขทัย คือ วัดพระแก้ว กำแพงเพชร^{๓๔} โดยที่วิหารเดิมนั้นเป็นสถาปัตยกรรมตามแบบสุโขทัย ต่อมาสมัยอยุธยาได้มีการแปลงให้เป็นโบสถ์ไปเสีย หรืออย่างเช่นในวัดในภาคเหนือซึ่งไม่นิยมการสร้างโบสถ์ วัดใดไม่มีโบสถ์จะไปประชุมสังฆกรรมกับวัดที่มีในบริเวณใกล้เคียงกัน กรณีจะใช้วิหารให้เป็นโบสถ์จะทำโดยการปักหลักเขตแสดงชั้นชานสีมาไว้ตามมุมทั้งแปด หรือเพียงมุมเดียวที่โบสถ์หรือวิหารเก่าในวัดบวกรกรหลวง จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

สมัยรัตนโกสินทร์ โบสถ์ถือเป็นหลักประธานของวัดแทนพระสถูปเจดีย์และวิหาร อดเป็นคติเนื่องมาจากอยุธยาตอนปลาย และถือเป็นขนบธรรมเนียมนิยมในการสร้างวัดในปัจจุบัน

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าโบสถ์และวิหารมีความแตกต่างกันอย่างมากในด้านคตินิยมการสร้างและการใช้สอย ในวัดหนึ่งๆ ถ้ามีโบสถ์และวิหารสร้างอยู่คู่กัน ในขนาดที่ใกล้เคียงกันเราแทบจะมองไม่เห็นความแตกต่างกันเลย ทั้งนี้เพราะรูปแบบการสร้างของโบสถ์ก็มาจากการสร้างวิหารนั่นเอง อย่างไรก็ตามข้อแตกต่างของโบสถ์และวิหารสามารถแยกออกเป็นข้อๆ เพื่อสะดวกต่อการเข้าใจ ดังนี้

๑. โบสถ์ใช้เป็นที่ประกอบสังฆกรรม ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีขอบเขตที่แน่นอนที่เรียกว่าสีมา ตามข้อบัญญัติของสงฆ์ ส่วนวิหารนั้น เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์มาแต่เดิม จึงไม่จำเป็นต้องมีสีมากำหนดเขต

๒. ภายในโบสถ์และวิหาร เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นประธานเหมือนกัน ในสมัยปัจจุบัน พระประธานภายในโบสถ์มักเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางมารวิชัยองค์เดียว และเห็นเด่นชัด ส่วนในวิหารจะประดิษฐานพระพุทธรูปได้หลายองค์ ปางต่างๆ เช่นวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ พระพุทธรูปปางลีลา ปางมารวิชัย ประทับยืน ปางประธานอภัย หรือปางห้ามสมุทร เป็นต้น

๓. โบสถ์เป็นอาคารสำหรับประกอบพิธีทางศาสนา สามารถใช้ได้ทั้งสงฆ์ร่วม กบฏรวาส พระสงฆ์ใช้เป็นทีลงโบสถ์เป็นประจำ (เรียกว่า อุโบสถกรรม) ตลอดจนการสวด ปาติโมกข์ การอุปสมบท การทำกิจของสงฆ์ในวันสำคัญทางศาสนา และการรับกฐิน ส่วนฆราวาส

^{๓๓} สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงเดชนานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมวงศ์เธอกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๘, ๑๔๕.

^{๓๔} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดกำแพงเพชรและสุโขทัย, รายงานการสำรวจขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานเมืองกำแพงเพชร และเมืองศรีสัชนาลัย พ.ศ. ๒๕๐๕ - ๒๕๑๒ (ม.ป.ท., ๒๕๑๒), ๗.

สามารถใช้เป็นที่ประชุมฟังเทศน์ในวัดพระได้ สำหรับวิหารนั้นฆราวาสจะไม่มีกิจเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เพราะถือเป็นที่พักอาศัยของสงฆ์

๔. วัดหนึ่งๆ จะมีโบสถ์ได้เพียงแห่งเดียว แม้บางวัดจะมีโบสถ์เก่าก็สามารถสร้างโบสถ์ใหม่ขึ้นแทน แต่ใช้เป็นที่ประกอบสังฆกรรมแห่งเดียว ส่วนวิหารนั้นสักสามารถมีได้หลายหลังหรือไม่มีก็ได้

๕. โบสถ์และวิหาร นิยมหันหน้าไปทางตะวันออกเพื่อตั้งพระพุทธรูปให้หันพระพักตร์ไปทางทิศนั้น การที่นิยมทำเช่นนี้ ตามนิยมความเชื่อที่ว่า ทิศที่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานนั้นอยู่ทางตะวันตก เมื่อพุทธศาสนิกชนเข้าไปสักการะพระพุทธรูปประธานภายในโบสถ์หรือวิหาร ก็จะเป็นการสักการะพระองค์ด้วย^๕ แต่ต่อมาภายหลังได้มีการยกเว้นการตั้งแนวทิศของโบสถ์หรือวิหาร ฉะนั้นกรณีที่อยู่ใกล้ทางสัญจรไม่ว่าจะเป็นทางน้ำหรือทางบก จะหันไปสู่เส้นทางดังกล่าว เนื่องจากต้องการให้โบสถ์และวิหารมีความสำคัญ และมีความสง่างามเมื่อมองดูจากนอกเส้นทางคมนาคมที่ผ่านด้านหน้า^๖

๖. วัดโดยมากจะมีโบสถ์และวิหารอยู่คู่กัน นอกเสียจากบางวัดที่เป็นเขตพุทธาวาสเป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์อยู่ เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จึงไม่มีการสร้างวิหารเพราะอยู่ในเขตพระราชฐาน แต่หลักเกณฑ์นี้ไม่ได้เป็นที่ยึดถือตายตัว เพราะในสมัยอยุธยาบางวัด เช่น วัดพระศรีสรรเพชญ์ อันเป็นวัดในเขตพระราชวัง ก็มีวิหารใหญ่เป็นที่ประดิษฐานพระศรีสรรเพชญ์ โบสถ์มีขนาดเล็กเพราะอยู่ในช่วงสมัยประธานวัดอยู่ที่พระสุปเญชัย

๗. สำหรับวัดบางแห่งมีสีมา ๒ ชั้น เช่น วัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมนัสวิหาร สามารถเรียกประชุมพระภิกษุสงฆ์ที่โบสถ์หรือวิหารก็ได้ เพราะถือว่าต่างก็อยู่ในเขตสีมาเดียวกัน คือ มหาสีมา แต่ถ้าทำในวิหาร พระสงฆ์ทั้งหมดที่อยู่ภายในวัดต้องประชุม องค์ใดอาพาธไม่สามารถลงร่วมประชุมได้ต้องอยู่ภายในโบสถ์ซึ่งอยู่ในเขตขณทสีมา และขณะที่พระสงฆ์ประกอบสังฆกรรมภายในวิหาร จะต้องให้สามเณรหรือเด็กวัดคอยเฝ้าประตูวัด เพื่อมิให้พระสงฆ์จากที่อื่นล่องล่ำเข้าไปในเขตมหาสีมาของวัด ถ้ามีพระสงฆ์เข้ามาในวัด จะถือว่าการทำสังฆกรรมครั้งนั้นใช้ไม่ได้เพราะพระวินัยบัญญัติไว้ว่า ภิกษุทุกรูปอยู่ในเขตสีมาเดียวกัน ต้องประชุมพร้อมเพียงกัน ฉะนั้นวิหารจึงใช้เป็นที่ประกอบสังฆกรรมเพียงรับพระกฐินเพียงอย่างเดียว หรือบางวัดจะไม่ใช้ทำอะไรเลยนอกจากประดิษฐานพระพุทธรูป สังฆกรรมอื่นๆ จะกระทำภายในโบสถ์เพราะเป็นพื้นที่แคบดูแลง่าย

^๕ โชติ กัลยาณมิตร, สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม ลักษณะไทย เล่ม ๑, ๓๗๘.

^๖ เรื่องเดียวกัน.

ลักษณะสถาปัตยกรรมโบสถ์และวิหารในประเทศไทย

โบสถ์และวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและสมัยอยุธยาตอนปลาย มักจะสร้างอยู่คู่กันทั้งขนาด รูปร่างทรวดทรงที่คล้ายคลึงกัน บางสมัยโบสถ์ก็คือ วิหารเก่าที่เอามากำหนดขอบเขต คือ สีมานั่นเอง และเปลี่ยนการใช้สอยตามการบัญญัติไว้ในพระวินัยดั่งข้อสันนิษฐานข้างต้น ในสมัยก่อนหน้านี้ขึ้นไป โบสถ์วิหารจะมีรูปแบบที่แตกต่างกันไป รวมทั้งความสำคัญทางด้านคติ อันมีผลต่อรูปร่างลักษณะเช่นกัน วิหารจะมีแนววิวัฒนาการที่ยาวนานกว่าเพราะเป็นเสนาสนะที่เกิดขึ้นครั้งแรกร่วมกับพระสถูปเจดีย์ประธานของวัด อย่างไรก็ตามในการศึกษาในชั้นนี้ จะขอกล่าวควบคู่กันไปในด้านของรูปแบบ เพราะเอาเข้าจริงแล้วรูปแบบของโบสถ์นั้นก็คือ แนววิวัฒนาการอย่างหนึ่งของวิหารนั่นเอง

ตามหลักฐานซึ่งสันนิษฐานจากการขุดค้นที่โบราณสถานหมายเลข ๑๖ ที่ อ.เมืองอุททอง จ.สุพรรณบุรี ดูจะเป็นวิหารที่เก่าแก่ที่สุด มีรูปร่างและแผนผังของอาคารที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่อด้วยแลงวางเป็นระเบียบ สร้างตามแนวทิศเหนือ - ใต้ หลังคาอาจเป็นเครื่องไม้^{๓๓}

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ รูปแบบของวิหารที่ปรากฏในประเทศไทย มีอยู่ ๒ ลักษณะ^{๓๔}

คือ

- วิหารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ฐานสูง คือ วิหารวัดโขลง คูบัว จ.ราชบุรี จากสภาพที่เหลืออยู่เป็นฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกสู่ลานประทักษิณ ฐานประดับเสาอิงและซุ้มแต่เดิมคงจะมีภาพปูนปั้นประดับอยู่ ฐานวิหารเป็นฐานเชิงลูกแก้วและบัวลัด

- วิหารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ด้าน คือ วิหารที่วัดพระเมรุจ.นครปฐม มีบานรองรับ เดิมเป็นฐานเชิงสามชั้น บัวลูกแก้วและบัวลัด มุขทางเข้าทั้ง ๔ ทิศ ตรงกับพระพุทธรูป ๔ องค์ที่ประดิษฐานอยู่หน้าผนังที่บันได ๔ ด้านภายในวิหาร

รูปแบบโบสถ์และวิหารในสมัยสุโขทัย โบสถ์และวิหารในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐ ในกรุงสุโขทัย (รวมทั้งสวรรคโลกและกำแพงเพชร) โดยได้รับอิทธิพลรูปแบบจากทางลังกา สมัยโพลนารูวะ และศิลปะพม่าแบบพุกาม^{๓๕} วิหารจะมีขนาดใหญ่กว่าโบสถ์ สำหรับโบสถ์นั้น ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนแล้วแต่ความเหมาะสม อาจอยู่ทางด้านซ้าย ด้านขวาหรือด้านหลัง อาจจะต้องอยู่ในลักษณะเยื้องอย่างไรก็ได้ ส่วนวิหารจะตั้งอยู่หน้าพระสถูปเจดีย์เสมอ

^{๓๓} กรมศิลปากร, ความรู้ใหม่ทางโบราณคดีจากเมืองอุททอง, ๑๒ - ๑๓.

^{๓๔} พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะแห่งประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา, ๖๒ - ๖๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๑.

วิหารที่มีรูปแบบจากพุกาม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ วิหารวัดตระพังทองหลวง^{๔๐} ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านหน้าของมณฑปรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสอันเป็นที่ประดิษฐานพระประธาน และมีหลังคาเชื่อมต่อกับตัววิหาร สันนิษฐานว่าอาจเป็นวิหารโถง ที่มีชายคาลาดต่ำและลดหลั่นกัน รวมทั้งวิหารและมณฑปที่วัดศรีชุม ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกัน

รูปแบบและอิทธิพลจากลังกาในวิหารสมัยนี้ จะพบหลักฐานเป็นจำนวนมาก วิหารมีหลังใหญ่พอสมควรประดิษฐานพระพุทธรูปประธานของวัด จากหลักฐานภายในอาคารพบว่า มีซากชุกชีใหญ่ที่ค่อนข้างไปทางด้านหลังของอาคาร บานของอาคารยกพื้นสูงประมาณ ๑ เมตร ก่อด้วยแลง มีแนวของเสาในปราน ๒ แนว และเสาสำหรับตั้งชายคาปีกนกด้านละ ๒ แถว เป็นเสากลมหรือแปดเหลี่ยม ทำให้สันนิษฐานได้ว่าหลังคาของวิหารเป็นหลังคาแบบชั้นเดียว มีปีกนกลาดลงมาต่ำคลุมอาคาร เช่น วิหารวัดสระศรี วัดช้างล้อมและวัดมหาธาตุ เป็นต้น ในสมัยสุโขทัยตอนปลาย (รวมสมัยอยุธยาตอนต้น) ยังคงมีวิหารที่คงสภาพสมบูรณ์พอที่จะศึกษารูปแบบได้มากขึ้นว่า มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนฐานมีทั้งยกพื้นสูงและเตี้ย เป็นฐานปัทมตั้งตรงธรรมดาและมีมุขยื่นต่อด้านหน้า เช่น วัดช้างรอบกำแพงเพชร วัดช้างล้อม วัดเจดีย์เจ็ดแถว สุโขทัย หรือบางครั้งมีมุขยื่นมาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง เช่น วิหารวัดนางพญา วัดสวนแก้วอุทยานใหญ่ จ.สุโขทัย วัดพระนอน วัดอวาสใหญ่ จ.กำแพงเพชร เป็นต้น โดยก่ออิฐฉันทน์เป็นทางขึ้น ทั้งทางด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๑ - ๒ ทาง บางวัดมีทางขึ้นสู่ตัวอาคารทั้ง ๔ มุม คือ วิหารวัดนางพญา และวัดสวนแก้วอุทยานใหญ่ จ.สุโขทัย (ทั้งสองวัดมีผังคล้ายคลึงกันมาก)^{๔๑} เสาประดับบัวหัวเสา หลังคาทรงจั่ว ทำชั้นลดหน้าและหลัง มุงด้วยกระเบื้องดินเผาและกระเบื้องเคลือบ^{๔๒} หน้าบันปรุไม้เป็นช่องลูกฟักปะกน กรอบหน้าบันประกอบด้วยไม้ป่านลมวระกาะและตัวหงา ไม้นิยมปรุฝ้ายพาดนแลเห็นเครื่องบนเป็น “เครื่องประคุด” ชัดเจน ลักษณะที่สำคัญประการหนึ่ง คือ มักเป็นอาคารโถงไม่มีผนัง ในยุคท้ายจะมีผนังด้านข้างเป็นช่องลูกกรงเล็กๆ แทนหน้าต่างเป็นช่วงๆ ของขนาดห้อง ที่วัดนางพญาตามช่องลูกกรงประดับด้วยลายปูนปั้นที่มีความงดงามเป็นที่เลื่องลือ แต่เป็นที่น่าเสียดายลายปูนปั้นเหล่านั้นนับวันจะสูญหายไปทุกที

^{๔๐} พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะแห่งประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา, ๑๓๘.

^{๔๑} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดกำแพงเพชรและสุโขทัย, รายงานการสำรวจขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานเมืองกำแพงเพชร และเมืองศรีสัชนาลัย พ.ศ. ๒๕๐๕ - ๒๕๑๒, ๓๕, ๔๑.

^{๔๒} บวรเวท รุ่งรุจี, เอกสารประกอบการอบรมครู - อาจารย์หมวดสังคมศึกษา : ระดับมัธยมศึกษา (กรุงเทพฯ : กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), ๔.

สำหรับโบสถ์จะมีขนาดเล็กมาก รูปแบบจะคล้ายๆ กับวิหาร ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ฐานเดี่ยวๆ ผนังก่ออิฐถือปูน ประตูเข้าออกทางเดียว หน้าต่างถ้าไม่ทำเป็นช่องลูกกรง จะเจาะเป็นช่องหน้าต่างเล็กๆ ด้านละ ๑ - ๓ บาน หรือบางที่ไม่มีหน้าต่าง

รูปแบบโบสถ์วิหารสมัยอยุธยา อาณาจักรกรุงศรีอยุธยา มีอายุยืนยาวกว่า ๔๐๐ ปี รูปแบบสถาปัตยกรรมต่างๆ ย่อมแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการที่มีอย่างต่อเนื่องและเด่นชัด โบสถ์และวิหารก็เช่นกัน ในสมัยอยุธยา^๓ โบสถ์เริ่มปรากฏให้เห็นความสำคัญมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นลำดับๆ รูปแบบการก่อสร้างจะเป็นการเลียนแบบวิหารเป็นส่วนใหญ่ สามารถจัดแบ่งแนวของวิวัฒนาการได้ดังนี้

ยุคที่ ๑ (พ.ศ.๑๘๕๓ - ๒๐๓๑ ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) จัดเป็นช่วงสมัยของอยุธยาตอนต้น (ตามรูปแบบของศิลปกรรม) ผนังตัวอาคารก่ออิฐถือปูน รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สูงระดับเดียวกัน ฐานก่อสูงเล็กน้อยประดับด้วยลวดบัวโดยรอบ มีประตูทางเข้าทางด้านหน้าทางเดียว ผนังด้านข้างเลียนแบบสุโขทัย คือ เจาะเป็นช่องให้แสงสว่างเข้า บางแห่งเจาะเป็นช่องลูกกรงแบบลูกฟัก (ตามแบบปราสาทขอม) และบางแห่งเจาะเป็นช่องเรียบๆ เป็นเส้นตรงๆ อยู่ระหว่างช่วงเสารับชายคา เช่น ผนังโบสถ์วัดมหาธาตุ วัดหน้าพระเมรุ^๔ วิหารวัดพระศรีสรรเพชญ์ และวัดธรรมิกราช จ.อยุธยา เป็นต้น หลังคาเป็นจั่วลดชั้น ไม่นิยมให้มีชายคายื่นออกมาจากเสามาก หลังคามุงกระเบื้องดินเผาธรรมดา เรียกว่า กระเบื้องกาบกล้วย^๕ หน้าบันตัวอาคารจำหลักลวดลายรวมทั้งเป็นหน้าบันปีกนกทั้งสองข้าง เช่น วิหารวัดธรรมาราม วิหารวัดพรหมนิวาส และวิหารวัดหน้าพระเมรุ^๕ เป็นต้น ภายในอาคารเป็นเสาสองแถวเป็นเสาเหลี่ยม เสากลม รองรับน้ำหนักจั่วค้ำสนใน ชายคาด้านนอกจะไม่ใช้ทวยรับน้ำหนักใช้พาไลตั้งรับ ทำให้สามารถเดินประทักษิณได้โดยรอบ ในลักษณะดังกล่าวนี้จะเห็นว่า ลักษณะของโบสถ์และวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงยึดแบบอย่างสุโขทัยในหลายลักษณะด้วยกัน

ยุคที่ ๒ (พ.ศ.๒๐๓๔ - ๒๑๓๑ ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม) รูปทรงของโบสถ์และวิหาร จะมีลักษณะคล้ายกับตอนต้นเป็นส่วนใหญ่ คือ ตัวอาคารประกอบด้วยเสาด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๔ ต้น ผนังด้านนอกไม่มีการตกแต่ง หันมาตกแต่งภายในเพื่อลดความคับแคบของตัวอาคารภายใน ลักษณะที่เปลี่ยนไปบ้าง ก็คือระบบเสารายเป็นพาไลหายไป ตัวอาคารมีขนาดเล็กลง ใช้ระบบเสาด้านข้าง มีการนำเอาทวยมาติดตั้งรับ

^๓ กรมศิลปากร, ศิลปกรรมสมัยอยุธยา (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), ๔.

^๔ ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], “ศิลปะอยุธยาสมัยพระนารายณ์,” วารสารเมืองโบราณ ๓, ๓ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๐) : ๔๗.

น้ำหนักที่ชายคาปีกนก แต่ทวยยังมีลักษณะใหญ่ เทอะทะ เช่นที่วัดกษัตริย์าราม^{๕๕} หน้าต่างยังคงเจาะเป็นช่องลมคล้ายที่ถูกรังตามเดิมในบางวัด ผนังนิยมนก้อทับหนา เพราะไม่มีเสากลางใน จึงต้องไขผนังรองรับน้ำหนักของเครื่องบน บางครั้งมีการเจาะเป็นช่องหน้าต่างเล็ก ตอนกลางเพียง ๑ - ๓ บาน^{๕๖}

ยุคที่๓ (พ.ศ.๒๑๖๓ - ๒๓๑๐ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถึงพระเจ้าเอกทัศ) สมัยอยุธยาตอนปลายนี้ รูปแบบของโบสถ์ (วิหารไม่ค่อยมีความสำคัญ บางวัดจะไม่มีวิหารอยู่ด้วย) ได้รับการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก อันเกิดจากคตินิยมและอิทธิพลจากตะวันตก โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.๒๑๕๕ - ๒๒๓๑) ซึ่งยังมีหลักฐานอยู่หลายแห่งในลพบุรี และอยุธยา และส่งผลต่อรูปแบบในสมัยต่อมา

ช่วงก่อนสมัยพระนารายณ์ฯ ลักษณะบางประการได้เป็นไปบ้างแล้ว เช่นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ผนังอาคารด้านข้าง เปลี่ยนจากการเจาะช่องลม เป็นช่องหน้าต่างเล็กๆ เว้นระยะห่างกันมาก คันทวยที่ผนังด้านข้างสำหรับรับน้ำหนักชายคาปีกนกมีขนาดเล็กลงและในสมัยพระเจ้าปราสาททอง เสากลางในอาคารได้มีการนำกลับมาใช้อีก แต่เปลี่ยนจากเสากลมหรือเสาแปดเหลี่ยม เป็นเสาสี่เหลี่ยมย่อมุมสิบสอง^{๕๗} เป็นต้น

ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ เป็นต้นมา รูปแบบของ โบสถ์มีอิทธิพลจากยุโรป ลักษณะที่สำคัญๆ คือ เริ่มมีอาคารสองชั้นแบบตึก เจาะหน้าต่างโค้งแหลมและมักไม่มีซุ้มหน้าต่าง เช่น โบสถ์วัดตะเว็ด และวัดตึก อยุธยา^{๕๘} นิยมเจาะช่องเล็กๆ ไว้ตามผนังด้านใน อาคารก่อผนังหน้าตัด (ผนังหุ้มกลอง) ถึงส่วนบนยอดอกไก่ หน้าบันประดับด้วยลายปูนปั้นลายเทศ รวมทั้งหน้าบันปีกนก ทั้งสองข้างด้วย ภายในอาคารไม่มีเสากลางสองแถวสำหรับรับน้ำหนักเหมือนเดิม เพราะโครงสร้างเครื่องบนแข็งแรง หน้าต่างอาร์คโค้งสมัยต่อมาเปลี่ยนเป็นหน้าต่างสี่เหลี่ยม เช่น โบสถ์วัดบรมพุทธาราม และวัดกุฎีดาว จ.อยุธยา เป็นต้น ในอาคารที่มีขนาดกว้างมากขึ้น จำเป็นต้องมีเสาสองแถวภายในอาคารก็จะหันกลับมาใช้เสากลมและเสาแปดเหลี่ยมเช่นเดิม แต่หน้าบันยังคงเป็นแบบเก่า

^{๕๕} ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], “ศิลปะอยุธยาสมัยพระนารายณ์,” วารสารเมืองโบราณ, ๔๗.

^{๕๖} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะนำรู้ในสองสุวรรณ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์มณเฑศ, ๒๕๒๕), ๑๒๘ - ๑๒๙.

^{๕๗} ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], “ศิลปะอยุธยาสมัยพระนารายณ์,” วารสารเมืองโบราณ, ๔๗.

^{๕๘} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ศิลปะนำรู้ในสองสุวรรณ, ๑๒๙.

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ตัวอาคารเริ่มเปลี่ยนไป รูปทรงขยายกว้าง หลังคาลาดต่ำ หน้าบันประดับลายปูนปั้นทั้งด้านหน้าและด้านหลังซึ่งมีขนาดกว้างใหญ่ขึ้นตามแนวของหลังคาที่ลาดต่ำลงมาก ลักษณะของลวดลายปูนปั้นนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายออกไปในจังหวัดใกล้เคียงต่างๆ เช่น วัดยางสุทธาวาส วัดแจ้งร้อน ธนบุรี วัดกลาง สมุทรปราการ วัดท่าหลวง จ.อ่างทอง วัดชมพู จ.นนทบุรี วัดธรรมาราม จ.อยุธยา และวัดบางขุนเทียนนอก กรุงเทพฯ เป็นต้น^{๔๕} นอกจากนี้ยังหันกลับมาประดับซุ้มประตูหน้าต่างอย่างวิจิตรพิสดารเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งให้ความสำคัญแก่เสาโดยประดับรายปูนปั้นตามส่วนต่างๆ เช่น หัวเสา ฐานและตัวเสา ตลอดจนตามผนังอาคารด้านนอก เช่น ผนังวิหารวัดมหาธาตุ นครศรีธรรมราช และผนังโบสถ์วัดไผ่ล้อม จ.เพชรบุรี^{๔๖} เป็นต้น

วิวัฒนาการขั้นตอนของรูปทรงอาคาร คือ มีการเสริมอาคารด้านหน้า มีลักษณะคล้ายกับเพิงลาดลงมา หรือทั้งด้านหน้าและด้านหลัง เสาที่รองรับเพิงนี้ เป็นเสาย่อมุมสิบสอง หัวเสากลุ่มหรือบัวกลีบยาว มีบันไดออกด้านข้างของชานชาลาที่ยื่นออกมาทั้งสองด้าน มีทวยรับชายคาปีกนก ฐานอาคารเป็นฐานบัวและต้องท้องช้างหรือแอ่นโค้งสำเภา^{๔๗}

ลักษณะอื่นๆ นอกเหนือจากการกล่าวข้างต้นอันแสดงถึงเอกลักษณ์ของโบสถ์อยุธยาตอนปลาย คือ ตัวอาคารตั้งอยู่บนฐานสิงห์และฐานปัทม์ที่แอ่นโค้ง ทรวดทรงชะลูดสอบขึ้นข้างบน อาคารด้านหน้าเชิดขึ้นคู่คล้ายกับรูปทรงของเรือสำราญ ลวดลายที่ตกแต่งตามส่วนต่างๆ ของอาคารที่มีความอ่อนช้อย และเป็นธรรมชาติมากกว่าลวดลายต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เป็นลายประดิษฐ์ ตัวอย่างของโบสถ์ในยุคนี้ นอกเหนือไปจากในอยุธยาแล้ว ยังมีอิทธิพลแพร่หลายออกไปตามที่ต่างๆ ในสมัยเดียวกัน เช่น โบสถ์วัดเขมาภิรตาราม จ.เพชรบุรี โบสถ์วัดกลาง และวิหารวัดแท่นศิลาอาสน์ จ.อุตรดิตถ์ เป็นต้น

รูปแบบของโบสถ์และวิหารในสมัยรัตนโกสินทร์

ภาคกลาง ที่สำคัญจะอยู่ที่กรุงเทพฯ เสียเป็นส่วนใหญ่ เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของศิลปะไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ในยุคต้นๆ รูปแบบของโบสถ์และวิหารจะยังคงสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายตลอดจนคตินิยมในการสร้างและวางผัง สมัยนี้โบสถ์จะใหญ่โตและเป็นประธานของวัด มีหลายวัดด้วยกันที่มีโบสถ์และวิหารสร้างคู่กัน เช่น วัดอรุณราชวราราม วัดประยูรวงศา

^{๔๕} ประยูร อุสุชาภา [น. ณ ปากน้ำ], “ศิลปอันฝืนเฟื่องสมัย ร.๔,” วารสารเมืองโบราณ, (กรกฎาคม - กันยายน, ๒๕๒๐) : ๕๑.

^{๔๖} วิบูลย์ ธีสุวรรณ, ศิลปะน่านในสองศวรรษ, ๑๒๕.

^{๔๗} ประยูร อุสุชาภา [น. ณ ปากน้ำ], “ศิลปอันฝืนเฟื่องสมัย ร.๔,” วารสารเมืองโบราณ, ๕๐.

วาส วัดมหาพฤฒาราม วัดเคลือวัลย์ วัดอัปสรสวรรค์ วัดเทพธิดาราม วัดมหรณพาราม วัดนางชี วัดหลัง และวัดอื่นๆ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้น แต่ก็มีได้มีกฎเกณฑ์ตายตัวว่าโบสถ์จะต้องสร้างคู่กับวิหารเสมอไป บางวัดจะอยู่ในทิศตรงกันข้ามกัน เช่น วัดสุทัศนเทพวราราม มีวิหารตั้งอยู่ข้างหน้า แต่โบสถ์ตั้งขวางอยู่ทางด้านหลัง หรือ วัดราชโอรสาราม มีโบสถ์อยู่ทางด้านหน้า แต่มีพระวิหารประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ตั้งขวางอยู่เบื้องหลัง อย่างนี้เป็นต้น แต่โดยสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้หันไปยึดคติโบราณ โดยมีพระเจดีย์ตั้งอยู่ตรงกลางวิหารและโบสถ์ เช่น วัดโสมนัส วัดมกุฏกษัตริย์ และวัดบรมนิวาส เป็นต้น

รูปแบบของโบสถ์และวิหารในสมัยนี้ จะมีความเปลี่ยนแปลงออกไปจากคติดั้งเดิม คือสมัยอยุธยาตอนปลายในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นต้นมาอย่างไรก็ตามแต่ละรัชกาลจะมีคตินิยม และแบบอย่างเฉพาะตามแบบอย่างอิทธิพลภายนอกที่เข้ามา โดยเฉพาะจีนและยุโรปมีทั้งนำมาผสมผสานกับรูปแบบเดิม และคิดขึ้นใหม่ทั้งหมด ลักษณะของอาคารในแต่ละสมัยนั้นจะพิจารณาได้จากวัดที่แต่ละพระองค์ทรงสร้างและอุปถัมภ์ ดังนี้

สมัยรัชกาลที่ ๑

๑. วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) เป็นอาคารทรงโรงขนาดใหญ่ ยาว ๑๕ ห้อง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่บนฐานสิงห์และฐานปัทม์ ผนังหุ้มกลองด้านหน้าและด้านหลังเจาะเป็นบานประตูทางเข้า ด้านละ ๑ ประตู ทำเป็นซุ้มทรงปราสาท ปิดทองประดับกระจก ผนังด้านข้างเจาะเป็นช่องหน้าต่าง ประตูซุ้มเช่นเดียวกัน อาคารด้านหน้าและด้านหลังทำพื้นออกมาเป็นเฉลียงทางขึ้นอยู่ทางด้านหน้าด้านละ ๒ แห่ง ริมเฉลียงและตัวอาคารมีเสารายตั้งขึ้นรับเป็นพาไลคลุม สามารถเดินไปรอบตัวอาคาร และระหว่างเสารายนี้ทำพนักเชื่อมเสารายแต่ละต้น หลังคาซ้อนกัน ๓ ชั้น ลด ๔ ตับ ประตูซุ้มฟ้า ๓ ชั้น ใบระกาและหางหงส์ กรอบหน้าบันเป็นนาคสะดุ้ง ผนังในคูหาจำหลักภาพพระนารายณ์ทรงสุบรรณบนพื้นลายกนกก้านขด ปิดทอง หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียวและสีเหลือง

๒. วัดชนะสงคราม เป็นอาคารเครื่องก่อทรงโรง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากั้นฝา รอบ ผนังด้านข้างเจาะช่องหน้าต่างประจำห้อง ด้านนอกเป็นซุ้มบันแถลง มีประตูทางเข้าด้านหน้า ๒ ทาง หลังคาทรงจั่วไม่มีหน้าลาดทั้งด้านหน้าและด้านหลัง แต่เป็นหลังคาแบบลาดลงมาคลุมเฉลียงชายคาปีกนกลดหลั่นลงมา ๓ ชั้น หน้าบันทำเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑล้อมรอบด้วยเหล่าเทพดาลงรักปิดทอง กรอบหน้าบันมีนักษัตรสะดุ้ง เป็นนาคลายอง หรือบางที่เรียกว่า รวยระกามอญ^{๕๒} ประตูซุ้มฟ้า ใบระกาและหางหงส์ หลังคาคลุมกระเบื้องดินเผา

^{๕๒} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๓๔.

๓. **วัดคูลีตาราม** รูปแบบของทรวดทรงเป็นแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ ทรงโรงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตั้งอยู่บนฐานสิงห์ มีลวดบัวโอนอ่อนโค้งหย่อนลงแบบท้องเรือสำเภา เจาะช่องประตูหน้าต่างที่ผนังด้านสกัดและด้านข้าง ประตูทางเข้า ๒ ประตู มีบันไดทางขึ้นทางด้านข้างริมเฉลี่ยงด้านละ ๒ ทาง พื้นอาคารด้านหน้าและด้านหลังเป็นพื้นลาด หลังคาชั้นลด ๒ ชั้น ทางหน้าและหลัง มีหลังคาขึ้นออกมา เรียกว่า “จันทับ^{๕๓}” เป็นแบบอย่างที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว จะเห็นตัวอย่างได้ที่โบสถ์และวิหารน้อย วัดอรุณราชวราราม และวัดโบสถ์สามเสน ซึ่งสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาธรรมดา คูหาหน้าบ้านจาลักลายกนกก้านชดประกอบด้วยเหล่าเทพยดา ปิดทองติดกระจะกลีประดับด้วยข้อฟ้า ไบระกาหางหงส์ ในส่วนเครื่องบน เสาอิงภายนอกอาคารติดทวยจำหลักไม่รายเรียงเป็นระยะๆ หัวเสาเป็นบัวแวง ทรงเครื่องทำด้วยปูนปิดทองประดับกระจะกล

๔. **วัดดาวคะนอง** เป็นแบบอย่างของวัดราชบูรณะธรรมดา ทรงโรงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ฐานยกพื้นสูงจากพื้นเล็กน้อยเป็นฐานบัว ตัวอาคารก่อผนังทึบทั้ง ๔ ด้าน ผนังด้านข้างเจาะหน้าต่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าไม่มีกรอบล้อมรอบเพียงด้านละ ๑ - ๒ ช่องเท่านั้น มีประตูทางเข้า ๑ ประตู ไม่มีการประดับเช่นกัน ผนังอาคารด้านหน้าทำพื้นคลุมเฉลี่ยงเป็นแบบจันทับเช่นกัน หลังคาทรงจั่ว ไม่มีหน้าลาด กรอบหน้าบ้านประดับข้อฟ้าขนาดล้อยอดติดไบระกา หางหงส์ ทาสีแดง ไม่ปิดทองหรือประดับกระจะกลเช่นวัดอื่นๆ ที่กล่าวข้างต้น ผนังภายในคูหาก่อผนังทึบ ปูนเป็นลวดลายทาด้วยปูนสีขา

สมัยรัชกาลที่ ๒

วัดอรุณราชวราราม เป็นโบสถ์ยกพื้นสูง หลังคาลด ๒ ชั้น มุงด้วยกระเบื้องเคลือบสีเหลืองและสีเขียวประดับข้อฟ้าไบระกาและหางหงส์ ลงรักปิดทองประดับกระจะกล พื้นคูหาหน้าบ้านเป็นรูปเทวดาขึ้นถือพระขรรค์อยู่ในปราสาทหรือวิมาน ประดับลายกนกลงรักปิดทอง รูปทรงและศิลปะต่างเป็นแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย คล้ายๆ กับในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่มีทรวดทรงที่เพรียวขึ้นและมีบางประการที่เปลี่ยนแปลงไป คือ ก่อเป็นพื้นหนุนรอบตัวอาคาร มีเสารับเป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมสิบสองขึ้นรับชายคาพาไลทั้ง ๔ ด้าน บัวหัวเสาเป็นบัวกลีบยาวหรือบัวแวง ทรงเครื่อง ปิดทองติดกระจะกล แต่ละเสามีทวยรองรับอีกชั้นหนึ่ง การก่อพื้นเฉลี่ยงและก่อเสารายตั้งรับพาไลคลุมเฉลี่ยงรอบนี้ เพื่อประสงค์ที่จะหลังคาปิดกันมิให้ฝนสาดเข้าไปที่ผนังได้ อีกทั้งเป็นพื้นที่สำหรับเดินเวียนเทียนสำหรับพระภิกษุส่วนฆราวาสเดินภายในซาลากำแพงแก้ว^{๕๔}

^{๕๓} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๓๕.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๕.

สมัยรัชกาลที่ ๓

๑. **วัดราชนาค** เป็นวัดที่สร้างขึ้นตามแบบนิยมดั้งเดิม คือ มีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า รูปทรงอาคารเป็นรูปทรงโรงก่อผนังรอบทั้ง ๔ ด้านบนฐานยกพื้นสูงพอสมควร ภายนอกอาคารทำเป็นพื้นเฉลียงและระเบียงต่อออกไปเดินได้โดยรอบ ก่อเสาสี่เหลี่ยมตั้งเรียงรายเป็นระยะๆ ขึ้นรับหลังคาพาไลด้านหน้าและหลังคาปีกนกที่คลุมด้านข้าง หลังคาชั้นลดทั้งด้านหน้าและด้านหลังด้านละ ๓ ชั้น ด้านข้างลด ๓ - ๔ ตับ กรอบหน้าบันยังคงรักษาช่อฟ้าถ้ายอง นาคสะดุ้ง ไบระกา และหางหงส์เหมือนเดิม พื้นคูหาหน้าบันเป็นไม้จำหลักลวดลายเคลือบประกอบด้วยดอกพุดตานไบเทศปิดกระฉกสีแทนปิดทอง พนักกระเบื้องรอบอาคารนิยมกรุด้วยกระเบื้องปูลีเขียว

๒. **วัดเทพธิดาราม** สร้างขึ้นตามแบบพระราชานิยมตามแบบจีน นอกจากตัวอาคารที่ก่อผนังหนา มีเสารามรองรับพาไลหลังคาโดยรอบ ซึ่งเป็นเสาสี่เหลี่ยม ส่วนหลังคาเปลี่ยนแปลงมากที่สุด เป็นหลังคาจั่วก่อเป็นแผงทึบ ไม่มีคูหา ไม่มีไชรา กรอบหน้าบันไม่ติดช่อฟ้า รวยไบระกาและหางหงส์ แต่ขึ้นรูปเป็นรวยหน้ากระดาน หน้าบันลักษณะนี้มีชื่อเรียกเฉพาะว่า “หน้าบันแบบกระเทเซ”^{๕๕} แบบของหลังคามีหลายลักษณะเช่นกัน คือ แบบหลังคาไม่มีชั้นลด มีหลังคาปีกนกซ้อนด้านละ ๒ ชั้นและพาไลรอบด้าน หลังคามีชั้นลดหน้าหลังชั้นละ ๒ ชั้นซ้อนกัน ๓ ตับ มีพาไลเฉพาะด้านหน้าและด้านหลัง เป็นต้น รูปแบบของโบสถ์ตามราชานิยมนี้ เป็นที่แพร่หลายกันอย่างมาก ทั้งในวัดที่สร้างกันต่อมา ภายนอกเหนือจากวัดที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากกว่ารัชสมัยอื่น

สมัยรัชกาลที่ ๔

๑. **วัดราชประดิษฐ์** เป็นรูปแบบตามขนบนิยมอยุธยา รูปทรงอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่บนฐานไพทีสูง ผนังด้านหน้าและด้านหลังต่อเป็นเด็จยื่นออกมา มีเสาสี่เหลี่ยมย่อมุมสิบสอง ๒ ต้นตั้งขึ้นรับมุข ผนังด้านข้างก่อเสาสี่เหลี่ยมย่อมุมสิบสองขึ้นเป็นเสาราย ทั้งสองข้างขนานไปตามตัวอาคารเพื่อรับชายคาปีกนกทั้ง ๒ ด้าน หลังคาชั้นลดทั้งหน้าและหลังด้านละ ๒ ชั้น วรรณหลังคาประธานซ้อนกัน ๔ ตับ มีประตูทางเข้าด้านละ ๒ ประตู ผนังด้านข้างเจาะช่องหน้าต่าง ประดับซุ้มประตูด้านหน้าต่างประดับลวดลายซุ้มมงกุฎปิดทองประดับกระฉก ภายในหน้าบันประดับลวดลายกนกเคลือบวัลย์และพระราชลัญจกรประจำรัชกาลที่ ๔ กรอบหน้าบันจำหลักไม่เป็นช่อฟ้า ถ้ายอง นาคสะดุ้ง ไบระกาและหางหงส์ลงรักปิดทองสีเหลือง ที่มุมเสารับมุขเด็จและใต้กระจงฐานพระรับหน้าบัน มักทำเป็นลวดลายสลักไม้พื้นโปร่งสูงสาหร่ายรวงผึ้ง

^{๕๕} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๔๕ ; และ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, ๓๒.

๒. **วัดมกุฏกษัตริยาราม** เป็นวัดแบบนอกโดยรับละปรับปรุงมาจากรัชกาลที่ ๓ คือ ยกอาคารบนฐานไพทีสูง มีเฉลียงและระเบียงสูงเดินได้โดยรอบ เสาสำหรับค้ำรับที่เฉลียงและระเบียงเป็นเสากลมแตกต่างจากเสาเหลี่ยมสมัยรัชกาลที่ ๓ หน้านั้นยังคงเป็นแบบกระเท่เซ มีประตูทางเข้าทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ด้านละ ๒ ประตู เช่นเดิม

สมัยรัชกาลที่ ๕

๑. **วัดราชพิพิธสถิตมหาสีมาราม** ได้รับแบบอย่างมาจากสมัยรัชกาลที่ ๔ คล้ายคลึงอย่างมากกับโบสถ์วัดราชพระดิษฐ์ แตกต่างแต่ว่ามีขนาดสูงใหญ่กว่า การประดับตกแต่งด้วยกระเบื้องเขียนลวดลายเบญจรงค์ทั้งอาคาร และที่บานประตูหน้าต่างประดับลายมุก เป็นเครื่องกนกและดวงตราพระราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งได้สถาปนาขึ้นในสมัยนี้ หลังคาด้านหน้ามีมุขเด็จ หน้านั้นมุขบนเป็นรูปช้าง ๗ เศียร

๒. **วัดเทพศิรินทราวาส** คล้ายคลึงกับวัดนอกสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ วัดมกุฏกษัตริยาราม แตกต่างเฉพาะลวดลายประดับหน้านั้น ที่เปลี่ยนเป็นภาพจุมมงกุฎประดับบนพานแว่นฟ้า

๓. **วัดเบญจมบพิตร** เป็นอาคารทรงจัตุรมุข ออกแบบโดยสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นหลังคาที่มีชั้นลดด้านละ ๓ ชั้นซ้อน ๓ ชั้น มีเครื่องบนแบบโบราณ ที่หน้านั้นมีลักษณะพิเศษ คือ บริเวณแผงแรคอองประดับกระเบื้องฐานพระ คล้ายกับที่หอพระมณฑปธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมอิทธิพลสมัยอยุธยาตอนปลาย กรอบซุ้มคูหาประจำซุ้มประตูและหน้าต่างแต่ละช่องทำเป็นปูนปั้นซุ้มหน้านางประกอบกับเสาอิง และฐานสิงห์อัญมณีที่ทรงขึ้นประดิษฐ์ขึ้นใหม่^{๕๖} รูปแบบของโบสถ์วัดเบญจมบพิตรนี้เป็นต้นแบบของการสร้างโบสถ์ในสมัย ปัจจุบันอยู่หลายวัด เช่น วัดราชบูรณะ วัดอัมรินทร์ราราม กรุงเทพฯ และวัดพระแท่นดงรัง จ.กาญจนบุรี เป็นต้น

๔. **วัดราชาธิวาส** เป็นรูปแบบโบสถ์ที่นำเอาศิลปะแบบขอมเข้ามาดัดแปลง ออกแบบโดยสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เช่นกัน เป็นอาคารทรงโรงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีเฉลียงทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หลังคาจั่วทรงเดียว หน้านั้นเป็นซุ้ม คูหาหน้านาง ๓ ช่อง ส่วนที่เป็นหลังคาทำยกเป็นคอสองหนุนลอยขึ้นจากหลังคาเฉลียงและปีกนก ผนังด้านข้างก่อเสาอิงยกเก็จสูงให้เห็นผนังอาคารที่เป็นคูหาลึกเข้าไป มีทางขึ้นที่อฒจันทร์ด้านหน้า ๓ ทาง ช่องระหว่างเสาคู่กลางด้านหน้าก่อซุ้มคูหาหน้านาง ลวดลายประดับต่างๆ ที่ซุ้มคูหา บั้วปลายเสาละลวดบัวอื่นๆ ดัดแปลงจากศิลปะขอม

^{๕๖} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วัดในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๕๐.

๕. วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ จ. อยุธยา เป็นอาคารที่แสดงถึงอิทธิพลจากตะวันตกเข้ามาในประเทศไทยขณะนั้นเป็นแบบกอธิค ลักษณะคล้ายกับโบสถ์ในศาสนาคริสต์

สมัยรัชกาลที่ ๖

ไม่ปรากฏหลักฐานการก่อสร้าง

สมัยรัชกาลที่ ๗

วัดพระปฐมเจดีย์ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบเป็นอาคารรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดยาว ๗ ห้อง มีมุขด้านหน้า ก่อผนังโดยรอบ หลังคาจั่วไม่มีชั้นลด มีมุขยื่นออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลังเป็นมุขหน้าบันประเจ็ดหรือมุขจั่วทะเลลู่ออก ต่อหลังคาคลุมตัวอาคาร และคลุมเฉลียงโดยรอบทั้ง ๔ ด้าน หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบเงา มีประตูทางเข้าที่ด้านหน้าและด้านหลังบริเวณริมขวาข้างละ ๑ ประตู และที่ผนังด้านข้างทิศตะวันออกอีก ๑ ประตู

สมัยรัชกาลที่ ๘

๑. วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ บางเขน เป็นโบสถ์ที่มีรูปแบบมาจากวัดเบญจมบพิตร คือ เป็นวิหารทรงจตุรมุข สถาปนิกผู้ออกแบบคือ พระพรหมพิจิตร (อุ ลากานนท์)

๒. วัดไตรมิตร (วัดสามจีน) ได้รับรูปแบบมาจากโบสถ์วัดพระปฐมเจดีย์ สถาปนิกผู้ออกแบบ คือ (เชื้อ ปัทมจินดา)

สมัยรัชกาลปัจจุบัน ส่วนใหญ่เป็นการสร้างโบสถ์ใหม่แทนโบสถ์เก่า รูปแบบจะเป็นการเลียนแบบสมัยก่อนๆ เช่น

วัดราชบูรณะ เป็นการเลียนแบบจากวัดเบญจมบพิตร อาคารทรงจตุรมุข ยกพื้นสูงตั้งอยู่บนฐานไพทีโดยรอบ หลังคาลดชั้นทั้ง ๔ ด้าน ชุ่มประตูหน้าต่างทำเป็นยอดทรงปราสาท กรอบหน้าต่างประดับช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง และหางหงส์ซึ่งทำด้วยคอนกรีตประดับกระจก สถาปนิกคือ หลวงวิศาลศิลปกรรม (เชื้อ ปัทมวิจิตร) และผู้ออกแบบลวดลายหน้าบัน คือ นายสง่า มยุระ แบบอย่างของราชบูรณะนี้ได้รับความนิยมและยอมรับต่อการสร้างโบสถ์ใหม่ตามวัดต่างๆ ในปัจจุบันเป็นจำนวนมาก ดังเช่น โบสถ์วัดอัมรินทราราม และวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน เป็นต้น

รูปแบบโบสถ์และวิหารในภาคเหนือ โบสถ์และวิหารในดินแดนทางภาคเหนือหรือล้านนา โดยเฉพาะจุดเด่น คือ วิหารนั้นมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของล้านนาอันเป็นการผสมผสานของศิลปะพื้นบ้านกับศิลปะต่างถิ่น คือ สุขโขทัยกับพุกาม ทั้งนี้เพราะยึดถือคติพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เช่นเดียวกัน

โดยปกติแล้วโบสถ์และวิหารในล้านนาในรูปแบบพื้นบ้านนั้น เป็นอาคารทรงโรงขนาดเล็ก ฐานเตี้ยหรือบางครั้งก็ราบติดดิน หลังคาชั้นเดียว หน้าต่างมีขนาดเล็กมาก ประตู

เข้าออกทางเดียว ดังจะเห็นได้จากอุโบสถน้อย หน้าวัดพระธาตุแช่แห้ง จ.น่าน และบางวัดใน จ.พะเยา จากการที่มีการติดต่อกับเพื่อนบ้านทำให้รูปแบบของโบสถ์และวิหารเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็ยังมีบางส่วนที่ยังคงเอกลักษณ์ของตนเอง โดยเฉพาะศิลปะสุโขทัยที่มีอิทธิพลกับศิลปะล้านนาเป็นอย่างมาก ได้รับรูปแบบเข้ามากลมกลืนได้อย่างสวยงามในศิลปะล้านนา

ลักษณะของโบสถ์และวิหารในศิลปะล้านนาสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ รูปแบบ^{๕๗} คือ

๑. แบบล้านนา ซึ่งแต่ละวัดจะมีรูปแบบเฉพาะตัว แยกออกเป็นสกุลช่างพื้นบ้านได้หลายสกุลช่างด้วยกัน เช่น สกุลช่างแบบพะเยา สกุลช่างแบบน่าน สกุลช่างแบบลำปางหรือสกุลช่างแบบเชียงใหม่ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ลักษณะรูปแบบของโบสถ์และวิหารของสกุลช่างล้านนาโดยทั่วไป คือ เป็นอาคารขนาดใหญ่ทอดวางตามแนวยาว หลังคาซ้อนชั้นหลายชั้นลดหลั่นกันตามลำดับจากเล็กไปหาใหญ่ ทั่วทั้งหลังคาหลังคาเป็นระยะๆ ตามลักษณะการย่อมุมของผังอาคารฐานยกพื้นสูงพอสมควร หน้าหน้าทางทิศตะวันออก ซึ่งมีบันไดทางขึ้นทางด้านหน้า ราวบันไดเป็นพญานาค ประคองทางเข้าด้านหน้า ๓ ประตู ประตูใหญ่ตรงกลางขนาดกว้างด้วยประตูเล็ก ๒ ประตู และจะมีประตูเล็กทางทิศใต้ใช้เป็นที่พระสงฆ์เข้าในพระวิหาร^{๕๘} หลังคามุงด้วยกระเบื้องไม้หรือเป็นเกล็ด ลักษณะพิเศษของโบสถ์อีกแบบหนึ่งของโบสถ์และวิหารนั้น คือ กำแพงก่อหนา ทั้งนี้เพื่อช่วยในการรับน้ำหนักตัวอาคารโค้งไม้หลังคาทั้งหมด ซึ่งครอบคลุมลงมาต่ำเดี่ยมากตามรูปแบบของตัวอาคาร ผนังด้านข้างเจาะช่องหน้าต่างตามขนาดอาคาร โครงสร้างภายในเครื่องบนเป็นเครื่องไม้ตั้งใหม่ รองรับด้วยเสาไม้กลมตั้งเรียงรายเป็น ๒ แถว การประดับตกแต่งตัวอาคารด้วยลวดลายฉลุแกะสลักเป็นรูปลายต่างๆ ของล้านนานั้น ถือได้ว่ามีความวิจิตรและงดงามมาก มีการใช้ลายตามธรรมชาติและลายประดิษฐ์ ผสมกันเข้ากับคติความเชื่อต่างๆ เช่น นาค มังกร สิงห์ และหงส์ เป็นต้น ในส่วนต่างๆ เช่น ประตู หน้าต่าง หน้าบัน สหรัยรวงผึ้ง โถงคิ้ว และส่วนบนของหลังคา

ตัวแบบรูปแบบวิหารหรือโบสถ์แบบล้านนา เช่น วิหารวัดพันเตา วิหารวัดปราสาท วิหารโถงวัดสวนดอก วิหารวัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่ วิหารโถง วิหารวัดผาแต้ม วิหารพระธาตุลำปางหลวง จ.ลำปาง วิหารวัดพระนอน วิหารวัดพระธาตุวัดเสด็จ จงลำพูน เป็นต้น

๒. แบบพม่า เป็นวิหารที่สร้างตามแบบปราสาทของพระราชสำนักพม่า เช่นที่แม่ฮ่องสอน ลำปาง และแพร่ เป็นต้น สมัยรัชกาลที่ ๕ - ๖^{๕๙} ซึ่งได้รับการก่อสร้างปฏิสังขรณ์

^{๕๗} มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว
กายภาพประเภทวัด เล่ม ๒ : วัดในภาคเหนือ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), ๒๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๙} วิบูลย์ ลีสุวรรณ, ศิลปะล้านนาในสองศวรรษ, ๑๔๕.

โดยพ่อค้าชาวพม่าที่เข้ามาแถบนี้ ลักษณะเด่นของอาคารแบบนี้ คือ นิยมสร้างตัวอาคารให้มีมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ด้าน หลังคาสร้างเป็นชั้นๆ จำนวนมากจนเกินความจำเป็นลดหลั่นกันเกินไป บนมุมของแต่ละชั้น จะมีสตูปลเล็กๆ ประดิษฐานอยู่บนหลังคาเป็นรูปกรวยเหลี่ยม อาคารสร้างด้วยไม้และตกแต่งด้วยปูนทั้งภายนอกและภายในอาคาร สำหรับปูนปั้นลักษณะภายนอกมักจะเป็นลายเครือเถาที่ค่อนข้างแข็งกระด้าง หรือเป็นลวดลายโลหะหล่อหรือลวดลายฉลุ หรือแกะสลัก ประดับประดามากมาย ส่วนการตกแต่งภายในจะแพรวพราวด้วยเทคนิคการทำลายปูนปั้นปะติดกับส่วนประกอบที่เป็น ไม้และมีการลงรักปิดทองประดับลวดลายประดับกระจกสีซึ่งเป็นลายเครือเถา ฝาเพดานภายในจะตีด้วยไม้ลดหลั่นตามลายทับซ้อนของหลังคา ตัวอย่างเช่น วิหารวัดพระแก้วดอนเต้า วิหารวัดศรีชุม และวิหารไม้วัดศรีรองเมือง จ.ลำปาง เป็นต้น^{๖๐}

สมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๕ อิทธิพลทางรูปแบบของโบสถ์และวิหารทางภาคกลางเป็นที่นิยมมากในภาคเหนือ ส่วนใหญ่จะเป็นด้านลวดลายการประดับตกแต่งอาคารและทรวดทรงที่ดูจะชะลูดขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ก็ยังคงลักษณะแบบล้านนาคือ การซ้อนชั้นของหลังคาและลาดชายคาลงมาต่ำคลุมตัวอาคาร

โบสถ์หรือวิหารวัดภูมินทร์ จ.น่าน ถือเป็นรูปแบบอาคารที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างลักษณะสถาปัตยกรรมแบบรัตนโกสินทร์ สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นอาคารทรงจัตุรมุข คงเป็นการเลียนแบบอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ในกรุงเทพฯ มีบันไดทางขึ้นสู่ตัวอาคาร ๔ ทิศ ทางด้านหน้ามีพญานาคคู่ นอนยาวเป็นราวบันไดทางขึ้น ทอดตัวผ่านทะเลออกทางด้านหลังเป็นตัวอาคารที่มีความงดงามและแปลกตาออกไปอีกแบบหนึ่งของสถาปัตยกรรมทางเหนือ

รูปแบบโบสถ์และวิหารในภาคอีสาน

ในดินแดนทางภาคอีสานของไทย โบสถ์พื้นบ้านดูจะเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะมีความแตกต่างไปจากโบสถ์ทางภาคอื่นๆ โดยเฉพาะทางภาคกลางในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อรูปแบบของโบสถ์ทั่วทุกภาคในประเทศไทย รูปแบบของโบสถ์ในดินแดนทางภาคอีสานนี้มีอยู่หลายลักษณะ ขึ้นอยู่กับประเภทของวัด ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น ๔ ประเภท^{๖๑} คือ

๑. วัดพระธาตุ เป็นวัดที่เน้นความสำคัญที่องค์เจดีย์ อันเป็นปูชนียสถานอันเกี่ยวเนื่องกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น วัดพระธาตุเชิงชุม วัดพระธาตุพนม ฯลฯ

^{๖๐} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางกายภาพประเภทวัด เล่ม ๑ : วัดในจังหวัดเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒), ๓๐.

^{๖๑} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาฯ เล่ม ๑ : วัดภาคอีสาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒), ๔๑.

๒. วัดอรุณยูวาลี เน้นหนักในการวิปัสสนา มีลักษณะที่ยังคงสภาพแวดล้อม และวัฒนธรรมท้องถิ่นไว้ เช่น วัดป่าสุทธามาต วัดป่าอุดมสมพร จ.สกลนคร วัดสุปฏิหาราม วัดหนองป่าพง วัดมหาราราม วัดปานานาชาติ จ.อุบลราชธานี เป็นต้น

๓. วัดร่วมสมัย เป็นวัดที่ได้รับออกแบบในแนวความคิดใหม่ มิได้ยึดถือรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมดั้งเดิม เช่น วัดศาลาลอย จ.นครราชสีมา เป็นต้น

๔. วัดพื้นบ้าน เป็นวัดที่มีโบสถ์พื้นบ้านหรือสิม ซึ่งมีศิลปะสถาปัตยกรรมเฉพาะที่แตกต่างกันไปจากโบสถ์ในภาคอื่นๆ

โบสถ์เก่าหรือสิม เป็นโบสถ์พื้นบ้านที่มีลักษณะเฉพาะตัวแบบท้องถิ่นที่เรียบง่าย ให้ความรู้สึกที่ชัดเจน แสดงให้เห็นถึงคติความเป็นอยู่ และความศรัทธาของชุมชนซึ่งมีต่อพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น สิมน้ำ และสิมบก^{๖๒} ตามตำแหน่งที่พบมักมีขนาดเล็กตามขนาดของชุมชนในภาคอีสาน ซึ่งเดิมมักเป็นชุมชนขนาดเล็กๆ ตั้งอยู่ตามริมหนองน้ำ และบริเวณที่มีแหล่งน้ำพอใช้และดื่มในแหล่งน้ำนั้นๆ^{๖๓} ตัวอย่างของสิมน้ำ เช่น สิมน้ำวัดบ้านหนองแวงปอแก้ว ที่ห้วยเม็ก จ.กาฬสินธุ์ เป็นต้น ทั้งนี้สันนิษฐานว่า เป็นคตินิยมที่ได้รับจากนิกายลัทธิเต๋า ที่นิยมทำการบวชในแม่น้ำ ดังปรากฏในสมัยสุโขทัย เช่น วัดตะพังเงิน และวัดสระศรี^{๖๔} รวมทั้งทางภาคเหนือ เช่น โบสถ์น้ำ วัดพุทธเอ็น อ.แม่แจ่ม จ.เชียงใหม่^{๖๕} เป็นต้น

สำหรับสิมบกนั้น สามารถจัดแบ่งตามรูปแบบและลักษณะทางกายภาพได้เป็น ๓ ชนิด^{๖๖} คือ

๑. สิมไม้ ในสมัยก่อนสิมส่วนใหญ่จะสร้างด้วยไม้เกือบทั้งหลังมีลักษณะโล่งๆ ไม่ค่อยทำฝาผนัง ยังพอเห็นตัวอย่างให้เห็นใน จ.อุบลราชธานี เช่น วัดบ้านน้ำขุ่น อ.น้ำยืน วัดศรีสว่าง กิ่งอ.เสนางคะนิคม และวัดภูมิภาค อ.ตระการพืชผล เป็นต้น และใน .สกลนคร ที่วัดด่าน

^{๖๒} สมชาย นิลอาธิ, “อาคารสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับจิตรกรรม,” สิ่งแห่งเรือนในจิตรกรรมฝาผนังอีสาน เอกสารทางวิชาการ ประกอบการสัมมนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๖), ๕๒.

^{๖๓} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาฯ เล่ม ๓ : วัดภาคอีสาน, ๔๐.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๗.

^{๖๕} สุเมธ ชุมสถาน ณ อยุธยา, น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : **ไทยวัฒนาพานิช**, ๒๕๒๕), ๑๑๖.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน.

ม่วงคำ กิ่งอ.โคกศรีสุพรรณ^{๖๓} เป็นสิมไม้แห่งเดียวที่เหลืออยู่ในจ.สกลนคร มีขนาดเล็กกะทัดรัด ตั้งอยู่บนฐานอ่อนโค้งแบบท้องสำเภา มีประตูทางเข้าด้านหน้า ๑ ทาง ผนังด้านข้างเจาะช่องหน้าต่างเป็นรูปกรงไม้เหลี่ยมขนาดเล็ก มุงหลังคาแบบเป็นเกล็ด ทรวดทรงของสิมเพริยวแหลมได้สัดส่วนกับตัวอาคาร

สิมในสมัยโบราณมีขนาดเล็กเพราะใช้เป็นที่สังฆกรรมหรืออุปสมบทจึงมีขนาดเล็กพอเหมาะสำหรับพระสงฆ์ เมื่อเกิดความนิยมมากขึ้น สิมจึงมีขนาดใหญ่ขึ้น ซึ่งอาจทำได้โดยการรื้อสิมเก่าแล้วสร้างขึ้นใหม่ หรือละทิ้งสิมเก่า ย้ายไปสร้างแห่งอื่น^{๖๔}

๒. สิมโถง^{๖๕} มีขนาดเล็ก ยกพื้นสูงและฝาผนังด้านข้างเปิดเป็นแบบอาคารโถง เช่น สิมวัดบ้านโค อ.เมือง จ.มหาสารคาม วัดประสิทธิ์ไชยาราม อ.เมือง จ.กาฬสินธุ์

๓. สิมก่อผนัง มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่อฐานสูงมีบันไดขึ้นด้านหน้า ผนังบันไดก่ออิฐและปูนเป็นรูปพญานาคหรือมังกร ประตูทางเข้าตรงกลางผนังด้านหน้า ฝาผนังด้านหลังก่อทึบ ผนังด้านข้างมี ๒ ลักษณะ คือ

- ก่อเป็นผนังเต็มถึงเพดาน และเจาะช่องหน้าต่างเล็กๆ

- ก่อผนังด้านข้างลดหลั่นลงมาแบบขั้นบันได จากขอบผนังด้าน

หลังลดลงโดย ถ้าดับมาถึงผนังด้านหน้า

ตัวอย่างของสิมประเภทนี้ คือ สิมวัดแจ้งอ.เมืองอุบลราชธานี วัด

โพธิ์ทอง อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด วัดป่าเลไลยก์ อ.นาइन จ.มหาสารคาม นอกจากนี้ยังมีสิมอีกประเภทหนึ่ง คือเป็นสิมแบบผสม^{๖๖} (คุณลักษณะการเปรียบเทียบในแผนผังที่ ๑๒) ตัวอย่างสิมแบบผสม เช่น สิมวัดโพธิ์ศรี และวัดบ้านดงน้อย อ.เมือง จ.มหาสารคาม

ลักษณะโดยทั่วไปของสิม จัดเป็นสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น คือ มีขนาดเล็ก ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ค่อนข้างทึบตัน (สิมก่อผนัง) มีทางเข้าคือประตู

^{๖๓} ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสกลนคร วิทยาลัยครูสกลนคร, สถาปัตยกรรมท้องถิ่นในเขตชุมชนจังหวัดสกลนคร (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๓๑), ๔.

^{๖๔} วรรณิกา ณ สงขลา, “โบสถ์เก่าภาคอีสาน,” วารสารคันทอง, ๒ (ภาคการศึกษาตอนปลาย, ๒๕๒๘) : ๕๐.

^{๖๕} สมชาย นิลอาธิ, “อาคารสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับจิตรกรรม,” สิ่งแฝงเร้นในจิตรกรรมฝาผนังอีสาน เอกสารทางวิชาการ ประถมาภิบาลสัมมนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๕๔.

^{๖๖} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาฯ เล่ม ๓ : วัดภาคอีสาน, ๑๒๗.

ด้านหน้าด้านเดียว (เรียกว่า สิมมหาอุด) หน้าต่างค่อนข้างเล็ก ฐานยกพื้นสูงพอสมควรเป็นฐานบัวหลาย ๆ ไม่มีลวดลายตามแบบช่างพื้นบ้าน หลังคาเป็นจั่วตอนเดียว ด้านหน้าทำเป็นเพิงลาดรับด้วยเสา ๒ ต้น บางแห่งหลังคาเป็นจั่วลดชั้นประกอบนาคสะดุ้ง หรือส่วนของป้านลม และช่อฟ้าใบระกา ซึ่งเป็นไม้แกะสลัก ส่วนประดับที่อยู่ปลายยอดหน้าบันใดเป็นรูปหัวนาค (ส่วนช่อฟ้า) ทางอีสานเรียกว่า “โห่ง” หรือ “ตัวโห่ง” ตรงสกัดกลางหลังคาประดับด้วยไม้แกะสลักคล้ายกับส่วนยอดของเจดีย์ คือปล้องไฉน ส่วนนี้ทางอีสานจะเรียกว่า ช่อฟ้า^{๑๑} แทน มีผู้สันนิษฐานว่าส่วนนี้คงเป็นการรักษาคติดั้งเดิม เพราะการสร้างสิมเป็นห้องสี่เหลี่ยมอาจมีคติมาจากการสร้างพระสถูปพระบรมธาตุ ซึ่งนิยมทำเป็นกล่อรูปสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นย่อเล็กลดหลั่นกันขึ้นไป^{๑๒}

นอกจากนี้ หน้าประตูทางเข้าจะเป็นบันไดทอดลงสู่พื้นลานประทักษิณ รอบๆ สิมจะมีเสารายตั้งขึ้นรับเครื่องบนหลังคาซึ่งนิยมมุงด้วยกระเบื้องดินขอ และไม้เป็นเกล็ด (ใช้ไม้แผ่นขนาดเล็กมุงหลังคา “แป้น” คือการวางเรียงซ้อนกันปล่อยเชิงชายออกมารับกัน มีลักษณะคล้ายเกล็ดของสัตว์ประเภทลิ้นซึ่งมีเกล็ดแข็ง เรียงกันเป็นระเบียบ) จะคลุมลงมาต่ำมาก ทำให้ฝนสาดถูกผนังด้านนอกสิมไม่ได้ สิมอีสานจึงมีจิตรกรรมฝาผนังทั้งด้านนอกและด้านในตัวอาคาร^{๑๓}

สิมอีสานนับวันก็จะสูญหายไป เพราะความนิยมของการสร้างโบสถ์จากภาคกลางแต่ก็มีบางวัดที่ยังคงอนุรักษ์สถาปัตยกรรมพื้นบ้านประเภทนี้ไว้ พร้อมทั้งทำนุบำรุงซ่อมแซมจนได้รับรางวัลการอนุรักษ์ดีเด่น ประจำปี ๒๕๓๐ จากสมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์นั่นก็คือ สิมที่วัดแจ้ง อ.เมือง จ.อุบลราชธานี^{๑๔} เป็นสิมประเภทก่อผนังเต็มตั้งอยู่บนฐานสูง ทรวดทรงสูงเพียวคงลักษณะของสิมพื้นบ้านไว้ได้เป็นอย่างดี บางวัดที่ยังคงมีสิมแบบเก่าอยู่ แต่จากสภาพกาลเวลาและวัสดุไม่ค่อยคงทนจึงต้องมีการซ่อมแซมหรือสร้างขึ้นมาใหม่ ทำให้รูปแบบผิดไปจากเดิมและมีอิทธิพลของภาคกลาง รวมทั้งฝีมือช่างชาวนวน เข้าปะปนอยู่เป็นอันมาก บางวัดก็ทำโบสถ์ในรูปแบบของทางภาคกลางทั้งหมด โดยเฉพาะวัดประเภทวัดร่วมสมัยและวัดป่า (อรัญญวาสี) มีวัดบางวัดที่สร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ เช่น วัดศาลาลอย อ.เมือง จ.นครราชสีมา ซึ่งโบสถ์เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นแบบร่วมสมัย ซึ่งมีนักวิชาการศิลปะบางท่านได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับรูปแบบของโบสถ์วัดนี้ว่า เป็นสิ่งแสดงถึงความก้าวหน้าทางพุทธศิลป์ของ

^{๑๑} ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสกลนคร วิทยาลัยครูสกลนคร, สถาปัตยกรรมท้องถิ่นในเขตชุมชนจังหวัดสกลนคร, ๘.

^{๑๒} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาฯ เล่ม ๓ : วัดภาคอีสาน, ๔๐.

^{๑๓} วรรณิกา ณ สงขลา, “โบสถ์เก่าภาคอีสาน,” วารสารคันฉ่อง, ๕๐.

^{๑๔} มหาวิทยาลัยศิลปากร, คู่มือพัฒนาฯ เล่ม ๓ : วัดภาคอีสาน, ๑๕๑.

ไทยในสมัยประชาธิปไตยที่มีความเหมาะสมกับสภาพความเจริญทางสังคมและเทคโนโลยี แต่ กระนั้นก็ยังคงรักษาเอกลักษณ์ในรูปแบบของภูมิภาคไว้อย่างชัดเจน ไม่ใช่ยึดแบบโบสถ์หรือวิหาร ทางภาคกลาง^{๕๕} ซึ่งมีเป็นจำนวนมากของโบสถ์และวิหารใหม่ในประเภทวัดหน้าพระธาตุและวัด อรัญญวาสีที่ไม่แสดงเอกลักษณ์ของศิลปกรรมพื้นบ้านอีสานได้เลย อย่างไรก็ตามไม่ได้หมายถึง ความเสื่อมลงทางศาสนาแต่อย่างใด การยอมรับนับถือในศาสนายังฝังลึกแน่นในจิตใจ เพียงแต่การ แสดงออกทางด้านรูปแบบอาคารเปลี่ยนแปลงไปไม่ใช่ยึดถือแบบเก่า

สำหรับวิหารที่ไม่เป็นที่นิยมเท่าสิมหรือโบสถ์ ซึ่งแตกต่างไปจาก ภาคเหนือและภาคกลางในช่วงยุคสมัยเดียวกัน รูปแบบวิหารในปัจจุบันจะเป็นวิหารที่ก่อสร้างใหม่ สมัยรัตนโกสินทร์ที่มีรูปแบบและคตินิยมทางภาคกลางแพร่ขึ้นมาและเป็นที่นิยมโดยทั่วไป

รูปแบบโบสถ์และวิหารในภาคใต้

วิหารที่สำคัญในดินแดนภาคใต้ของไทยในสมัยอยุธยา ช่วงพุทธศตวรรษ ที่ ๒๑ คือ วิหารหลวงที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช สร้างขึ้นในปี ๒๑๓๑^{๕๖} เป็นวิหารใหญ่ แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๑๒ ห้อง มีประตูทางขึ้นด้านหน้า ๓ ประตู และด้านหลัง ๒ ประตู ผนังด้านข้างเจาะช่องหน้าต่างรูปสี่เหลี่ยม หลังคาจั่วประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ มีปีกนกทั้งสองชั้นรอบอาคาร ทั้งสี่ด้านรองรับด้วยเสานางเรียง ซึ่งเอียงเข้า ทางด้านบน หัวเสาเป็นบัวแฉก ละมุนทวยที่ยอดเสารองรับใบระกา มีมุขประเจ็ดทางด้านหน้าและ ด้านหลัง หน้าบันด้านหน้าเป็นรูปพรอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ด้านหลังเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ตอนล่างของจั่วประดับด้วยสาหร่ายรวงผึ้ง หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ภายในมีเสากลมสองแถว รองรับจั่วหลังคา

รูปแบบของโบสถ์อีกลักษณะหนึ่งซึ่งเป็นรูปแบบอาคารสถาปัตยกรรม ทั่วไปๆ ไป ของภาคใต้ คือ โบสถ์วัดคีรีเขต จ.พังงา^{๕๗} ตัวอาคารก่อผนังเป็นอิฐหนาทึบ เจาะประตู ทางเข้าทั้ง ๔ ด้าน ด้านละ ๑ ช่อง หลังคาแบนราบต่ำลงมาก ผนังกระเบื้องแผ่นเรียบเล็กภายใน โบสถ์ค่อนข้างทึบ

ส่วนใหญ่โบสถ์และวิหารที่มีอยู่ในปัจจุบัน เป็นศิลปกรรมตามแบบพระ ราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะในจังหวัดนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ลักษณะของ

^{๕๕} สงวน รอดบุญ, ศิลปกรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศาสนา, ๒๕๒๘), ๑๖๕.

^{๕๖} พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะแห่งประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา, ๒๕๕.

^{๕๗} หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น จ.พังงา, สถาปัตยกรรมท้องถิ่น จ.

พังงา (พังงา : พังงาการพิมพ์, ๒๕๓๒), ๒๒.

โบสถ์ที่สำคัญ เป็นอาคารที่มีหลังคาชั้นเดียว มีปีกนกคลุมแบบพาลิโอบ เช่น โบสถ์ของวัดสุทราวาส จ.พัทลุง เป็นต้น และบางครั้งอาจเป็นอาคารที่มีซุ้มโค้งทุกช่องเสา ซึ่งกลายเป็นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมทางภาคใต้ เช่น โบสถ์วัดปะโอ จ.สงขลา^{๔๘} เป็นต้น

โบสถ์และวิหารในประเทศไทย จากคติการสร้างและรูปแบบที่ปรากฏในแต่ละสมัยจะเห็นได้ว่ามีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตั้งแต่สมัยแรกๆ ที่มีรูปแบบที่ชัดเจน คือ สมัยสุโขทัยเป็นต้นฉบับมีอิทธิพลต่อสมัยหลัง คือ อยุธยาและรัตนโกสินทร์ แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างในลักษณะของคตินิยมของแต่ละช่วงแต่ละอายุก็ตาม กระนั้นรูปแบบและทรวดทรงโดยส่วนรวมมิได้แตกต่างไปจากเดิมมากนัก ในสมัยรัตนโกสินทร์ นับแต่สมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อิทธิพลจากตะวันตกเป็นที่นิยมแพร่หลาย การคิดรูปแบบของโบสถ์เริ่มแตกแยกออกไปจากเดิม ไม่ยึดตามขนบประเพณี สืบเนื่องมาถึงสมัยปัจจุบันที่เห็นได้ชัดว่าวัดใหม่ๆ บางวัดสร้างโบสถ์ในรูปแบบของโบสถ์ที่แปลกออกไปมาก เช่น วัดธรรมกาย จ.ปทุมธานี วัดศาลาลอย จ.นครราชสีมา ไม่ยึดตามหลักและรูปทรงของทางภาคกลางซึ่งเป็นที่นิยมโดยทั่วไปตามภาคต่างๆ

การสร้างโบสถ์ในรูปร่างที่แตกต่างออกไปจากรูปแบบที่กำหนด ถึงแม้ว่าจะเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมและแปลกตาไปก็ตาม นับเป็นเพราะการเอื้ออำนวยต่อการเป็นวัดที่สร้างขึ้นใหม่อย่างไรก็ดี การสงวนรักษาและอนุรักษ์ไว้ซึ่งรูปแบบของโบสถ์และวิหารเก่าที่มีมาตั้งแต่เดิมให้คงสภาพที่สมบูรณ์ ก็ยังเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจแก่นุชนรุ่นหลังมิเสื่อมคลาย

วิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ตามที่ทราบกันแล้วว่าพุทธเจดีย์จากศิลปะอินเดีย ได้มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมที่เนื่องในพระพุทธศาสนาบนแผ่นดินไทยมานาน ตั้งแต่ครั้งรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์เมาริยะ ที่ทรงส่งสมณทูตมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้า ทรงส่งพระอัครเถระและพระโสภณเถระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ พร้อมกับสมณทูตที่เดินทางไปยังดินแดนต่างๆ รอบอินเดียถึง ๕ สาย และสุวรรณภูมิซึ่งเป็นเส้นทางหนึ่งนั้น น่าจะหมายถึงดินแดนในประเทศไทยปัจจุบัน อันมีภาคกลางเป็นศูนย์กลางโดยเฉพาะที่จังหวัด

^{๔๘} “เอกลักษณ์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย,” เอกสารวิชาการและสรุปผลการสัมมนา คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗. (อัคราณา) ; และ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า วิทยาเขตเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง, สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๕), ๑๕๘.

นครปฐม ซึ่งเจริญและสืบทอดกันต่อมา อาคารพุทธสถานต่างๆ อาจจะสร้างด้วยไม้จึงปรักหักพังไปหมด จึงไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดของการตั้งพระพุทธศาสนาในยุคนั้น เจกเช่นในท้องถิ่นอื่นที่สร้างด้วยศิลาตั้งปรากฏในป่ากีสถานภาคเหนือ และอัฟกานิสถาน มาจนปัจจุบัน

ร่องรอยของพุทธสถานคดยเฉพาะซากสถูปต่างๆ ที่มีหลักฐานอยู่ในประเทศไทยที่เก่าที่สุดจะเป็นศิลปกรรมที่แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียของราชวงศ์คุปตะ หลังคุปตะและราชวงศ์ปาละ อันมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๓ ดังปรากฏในงานศิลปกรรมทวาราวดี ศรีวิชัย และลพบุรี รูปแบบของสถูปในช่วงระยะเวลาดังกล่าว แสดงลักษณะวิวัฒนาการที่สืบทอดกันมานานหลายศตวรรษ โดยได้รับรูปแบบมาจากต้นแบบในอินเดียเป็นระยะๆ พุทธสถานที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ทราบกันในชื่อศิลปทวาราวดี ส่วนใหญ่เป็นพุทธสถานที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๖ นั้นได้ปรักหักพังเหลือแต่เฉพาะส่วนฐาน ให้ศึกษาฐานอาคารเหล่านี้ ส่วนใหญ่เป็นฐานสถูป ฐานวิหารมีน้อย ฐานสถูปทวาราวดี ปรากฏในแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ อาทิ จังหวัดนครปฐม เช่นที่วัดพระเมรุ พระปฐมเจดีย์ วัดพระประโทน และจุลประโทน ที่จังหวัดสุพรรณบุรี เช่นที่อำเภออุทุมทอง จังหวัดนครสวรรค์ เช่น โลกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดปราจีนบุรี เช่นที่อำเภอศรีมหาโพธิ์ เป็นต้น

การศึกษาฐานสถูปต่างๆ ทำให้ทราบรูปแบบลักษณะฐานสถูปสมัยทวาราวดี ที่มีวิวัฒนาการสืบทอดกันมา และเป็นแบบอย่างให้กับศิลปกรรมในยุคต่อมาด้วย คือ

๑. สถูปที่มีฐานรูปกลม จัดว่าเป็นแบบเก่าที่สุดที่น่าจะรับรูปแบบมาจากมหาสถูปสาญจี ของอินเดีย ฐานสถูปทวาราวดีที่มีรูปกลมปรากฏเช่นที่อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ลักษณะการก่อสร้างโดยใช้ดินแกลงอัด ไม่ใช้วัสดุประเภทอิฐหรือศิลาแกลงก่อ ดังเช่นฐานสถูปรูปกลมที่อำเภออุทุมทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ที่ใช้อิฐก่อ

๒. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งน่าจะก่อองค์สถูปเป็นรูปกลมแต่ถูกทำลายไปหมด ฐานสี่เหลี่ยมที่ปรากฏก่อด้วยอิฐ มีบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออก พบที่บ้านโลกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรีหลายองค์ และพบที่อำเภออุทุมทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๓. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก่อด้วยอิฐ มีแนวบันไดเพียงด้านเดียว เช่นที่บ้านโลกไม้เดน ซึ่งมีบันไดทางทิศเหนือ

๔. สถูปที่มีฐานสี่เหลี่ยมซ้อนกันสองชั้น ชั้นล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมรีบบๆ มีความกว้างกว่าชั้นที่ ๒ เพราะใช้เป็นที่ลานประทักษิณ ส่วนฐานองค์สถูปชั้นที่ ๒ จะทำเป็นช่องโดยแบ่งเป็นระยะๆ อันเป็นการออกแบบให้สวยงามยิ่งขึ้น ดังเช่นสถูปที่บ้านโลกไม้เดน

๕. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยม สร้างซ้อนทับอยู่บนฐานรูปแปดเหลี่ยมรีบบๆ ดังเช่นที่พบที่บ้านโลกไม้เดน

๖. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมรีบบๆ เช่น สถูป ที่อำเภออุทุมทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

๑. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมซ้อนกันสองชั้น และมีลานประทักษิณโดยรอบ ล้อมด้วยกำแพงแก้ว ฐานสถูปนี้มีบันไดยื่นออกมา ๓ ทิศ คือทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออกและมีบันไดแยกสองข้างของบันไดใหญ่ด้วย ส่วนด้านทิศตะวันตกตัวกำแพงแก้วถูกตัดออกเป็นช่องประตู เข้าสู่ลานประทักษิณ ดังตัวอย่างเช่น ฐานสถูปที่บ้านโคกไม้เดน

๒. สถูปที่มีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ย่อมุม และแบ่งฐานตามความยาวออกเป็นช่องๆ ขนาดใหญ่และเล็กสลับกัน โดยช่องใหญ่ประดับภาพเล่าเรื่องชาดก ส่วนช่องเล็กประดับรูปสัตว์ เช่น สิงห์ หรือกนิรี ภาพประตูเหล่านี้ทำด้วยปูนปั้น ตัวอย่างเช่นสถูปของบ้านโคกไม้เดน

๓. สถูปมีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ฐานล่างแต่ละด้านย่อมุมและสร้างสถูปจำลองประดับบนมุมทั้งสี่ด้านด้วย ร่ององค์สถูปปรานมีลานประทักษิณ เช่น สถูปที่อำเภออุ้มถ่อง จังหวัดสุพรรณบุรี และที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม

๔. สถูปมีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ที่ฐานแต่ละด้านมีมุขยื่นออกมา ๓ ด้าน สถูปประธานทรงกลม เช่นที่บ้านโคกไม้เดน

๕. สถูปมีฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งแบ่งเป็นช่องไม้ไม่มีมุขยื่นออกมา แต่ฐานที่แบ่งเป็นช่องนั้นใช้ฐานประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นล้อมรอบด้วยลานประทักษิณ เช่นสถูปที่คูบัว จังหวัดราชบุรี

๖. สถูปมีฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมและทำเป็นช่องประดับภาพชาดกโดยรอบตั้งซ้อนบนฐานสี่เหลี่ยม ๒ ชั้น ใช้เป็นลานประทักษิณ ที่ลานมีบันไดยื่นออกไปทั้ง ๔ ทิศ มีฉัตรรอบทุกด้าน เช่นที่สถูปจุลประโทน จังหวัดนครปฐม

๗. สถูปที่มีฐานรูปแปดเหลี่ยมซ้อนกันสองชั้น ฐานแต่ละด้านทำเป็นช่องแบบซุ้มพระ ด้านละ ๒ ซุ้ม ฐานแบบนี้คิดว่า เป็นแบบที่สวยพิเศษที่สุด ดังเช่นฐานสถูปที่อำเภออุ้มถ่อง

หากฐานสถูปทวาราวดีทั้ง ๑๓ แบบนี้ ล้วนแสดงให้เห็นถึงการรับรูปแบบของศิลปะอินเดียในราชวงศ์คุปตะเป็นต้นมา แต่รูปแบบขององค์สถูปเป็นอย่างไรไม่สามารถให้รูปแบบได้ แต่จากชิ้นส่วนของยอดสถูปศิลาและดินเผาที่เหลืออยู่ เช่น ยอดสถูปศิลาที่ได้จากพระปฐมเจดีย์ และสถูปดินเผาซึ่งพบจากแหล่งโบราณคดีสมัยทวาราวดีทั้งที่นครปฐมโคกไม้เดน และที่อุ้มถ่อง ทำให้เราทราบว่าองค์สถูปมีลักษณะคล้ายหม้อน้ำ และประดับด้วยเศวตเป็นชั้นๆ มียอดเป็นรูปดอกบัวตูม และที่แท่น (हरमिका) สำหรับตั้งก้านฉัตร จารึก คาถา เข ชมมา อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาโดยรอบ ส่วนองค์สถูปดินเผาก็มีลักษณะคล้ายกับสถูปที่อยู่ในภาพสลักประกอบรูปพระพุทธศานารูปปางสมาธินาคปรก คือองค์สถูปมีรูปกลมคจรูปหม้อน้ำ หรือรูปไข่ อันเป็นพลังแห่งการสร้างสรรคยอดสถูปคือแผ่นฉัตรที่ซ้อนกันเป็นชั้นๆ ทำให้มีลักษณะคล้ายกรวยที่เป็นปล้องๆ ซ้อนกันติด

อย่างไรก็ดีรูปแบบของบานสลูปรวราวดิที่วิวัฒนาการสืบเนื่องกันมานี้ ให้ได้อิทธิพลต่อฐานของสลูปรในยุคต่อมาด้วย คือศรีวิชัย และลพบุรี ซึ่งมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๖ และ ๑๓ - ๑๘ โดยทั่วไปลักษณะพุทธสถานหรือสถาปัตยกรรมในสมัยศรีวิชัยซึ่งเป็นลักษณะศิลปกรรมที่เกิดขึ้นทางภาคใต้ พุทธสถานที่เหลือร่องรอยไว้คือ สลูปรที่วัดแก้ว วัดหลง และวัดพระบรมธาตุ อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำหรับที่วัดแก้ว และวัดหลง เหลือเพียงฐานที่มีความสูงแบบที่เรียกว่าเรือนธาตุ ประดับด้วยเสาอิงตัวอาคารทำให้มีลักษณะคล้ายศิลปงาม ของอาณาจักรจัมปา ทางเหนือของกัมพูชา ส่วนที่พระบรมธาตุ อำเภอไชยา เป็นสลูปรที่ได้รับการบูรณะมาตลอดจึงมีลักษณะค่อนข้างสมบูรณ์ เป็นสลูปรที่สร้างบนฐานสี่เหลี่ยมสูงเรียกว่าเรือนธาตุ สร้างสลูปรูปคล้ายระฆังบนเรือนธาตุมียอดเป็นฉัตรซ้อนกันขึ้นไป มีมุมทั้งที่ของตัวเรือนธาตุมีสลูปรจำลองประดับอยู่ทุกมุม อันเป็นรูปแบบของสลูปรที่สร้างเลียนแบบสลูปรศิลปะแบบคุปตะ และปาละอย่างเด่นชัดซึ่งมีรูปแบบคล้ายกับฉันทิเชฐ และฉันทิกาละตันในชวามาก

นอกจากนี้สลูปรทรงโอคว่าของศรีวิชัย ยังปรากฏที่วัดสทิงพระ วัดพะโคะ วัดสี่หยัง จังหวัดสงขลา กับที่วัดพระบรมธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งน่าจะถูกซ่อมมาตลอด จนทำให้มีรูปแบบขององค์สลูปรที่ผิดไปบ้างและน่าจะนำรูปแบบของการนิยมสร้างซ่างล้อมเข้ามาประดับ อันเป็นรูปแบบที่รับมาจากศิลปะลังกาทั้งในสมัยอนุราชปุระและคปตนารวาระ จนทำให้ให้นักวิชาการเชื่อว่าสลูปรที่มีซ่างล้อมเป็นสลูปรที่สร้างเมื่อลัทธิลังกาวงศ์ได้เผยแพร่เข้ามาเป็นที่เลื่อมใสเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๘

สลูปรทรงกลมได้รับความนิยมสืบต่อกันมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๘ ด้วย กล่าวได้ว่าในภาคกลางซึ่งในระยะนี้จัดอยู่ในสมัยลพบุรี ซึ่งพุทธสถานส่วนใหญ่นิยมสร้างปราสาทหินหรือพระปรางค์เป็นพื้น แต่ก็พบว่าสลูปรทรงกลมยังได้รับความนิยมเช่นกันแต่ลดน้อยลง สลูปรในยุคนี้จะเป็นสลูปรที่สร้างบนฐานทรงกระบอกสูง รอบฐานประดับเป็นซุ่มประดิษฐานพระพุทธรูปปางสมาธิ หรือปางมารวิชัย บางองค์ประดับซุ่มชั้นเดียว บางองค์ก็ทำเป็นสองชั้น ลักษณะของสลูปรดังกล่าวแสดงรูปแบบของสลูปรอินเดีย ราชวงศ์ปาละในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่นาลันทา ซึ่งจัดว่าเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ที่ยิ่งใหญ่มากในยุคนี้ และรูปแบบศิลปะของราชวงศ์ปาละแพร่หลายและได้รับความนิยมมากตลอดมา ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะสูญไปจากอินเดีย ด้วยการปราบปรามของพวกมุสลิมจนพระสงฆ์ต้องหนีออกไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่ลังกา จนที่นั่นเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่มั่นคง ซึ่งที่จริงเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่ครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งพระมหิทรเป็นสมณทูตไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาแล้ว แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ นับว่าพระพุทธศาสนาในลังกามั่นคงมากควบคู่กับพุกาม ในประเทศพม่า

ปัจจุบัน และนับจากพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา สถูปในประเทศไทยก็มีการพัฒนาและวิวัฒนาการยิ่งขึ้นโดยลำดับ

การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในสถูป พระสถูปในสมัยโบราณ มักจะเป็นที่บรรจุพระสารีริกธาตุ ของพระพุทธเจ้าไว้สักการบูชาซึ่งตำแหน่งที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุจะอยู่ตรงส่วนที่เป็นองค์ระฆัง บางแห่งอยู่ที่เหนือองค์ระฆังคือตรงส่วนที่เป็นธรรมิกา คือคอระฆัง และบางแห่งก็อยู่ใต้ฐานพระสถูป แต่เมื่อมีการศึกษาถึงคติดั้งเดิมของการบรรจุพระสารีริกธาตุแล้วพบว่า มีข้อกำหนดการบรรจุพระบรมธาตุมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ต้นกำเนิดของการก่อสถูปบรรจุพระสารีริกธาตุมาจากพระพุทธดำรัสที่มีต่อพระอานนท์ เมื่อพระอานนท์ได้กราบทูลถึงการที่จะปฏิบัติกับพระพุทธสรีระหลังจากที่ทรงเสด็จปรินิพพาน พระพุทธองค์ทรงรับสั่งว่า เป็นหน้าที่ของภคิพัสถ์ที่จะพึงกระทำ คือจะปฏิบัติต่อพระสรีระของพระเจ้าจักรพรรดิอย่างไร ก็จะทำปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระเช่นนั้น นั่นคือจะพันพระสรีระแห่งจักรพรรดิด้วยผ้าไหม และซับด้วยสำลีแล้วพันด้วยผ้าไหมอีก ทำอย่างนี้ ๕๐๐ กุ หรืออย่างละ ๕๐๐ ชั้น แล้วนำลงวางในรางเหล็ก ซึ่งเต็มไปด้วยน้ำมันแล้วปิดครอบด้วยฝาที่เป็นรางเหล็ก แล้วทำจิตกาธาน ด้วยไม้หอมนานาชนิด แล้วถวายพระเพลิง เสร็จแล้วเชิญพระอัฐิธาตุแห่งพระเจ้าจักรพรรดิไปบรรจุสถูปซึ่งสร้างไว้นะ ทางสี่แพร่ง พระพุทธสรีระก็พึงทำเช่นเดียวกัน และพระพุทธองค์ทรงแสดงอุบายบุคคล คือบุคคลผู้ควรบรรจุอัฐิไว้ในสถูปเพื่อเป็นที่สักการบูชาของมหาชนไว้ ๔ จำพวก คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ

การบรรจุพระพุทธสารีริกธาตุในพระสถูป พบว่ามีรายละเอียดแต่ครั้งพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ ได้ทรงสร้างพระสถูปเพื่อประดิษฐานพระพุทธสารีริกธาตุ โดยพระองค์โปรดให้ขุดดินในบริเวณที่ทรงเลือกไว้ว่าเป็นบริเวณที่แห้ง ไม่มีหินไม่มีน้ำพุ่งขึ้นมาให้เห็นเป็นอันตรายต่อพระบรมธาตุ โดยขุดเป็นหลุมลึก ๘๐ ศอก จากนั้นนำแผ่นโลหะปูข้างล่าง แล้วสร้างเรือนขนาดเล็กทำด้วยทองแดง โปรดให้สร้างกล่อ่ง และพระสถูปทำด้วยไม้จันทร์เหลืองอย่างละ ๘ องค์ บรรจุพระบรมธาตุไว้ในกล่อ่งไม้จันทร์เหลืองซ้อนกัน ๘ ชั้น แล้วนำกล่อ่งไม้จันทร์เหลืองที่บรรจุพระบรมธาตุอยู่ภายในใส่ลงในพระสถูปไม้จันทร์เหลืองซ้อนกันอีก ๘ ชั้น บรรจุลงในพระสถูปไปอีก ๘ ชั้น บรรจุลงในกล่อ่งแก้ว ๘ ชั้น บรรจุลงในพระสถูปแก้ว ๘ ชั้น บรรจุลงในกล่อ่งทองคำ ๘ ชั้น บรรจุลงในกล่อ่งแก้วมณี ๘ ชั้น บรรจุซ้อนลงในพระสถูปมณี ๘ ชั้น บรรจุซ้อนลงในกล่อ่งแก้วแดง ๘ ชั้น บรรจุลงในสถูปแก้วแดง ๘ ชั้น บรรจุซ้อนลงในกล่อ่งแก้วลาย ๘ ชั้น บรรจุซ้อนลงในสถูปแก้วลาย ๘ ชั้น บรรจุลงในกล่อ่งแก้วผลึก ๘ ชั้น บรรจุลงในพระสถูปแก้วผลึก ๘ ชั้น พระสถูปแก้วผลึกนี้ จะเป็นองค์พระสถูปชั้นนอก แล้วประดับด้วยเรือนแก้วทองคำ เงิน ทองแดง เป็นชั้นๆ แล้วโปรยทรายแก้วให้ทั่วบริเวณ โปรยดอกไม้ น้ำ ดอกไม้บักประดับด้วยภาพชาดก

พระพุทธเจ้า ๕๐๐ พระชาติ พระอสีติมหาสาวกพระพุทธประวัติ และสหชาติทั้ง ๗ ด้วยทองคำ ตั้งหม้อน้ำทองคำ ๘ หม้อ หม้อน้ำเงิน ๕๐๐ หม้อ ประดับขงทอง ขงเงิน ประทีปทอง ประทีปเงินที่เต็มไปด้วย น้ำมันหอมอย่างละ ๕๐๐ ดวง จารึกข้อความลงในลานทอง ความว่า “ในข้างหน้าโน้นเมื่อใด ปีทาสกุมารได้ไสวยราชย์ เป็นพระเจ้าอโศกธรรมราชา เมื่อนั้น พระองค์จัก กระทำพระบรมธาตุเหล่านี้ให้แพร่หลาย” จากนั้นก็ก่อล้อมด้วยก้อนศิลา แล้วจึงก่ออิฐครอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมแล้วปิดด้วยแผ่นศิลาด้านบน แล้วโปรยฝุ่นดินให้พื้นเสมอกัน จากนั้นสร้างพระสถูปศิลาครอบไว้เบื้องบน

การก่อพระสถูปบรรจุพระบรมธาตุครั้งพุทธกาลได้ใช้วิธีนี้ ดังนั้นเมื่อพิจารณาที่บรรจุพระบรมธาตุแล้ว จึงพบว่าอยู่ใต้ดิน ซึ่งขุดเป็นหลุมแล้วสร้างสถูปครอบทับไว้ ดังนั้น เมื่อครั้งที่ยังอังกฤษได้ทำการขุดค้นพบพระสถูปที่หมู่บ้านปิราหะวะ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศเนปาล พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงได้พบพระบรมธาตุอยู่ใต้ดินในระดับใต้ชั้นลานประทักษิณมิใช่อยู่ในองค์พระสถูป หรือที่ยอดพระสถูปที่พบในพระสถูปที่สร้างในสมัยหลังๆ อย่างเช่นสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายของไทยเป็นต้น

แต่อย่างไรก็ดี การบรรจุพระบรมธาตุในอินเดียอย่างครั้งพระเจ้าอชาตศัตรูมีอยู่ทั่วไป ด้วยถือเป็นประเพณีสืบต่อมา แม้แต่การพบพระบรมธาตุในพระสถูปโบราณทั้งในธิเบต เนปาล ญี่ปุ่น หรือจีน ก็พบว่าตำแหน่งที่พบมักจะมีอยู่ภายใต้ฐานพระสถูปลงไปทั้งสิ้น

จากรายงานการขุดพระบรมธาตุที่กรุงกบิลพัสดุ์ของชาวอังกฤษ คือ นายวิลเลียม แคลคัสตัน เปปเป ตามที่กล่าวแล้วสรุปได้ว่า จากการที่พบเสาศิลาที่ลุมพินีวัน อันเป็นเครื่องหมายระลึกถึงที่ประสูติของพระพุทธเจ้าแล้วก็สนใจศึกษาค้นคว้าถึงเนินดินที่ปรากฏอยู่ทั่วไป ระหว่างทางจากกรุงกบิลพัสดุ์ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศเนปาลเป็นระยะทางหลายไมล์ ซึ่งเนินดินเหล่านี้ชาวพื้นเมืองเรียกว่า โกต องค์ที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษคือองค์ที่ตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านปิราหะวะ เมืองบัสติ มีขนาดสูงราว ๒๑ ฟุต เส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๑๖ ฟุต จากการขุดตรวจพบว่าเป็นสถูปก่อด้วยอิฐสอดินและปูน เป็นรูปวงกลมซ้อนกันเป็นชั้นๆ อิฐมี ๒ ขนาด คือ ๑. ขนาดยาว ๑๖ นิ้ว กว้าง ๑๐.๕ นิ้ว หน้า ๓ นิ้ว ๒. ขนาดยาว ๑๕ นิ้ว

จากส่วนบนของเนินดิน ขุดลึกลงไปตรงกลาง ๑๐ ฟุต ได้พบขอบศิลาหินสบูขนาดเล็กหลายใบใช้เป็นที่บรรจุลูกปัดแก้ว และเครื่องประดับทองคำ เป็นต้น อบอุ่นอยู่ในท่อกลมขนาดปากกว้าง ๑ ฟุต ยาว ๒ ฟุต วางลึกลงไป รอบๆ ท่อก่ออิฐ เมื่อขุดลึกลงไปตามแนวอิฐลึก ๑๘ ฟุต ได้พบฝาหีบ ทำด้วยศิลาทรายขนาดใหญ่ ตัวหีบมีขนาดยาว ๕๒ นิ้ว กว้าง ๓ นิ้ว สูง ๒๖ นิ้ว

ภายในหีบศิลาพบขอบหินสบู ๒ ใบ ขนาดกว้าง ๖ และ ๗ นิ้ว หม้อศิลาตลับศิลารูปกลมขนาดเล็กกว้าง ๓.๕ นิ้ว สูง ๑.๕ นิ้ว ชามแก้วผลึกพร้อมฝาซึ่งมียอดเป็นรูปปลา มีขนาดกว้าง ๓.๕ นิ้ว สูงพร้อมฝา ๓.๕ นิ้ว โดยใช้บรรจุเม็ดทองคำรูปดาวหรือดอกพิกุล และพบร่องรอยของ

ภาชนะที่ทำด้วยไม้ คือพบเศษไม้และจุกซึ่งเป็นส่วนของฝาภาชนะด้วย ได้หีบศิลาไป ๒ ฟุต เป็นท่อนอิฐก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยม จากนั้นเป็นท่อกลมขนาดปากกว้าง ๔๑ นิ้ว ยาว ๒ ฟุต ลึกเสมอพื้นได้หีบศิลา

เมื่อตรวจสอบของที่พบในขอบ ปรากฏว่าเป็นพระบรมธาตุ และลูกปัดทองคำ แผ่นทองคำเป็นรูปผู้หญิง ๒ แผ่น นอกจากนี้มีแผ่นทองคำเป็นรูปสถูป รูปช้าง ราชสีห์ (ศากยสิงห์) ไตรรัตน์บนราชสีห์ สวรรคิยะ ดอกพิกุลทอง และเงิน ไข่มุก ลูกปัดหินควอซ์ หินคอนเกลียน หินอามิติสสีม่วง นุชราคัม โกเมน และปะการัง ที่ฝาขอบมีจารึกของศากยราชเป็นอักษรพราหมี และคร.ยี่ ปือห์ เลอร์ อ่านและแปลว่า

บรรทัดที่ ๑ – ยะสะลาละ นิธิเน พระสะ ณะคะวะตะ สะกิ(ยะนะ) สุกิตะกะ

บรรทัดที่ ๒ – ดินิ สะกะคินิณะนะ สะปะตะทะละนะ

ซึ่งปรากฏว่า คำบางคำไม่สมบูรณ์จึงได้เพิ่มเติมให้สมบูรณ์ รวมความว่า “อิยะ สะลิตะ นิระเน พุระสะ ณะคะวะตะสะ สากิยานะ สุกิติกาดินิ สะกะคินิกานะ สะปะตะทาสาหะ” แปลว่า “ที่บรรจุพระสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้านี้ เป็นศากยราชสุกิติ กับพระภคตาพร้อมทั้งพระภคินี พระโอรส และพระชายา สร้างขึ้นอุทิศถวายไว้” และคำจารึกนี้ โปรเฟรเซอร์ ไรส เดวิดส์ ตรวจสอบแล้วตรงกับภาษาบาลี ดังนี้

“อิหิ สะวิระปะชานั พุทธัสสะ ณะคะวะโต สากิยานั สุกิติกาดิกานิ สะกะคินินิ สะปะตะทาสาหานิ” และเป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง พระบรมสารีริกธาตุที่ขุดพบที่กรุงกบิลพัสดุ์ครั้งนี้ รัฐบาลอินเดียได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเห็นว่าราชอาณาจักรไทยเท่านั้นที่ยังเป็นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง สมควรที่พระบรมสารีริกธาตุนั้นจะได้ประดิษฐานอยู่ในราชอาณาจักรไทย และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้อันเชิญมาประดิษฐานที่พระบรมบรรพต (ภูเขาทอง) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

อย่างไรก็ดีจากการศึกษาถึงการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระสถูปที่สำคัญของไทย เช่น ที่วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นการขุดค้นของกรมศิลปากร หรือจากการค้นพบโดยบังเอิญของชาวบ้านในเขตอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย ก็พบว่าภาชนะที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุนั้นฝังอยู่ในดินระดับใต้ฐานพระปรารักษ์ หรือใต้ฐาน “พระธาตุ” ลงไปซึ่งแสดงว่าเดิมในเมืองไทยยังคงฝังพระบรมสารีริกธาตุตามประเพณีซึ่งสืบทอดมาจากครั้งพุทธกาล แม้ปัจจุบันถ้าเราไปชมโบราณสถานในภาคเหนือ เราจะพบว่าประชาชนทางภาคเหนือยังยึดถือประเพณีดั้งเดิมอย่างมั่นคง คือมีเทศกาล “ไหว้พระธาตุ” และห้ามสตรีเข้าไปในเขตพระธาตุอยู่ทุกแห่ง ทั้งนี้เพราะการบรรจุพระธาตุยังอยู่ใต้ดินใต้ฐานพระสถูปนั่นเอง

การเปลี่ยนบริเวณบรรจุพระธาตุได้เปลี่ยนไปตั้งแต่ราวสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลที่ว่าควรประดิษฐานพระสารีริกธาตุไว้ในส่วนที่สูงจากพื้นดิน เช่นบรรจุที่องค์สถูป หรือ

องค์ระฆังแทน หรือต่อมาก็เปลี่ยนสูงขึ้นเป็นบรรจุไว้ที่บริเวณหรรณิกา หรือส่วนคอระฆังแทน ดังเช่นการพบพระธาตุที่คอระฆัง พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๓๓ นี้เป็นต้น

การสร้างศิขรหรือพระปราสาทในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘

คติดั้งเดิมของการสร้างเทวาลัยทรงศิขรในอินเดีย หรือที่คนไทยเรียกว่า ปราสาทหรือพระปราสาทนั้น เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นศาสนสถานของศาสนาพราหมณ์ หรือฮินดู ที่สร้างเพื่อประดิษฐานรูปเคารพแห่งองค์พระวิษณุคดโดยเฉพาะ แต่ทางอินเดียได้ทั้งในเขตทมิฬนาฑูที่ไมเซอร์และตันจาวัร์ (ตันเซอร์) จะสร้างเทวาลัยทรงศิขรประดิษฐานรูปเคารพ ทั้งพระวิษณุ และพระศิวะ คือสร้างทั้งในลัทธิไวษณพและไสวติ เช่นที่เทวาลัยไกลาสนาถ (Kailasanatha) ประดิษฐานศิวลึงค์ อยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ที่เทวาลัยไวคุนทเพรูมาล (Vaikuntaperumal) ประดิษฐานพระวิษณุพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ หรือที่เทวาลัยริมฝั่งทะเลมหาลีสปูรัม พุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๓ เป็นต้นมา เทวาลัยเหล่านี้ล้วนสร้างตัวเทวาลัยเป็นห้องสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ภายในมีวิมานประดิษฐานรูปเคารพหลังคาซ้อนกันเป็นชั้นๆ มียอดรูปสถูป (โดม) หลังคาแต่ละชั้นประดับด้วยสถูปเล็กๆ รูปแบบของเทวาลัยนี้ได้มีวิวัฒนาการเรียงสูงขึ้นเรื่อยๆ จนดูคล้ายฝักข้าวโพด และรูปแบบของศิขรนี้ได้มีอิทธิพลต่อการสร้างศาสนสถานในประเทศต่างๆ โดยรอบที่นับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู รวมทั้งศาสนาพุทธด้วย เช่น อาณาจักรขอมพุกามในประเทศกัมพูชา ปัจจุบันที่เกาะชวา และบาห์ลี ในประเทศอินโดนีเซีย ที่พุกามในสหภาพพม่า และในประเทศไทย ศาสนสถานที่มีรูปทรงแบบศิขรที่ตามคติการสร้างของอินเดียโบราณมีตำราการวางผัง ซึ่งเรียกว่า ตำราศิลปสารณี โดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับการก่อสร้างการดูลักษณะ ภูมิประเทศ การสร้างเทวาลัย ประชาน การจัดสัดส่วนวิมานและเนืองที่ภายในเทวาลัย เป็นต้น การนำลักษณะของเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูไปสร้างในดินแดนประเทศใกล้เคียงนั้น พบว่าได้นำมาสร้างเป็นศาสนสถานทั้งสำหรับเป็นเทวาลัย และพุทธสถาน โดยเฉพาะการสร้างเป็นพุทธสถานนั้นดังปรากฏเช่น ปราสาทนครธม หรือบายน มนกันพุกา ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี ราชอาณาจักรไทย วิหารนากายน และอนันตะในพุกาม สหภาพพม่า ที่จันทิเชวู และจันทิกาลาสัน ในชวา ประเทศอินโดนีเซีย

ลักษณะของพุทธสถานทรงศิขรที่แสดงความสัมพันธ์กับพุทธสถาน ในราชอาณาจักรไทยมาก คือ พุทธสถานทีเรียกว่าปราสาท ซึ่งได้รับรูปแบบและการจัดผังผ่านจากอาณาจักรเขมรโบราณมากกว่าที่จะรับรูปแบบโดยตรงจากอินเดีย ในราชอาณาจักรไทยศิลปกรรมที่สร้างตามรูปแบบเทวาลัยในกัมพูชา เรียกว่า ศิลปะลพบุรี และรูปแบบอาคาร เรียกว่า ปราสาท ส่วนใหญ่สร้างด้วยศิลา จึงเรียกกันว่า ปราสาทหินการสร้างเทวาลัยแบบศิขร ในอินเดียโบราณ ไม่ว่าจะสร้าง

เพื่อประดิษฐานพระวิษณุ หรือพระศิวะในรูปของศิวลึงค์ก็ตาม มักไม่จำกัดว่าต้องสร้างบนภูเขา แต่ข้อกำหนดจะขึ้นอยู่กับภูมิประเทศ และคู่มือที่ที่กล่าวว่าเป็นมงคลตามตำราทางดาราศาสตร์ พบว่าเทวาลัยขนาดใหญ่ ส่วนใหญ่สร้างบนที่ราบ ทั้งเทวาลัยในลัทธิไศวนิกายและลัทธิไวษณพ นิกาย แต่แตกต่างกันในรายละเอียดของรูปทรงอาคาร ผู้ประกอบพิธีกรรมแต่เดิมคือ กษัตริย์ แต่ต่อมาพราหมณ์มีอำนาจสิทธิขาดในการเป็นผู้ประกอบพิธี

ประเทศเพื่อนบ้านที่รับรูปแบบเทวาลัยแบบศิขรินในอินเดีย และศรัทธาเลื่อมใสในเทพเจ้าทั้งสามของศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูมาก คือ กษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมรโบราณ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา โดยทรงบูชารูปพระวิษณุและพระศิวะร่วมกันเรียกว่าพระหริหระ และทรงเชื่อว่าพระองค์ทรงเป็นอวตารของเทวะ จึงมีการประกอบพิธีเพื่อทรงเป็นเมวะราชามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ ความเชื่อนี้ค่อนข้างลึกซึ้ง จึงมีการสร้างเทวสถานบนยอดเขาากลางเมือง เพื่อเป็นศูนย์กลางของเมืองขึ้นประกอบพระราชพิธีดังกล่าวภูเขานี้เรียกว่า ภูเขาศักคีลลิตี ใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีเทวะราชาเสมอมา ส่วนปราสาทอื่นๆ ใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ ซึ่งคือรูปของกษัตริย์ในรูปของเทพเจ้านั้นเอง อาทิ ปราสาทอรุณย ปราสาทบันทายศรี ปราสาทตาแก้ว หรือปราสาทนครวัด เป็นต้น ต่อมาเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้ายของกัมพูชาทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ทรงสร้างปราสาทบนเนิน เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ พระองค์ก็ยังคงใช้รูปแบบศาสนสถานตามประเพณี คือรูปแบบของเทวาลัยทรงศิขรินนั่นเอง การจัดระเบียบภายในปราสาทยังเป็นไปตามประเพณีเดิม

ความเชื่อที่ว่ากษัตริย์เขมรโบราณทรงเป็นอวตารของเทพเจ้านั้นมีสูงมาก ดังทราบได้จากการสร้างเทวรูปองค์ใดแล้ว ก็จะทรงประกอบพิธีถวายพระนามของพระองค์แต่เทวรูปนั้นด้วย นอกจากนี้ปราสาทที่สร้างก็เนื่องในศาสนา แต่เน้นรายละเอียดที่แตกต่างไปจากอินเดียบ้าง ด้วยเชื่อว่า องค์เทวะไม่ว่าจะเป็นพระวิษณุ หรือพระศิวะ จะทรงประทับในเทวสถานที่อยู่ด้วยอิฐหรือหิน ที่มีความมั่นคงแข็งแรง และโดยความจริงแล้วปราสาทหินเหล่านี้คือสุสานที่ฝังพระศพ หรือประดิษฐานพระอัฐิของกษัตริย์ผู้สร้างไว้ได้ฐานเทวรูปนั่นเอง หรือสำหรับราชวงศ์ด้วย ดังนั้นเพื่อให้ที่ประทับแห่งพระวิญญาณของพระองค์มั่นคงตลอดไป จึงต้องสร้างด้วยหินให้ดูหนานแน่น เพื่อพระองค์จะได้ทรงเป็นเทพเจ้าแห่งจักรวาลได้อย่างเป็นสุข

การประกอบพิธีเพื่อทรงเป็นเทวะราชานั้นจะทรงสร้างปราสาทที่จะประกอบพิธีไว้บนเขาซึ่งเรียกว่าภูเขาศักคีลลิตี เสมือนเป็นศูนย์กลางของจักรวาลที่จะเชื่อมระหว่างเทพเจ้ากับกษัตริย์ให้เป็นหนึ่งเดียว โดยมีพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีเป็นตัวกลางนั่นเอง

พิธีกรรมของการเป็นเทวะราชา ได้ถูกนำมาประกอบพิธีถวายแด่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แต่ทรงเปลี่ยนแปลงจากการเป็นเทวะราชาเป็นพุทธราชา และเมื่อทรงสร้างปราสาทบนเนินก็ทรงสร้าง

อิทธิพลความเชื่อในระบบจักรวาล เช่นที่เป็นมา ซึ่งปราสาทของเขมรโบราณก็จะสร้างในรูปของการย่อโครงสร้างของจักรวาลตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ที่ว่าจักรวาล (โลก) ประกอบด้วยทวีปต่างๆ ๕ ทวีป มีชมพูทวีปเป็นศูนย์กลาง ซึ่งมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาลถัดไปนี้จะถูกกั้นด้วยแผ่นดินรูปวงแหวน ๖ ชั้น และมหาสมุทร ๗ มหาสมุทร รอบจักรวาลจะมีกำแพงหินล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ประทับของพระพรหมและเทพเจ้าอื่นๆ ตามทิศทั้ง ๘ มี ทวารบาล คอยควบคุมดูแล

อย่างไรก็ดีระบบความเชื่อในเรื่องจักรวาลนี้มีปรากฏในพุทธศาสนาด้วย แต่แตกต่างกันในรายละเอียด คือ จักรวาลในพุทธศาสนามีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ประกอบด้วย สวรรค์ชั้นต่างๆ โดยมีพระอินทร์เป็นประธาน เขาพระสุเมรุล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ คือ ทิวเขารูปวงแหวน ๗ ชั้น แต่ละชั้นมีมหาสมุทรที่สีทันดรกั้น ถัดออกไปเป็นมหาสมุทรใหญ่มีทวีป ๔ ทวีปประจำอยู่ที่ทิศทั้ง ๔ โดยมีชมพูทวีปซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์ตั้งอยู่ที่ทิศใต้

การสร้างปราสาทขอม ก็ใช้คติระบบความเชื่อเรื่องจักรวาลของพุทธศาสนาสร้าง คือ มีปราสาท ๕ หลัง สร้างบนฐานเดียวกัน องค์กลางเป็นปราสาทประธาน อีก ๔ หลัง ก็สร้างตามมุมทั้ง ๔ ปราสาท นี้มีกำแพงหินล้อมรอบ ถัดออกมามีคูน้ำล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง เมื่อเทียบตามคติเรื่องจักรวาลก็เทียบปราสาทองค์กลางเท่ากับเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาลปราสาท ๔ หลังที่ล้อมรอบเทียบได้กับทวีปทั้ง ๔ กำแพงและคูน้ำเทียบได้กับกำแพงจักรวาลและมหาสมุทร ดังนั้นปราสาทขอมก็คือจักรวาลบนโลกนั่นเอง

รูปแบบและการวางผังของปราสาทในเขมร โดยเฉพาะของปราสาทขอมก็มีอิทธิพลต่อการสร้างปราสาทในประเทศไทย ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง ที่สำคัญคือปราสาทหินพิมาย และปราสาทเมืองสิงห์ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชยพุทธมหานาค ซึ่งเป็นรูปแบบแทนองค์พระเจ้าชยวรมันที่ ๗ ที่ทรงมีพระบรมราชโองการให้สร้าง เพื่อเป็นพุทธสถานในเมืองนั้นๆ ซึ่งก็พบว่า รูปแบบแผนผังของปราสาทพิมายและปราสาทเมืองสิงห์ก็สร้างตามแผนผังของปราสาทเขมรนั่นเอง และได้เป็นต้นแบบของการสร้างพุทธปราสาทในสมัยหลังต่อมาด้วย แต่พุทธปราสาทในสมัยหลังจะมีปราสาท ๓ หลังเป็นประธาน เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปางนาคปรก หรือชยพุทธมหานาคในหลังกลางอีก ๒ หลัง ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและมหาสถามปราบต์ตามคตินคริยมาหายาน

วิวัฒนาการเจดีย์สถานทรงสถูป

นับตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียเป็นต้นมา พุทธศาสนารวมทั้งคติในการสร้างเจดีย์สถานอันเนื่องในศาสนา ได้รับการเผยแพร่ออกนอกชมพูทวีปอย่างกว้างขวาง

ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ปรากฏร่องรอยหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่เก่าแก่ที่สุดที่ พระปฐมเจดีย์ (องค์เดิม) ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นสถูปที่สร้างขึ้นเมื่อครั้ง พระโสมพะดิน และพระอุทตระ เเดินเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาอังสุวรรณภูมิ อิทธิพลทางศาสนาและศิลปวัฒนธรรมจากอินเดียทั้ง พุทธและพราหมณ์ยังได้แพร่เข้ามาเป็นระลอกในระลอกๆ มา ส่งผลให้รูปแบบของศาสนสถาน ได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เป็นที่ไปตามกระแสวัฒนธรรมดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง

จนกระทั่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ บริเวณประเทศไทยได้เกิดนครรัฐใหม่ขึ้น ในหลายๆ แห่ง ตั้งแต่บริเวณลุ่มแม่น้ำปิงทางตอนเหนือ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลางจนจรด คาบสมุทรมลายูได้ ในขนาดเดียวกันพุทธศาสนาลัทธิจากเกาะลังกาก็เข้ามาแทนที่ความเชื่อเดิม ซึ่งอาจเป็นทั้งพุทธมหายาน หินยานนิกายอื่นๆ รวมทั้งอิทธิพลของฮินดูที่ยังคงเหลืออยู่ พุทธ ศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ที่แพร่เข้ามาในครั้งนี้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนใหม่อย่างกว้างขวางทั้ง ทางโลกทัศน์ ประเพณี รวมทั้งทางด้านศิลปวัฒนธรรม

สถูปเจดีย์ เป็นตัวแทนทางศิลปวัฒนธรรมอย่างหนึ่งซึ่งถูกนำมาใช้เป็นเจดีย์สถานทาง พุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง การศึกษาเกี่ยวกับสถูปเจดีย์สามารถแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทั้งทาง รูปแบบและคติความเชื่อ ที่แปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัยและกาลเวลา อันเนื่องมาจากความนิยม ความ เชื่อ อิทธิพลจากลัทธิศาสนาที่ผ่านเข้ามา ตลอดจนอิทธิพลทางศิลปะจากดินแดนใกล้เคียง ซึ่ง ในตอนนี้จะกล่าวถึงเฉพาะในรูปแบบสำคัญๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งแต่เริ่มแรกประวัติศาสตร์ไทย หรือ อาณาจักรสุโขทัยเป็นต้นมา

สมัยสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๒๐) ประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยทั่วไปถือกันว่า เริ่ม ขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในสมัยอาณาจักรสุโขทัย เนื่องจากในช่วงเวลานี้ปรากฏหลักฐาน ต่างๆ ทั้งด้านเอกสารและงานศิลปกรรมเด่นชัดกว่าเรื่องราวของแว่นแคว้นอื่นๆ ซึ่งแม้ว่าจะเป็น กลุ่มชนเผ่าไทยด้วยกันก็ตาม ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๒ (วัดศรีชุม) กล่าวเป็นทำนองว่า ได้มี กลุ่มคนไทยนำโดยพ่อขุนบางกลางหาวเจ้าเมืองบางยาง และพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองรูด ร่วมมือกัน ขจัดอำนาจปกครองจาก “ขอมสมาคโกลญล้าพง” จากนั้นได้ร่วมกันก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยพร้อม กับสถาปนาพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ปกครองสืบมา กรุงสุโขทัยมีความเจริญสูงสุดในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช สมัยนี้มีการขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง ด้านศาสนา ได้นำเอาพุทธศาสนาลัทธิจากนครศรีธรรมราชขึ้นมาเผยแพร่อีกกรุงสุโขทัย และเจริญรุ่งเรือง อย่างมากในรัชกาลต่อมา คือสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) ดังเห็นได้จากสิ่งก่อสร้างในพุทธ ศาสนามากมายหลายแห่งที่สร้างขึ้น ในระยะนี้ หลังจากนั้นอาณาจักรสุโขทัยก็เริ่มเสื่อมลง ใน รัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) แต่ยังมีกษัตริย์ปกครองสืบต่อมาในฐานะประเทศ

ราช อีก ๒ พระองค์ คือ พระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ไสยลือไทย) และพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมपाल) จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๑๕๘๑ จึงผนวกเข้ากับกรุงศรีอยุธยาโดยสิ้นเชิง

หลักฐานแห่งความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรมของสุโขทัยที่ยังคงปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้ ส่วนใหญ่มักได้แก่ ถาวรวัตถุอันเป็นสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนา เป็นต้นว่า โบสถ์ วิหาร สถูปเจดีย์ต่างๆ ก่อนหน้าที่สุโขทัยจะเริ่มมีบทบาทเป็นอิสระแก่ตัวเอwnั้น มีบรรดาแว่นแคว้นใกล้เคียงซึ่งต่างความเจริญรุ่งเรืองด้วยศิลปวัฒนธรรมมาก่อนหน้าแล้ว เช่น หริภุญไชยทางตอนเหนือ ละโว้บริเวณภาคกลางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งพุกามในพม่า เป็นต้น นอกจากนี้บริเวณที่เป็นที่ตั้งของเมืองสุโขทัย - ศรีสัชนาลัย อันเป็นเมืองหลวงของราชอาณาจักร ก็ยังปรากฏร่องรอยของกลุ่มชนที่ได้รับวัฒนธรรมเขมรอาศัยอยู่ก่อนพุทธศิลป์สุโขทัย จึงหลีกเลี่ยงไม่พ้นอิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมจากแว่นแคว้นต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น โดยนำมาแก้ไขดัดแปลงจนคลี่คลายมาเป็นความงามตามอุดมคติของตนเองอย่างแท้จริงในระยะต่อมา

สถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัยอาจแบ่งออกได้ เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่

๑. เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือเจดีย์ยอดดอกบัวตูม เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์จัดเป็นเจดีย์ “แบบสุโขทัย” อย่างแท้จริง และคงเป็นเจดีย์ที่มีความสำคัญชนิดหนึ่งเพราะนิยมใช้เป็นประธานหลักของวัด และมักพบตามหัวเมืองต่างๆ ในอาณาจักรสุโขทัย อย่างไว้ก็ดี เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ไม่พบว่ามีการสร้างต่อมาในสมัยหลังเหมือนเจดีย์รูปแบบอื่น แสดงให้เห็นว่าแบบอย่างเช่นนี้คงสิ้นสุดลงพร้อมกับการสิ้นอำนาจของอาณาจักรสุโขทัย

รูปทรงโดยส่วนรวมของเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เริ่มจากฐานเขียงหรือฐานหน้ากระดานเกลี้ยงๆ ซ้อนกันขึ้นไปสามหรือสี่ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวลูกแก้วท้องไม้กว้างรองรับฐานบัวลูกแก้วย่อมุมท้องไม้แคบอีกสองชั้น หรือที่เรียกว่า ฐานแว่นฟ้า ฐานส่วนนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับที่ปรากฏในเจดีย์ทรงกลมของสุโขทัยด้วยเป็นต้นว่า ฐานเจดีย์วัดเจดีย์สูง เหนือฐานแว่นฟ้าเป็นเรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมย่อมุมต่อขึ้นมาจากส่วนฐาน บริเวณชั้นเชิงบาตรประดับด้วยซุ้มบัญชรและกาบขนุน คล้ายกับเรือนธาตุในประสาทเขมร เหนือขึ้นไปเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือดอกบัวตูม ซึ่งบางแห่งยังคงหลงเหลือร่องรอยของการตกแต่งด้วยกลีบบัวอยู่ ส่วนยอดถัดจากรูปดอกบัวตูมประกอบไปด้วยปล้องไฉน ปลี และเม็ดน้ำค้างคล้ายเจดีย์ทรงกลม

จากการศึกษาเปรียบเทียบลักษณะโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมได้แสดงให้เห็นว่าเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นงานศิลปะที่ได้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ โดยการรับเอาแนวความคิดและพัฒนารูปแบบจากสถาปัตยกรรมที่มีอยู่เดิม คือ ปรางค์ หรือปราสาทในศิลปะเขมร และเจดีย์ทรงกลมมาประยุกต์ให้เข้ากัน โดยนำลักษณะย่อยๆ ของสถาปัตยกรรมเหล่านั้นมาประกอบกันขึ้นใหม่ ได้แก่การใช้บานสูงแบบที่พบอยู่เสมอในเจดีย์ทรงกลมมารองรับองค์เรือนธาตุที่เอา

แบบอย่างจากตัวอาคารของปราสาทเขมรซึ่งยังมีร่องรอยของช่องคูหาหรือซุ้มจระนม ซุ้มบัญชรและ กาบขุนหลงเหลืออยู่ ในส่วนยอดได้เปลี่ยนเอารูปดอกบัวตูมมาต่อยอดด้วยปล้องไฉน ปลีและเม็ด น้ำค้างของเจดีย์ทรงกลม จนกลายมาเป็นสิ่งก่อสร้างรูปแบบใหม่ในพุทธศาสนา เจดีย์ทรงพุ่มข้าว บิณฑ์นี้คงเกิดจากการจงใจสร้างขึ้นให้เป็นแบบแผนพิเศษ ซึ่งโดยทั่วไปเชื่อกันว่าเพื่อแสดงให้เห็น ถึงความเป็นอิสระของชนชาติไทย ลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของชนชาตินี้คือ การใช้รูปทรงดอก บัวตูมมาเป็นส่วนยอดนั้น นอกจากจะแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนทางรูปแบบแล้ว ยังอาจแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางสัญลักษณ์ด้วย นั่นคือ การหลีกเลี่ยงรูปทรงพุ่มของปราสาท เขมร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาฮินดู ให้กลายมาเป็นรูปดอกบัว ตูมอันเป็นสัญลักษณ์ในพุทธ ศาสนา สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะละทิ้งรูปแบบอันเกิดแต่วัฒนธรรมแบบเก่าคือวัฒนธรรม แบบเขมรทั่วไป และสร้างวัฒนธรรมใหม่ขึ้นแทนที่ อย่างไรก็ตาม บางท่านอาจเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ เกิดขึ้นตามพุทธปรัชญา โดยถือว่าดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ของการประสูติของพระโพธิสัตว์ หรืออาจ เป็นสัญลักษณ์ของแดนสุขาวดีตามคติมหายานก็ได้^{๑๕}

๒. เจดีย์ทรงกลมหรือระฆัง เจดีย์ทรงกลมมักเรียกโดยทั่วไปว่า “ทรงลังกา” เนื่องจาก เชื่อว่าได้รับแบบอย่างมาจากลังกา พร้อมกับการแพร่เข้ามาของพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบลักษณะรายละเอียดของเจดีย์ทรงกลมของสุโขทัย จะพบว่าไม่ได้เกิดจากการ รับเอาอิทธิพลทางรูปแบบศิลปลังกามาทั้งหมดทีเดียว หากแต่การเกิดจากการประดิษฐ์ดัดแปลง ผสมระหว่างเจดีย์ทรงลังกากับเจดีย์แบบปาละ จนมีความกลมกลืนและกลายมาเป็นรูปทรงที่เป็น เอกลักษณ์ของสุโขทัยในที่สุด

ลักษณะรูปทรงของเจดีย์ลังกานั้น ส่วนมากประกอบด้วยฐานเดี่ยวๆ เป็นพื้น องค์กระฆัง ค่อนข้างใหญ่ มีรูปทรงแบบลอมฟาง หรือ โอคว่า ที่ปากระฆังมีมาลัยลูกแก้ว ลักษณะคล้ายหอยผ่า ซีกซ้อนกันสามชั้น เหนือองค์กระฆังประกอบด้วยบัลลังก์ขนาดใหญ่ปล้องไฉนและปลียอด ส่วน เจดีย์ทรงกลมของสุโขทัยมักเริ่มจากฐานเจียง หรือฐานหน้ากระดานซ้อนกันสามหรือสี่ชั้น ฐานชั้น บนสุดนิยมทำฐานกลมหรือแปดเหลี่ยม ถัดขึ้นไปเป็นมาลัยเถา ซึ่งทำเป็นบัวถลาซ้อนกันสามชั้น แล้วถึงองค์กระฆังทรงกลม เหนือองค์กระฆังทรงกลม เหนือองค์กระฆังเป็นบัลลังก์รองรับก้านฉัตร ปล้องไฉน ปลีและเม็ดน้ำค้างตามลำดับ บริเวณกึ่งกลางขององค์กระฆัง บางครั้งมีการประดับด้วย ลาย “รัศมี” คล้ายกับเจดีย์พุกาม หรือเจดีย์ทรงล้านา

ลักษณะพิเศษของเจดีย์สุโขทัย ซึ่งแตกต่างจากเจดีย์แบบลังกาอย่างเห็นได้ชัด ได้แก่ การประดับตกแต่งบริเวณปากระฆังด้วยลายบัวคว่ำบัวหงาย หรือที่เรียกว่า บัวปากระฆัง และ

^{๑๕} สงวน รอดบุญ, ศิลปกรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕), ๘๕.

ลักษณะขององค์ระฆังตอนบนที่บางครั้งพองออกมากกว่าส่วนที่เป็นปากระฆัง ตลอดจนการตกแต่งบริเวณขององค์ระฆังด้วยลายรดอก ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นแบบแผนที่สำคัญของเจดีย์ปาละ ในขณะที่ลักษณะดังกล่าวไม่เคยปรากฏในเจดีย์แบบลังกาเลย

อิทธิพลทางศิลปะแบบปาละ น่าจะเข้าสู่อาณาจักรสุโขทัยโดยผ่านเข้ามาทางอาณาจักรพุกาม ลักษณะบางประการของเจดีย์สุโขทัย เช่นการใช้บัวฉัตรรองรับองค์ระฆังแทนที่จะเป็นบัวลูกแก้วนั้น เป็นแบบแผนที่ได้รับมาจากพุกามอย่างชัดเจน

เจดีย์ทรงกลมรูปแบบหนึ่งที่นิยมสร้างกันมากในสมัยสุโขทัย ได้แก่ เจดีย์ที่ทำรูปช้างล้อมรอบบริเวณฐานประทักษิณ เรียกว่า เจดีย์ช้างล้อม หรือเจดีย์ช้างรอบ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นแบบอย่างที่ได้รับมาจากลังกา เพราะในศิลปะอินเดียไม่ปรากฏสถูปเจดีย์ที่ประดับส่วนฐาน หรือล้อมรอบเจดีย์ด้วยประติมากรรมรูปช้าง สำหรับเจดีย์ลังกาที่มีช้างล้อมรอบฐานที่ปรากฏเด่นชัด คือเจดีย์รวันเวลิ ที่เมืองอนุราชปุระ เป็นเจดีย์ทรงโอคว่ำตั้งอยู่บนฐานสามชั้นที่ฐานชั้นนอกสุดทำเป็นรูปช้างโผล่ออกมาครึ่งตัวโดยรอบ สร้างขึ้นโดยพระเจ้าพุทธคามณี เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๕ เจดีย์ที่ทำฐานเป็นรูปช้างล้อมของสุโขทัยนั้นมี ๒ แบบ คือ แบบแรกจะทำเป็นฐานบัวมีเสาดอกอยู่ระหว่างท้องไม้ และทำรูปช้างอยู่ระหว่างเสาดอกโดยรอบฐานเจดีย์ เช่น เจดีย์วัดช้างล้อม ศรีสัชนาลัย กับอีกแบบหนึ่งจะทำเป็นตัวช้างขนาดใหญ่โผล่ออกมาจากฐานเพียงครึ่งตัว เว้นระยะห่างกันเล็กน้อย ไม่มีเสาดอกคั่น เช่น เจดีย์วัดช้างรอบ กำแพงเพชร เป็นต้น ฐานช้างล้อม บางครั้งมีการทำเป็นฐาน มีซุ้มจระนำประดิษฐานพระพุทธรูปโดยรอบ

คติหรือความมุ่งหมายของการสร้างเจดีย์ช้างล้อมนั้น น่าจะสร้างขึ้นเนื่องในความหมายทางพระพุทธศาสนา เพราะช้างมีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางศาสนาแต่โบราณ เช่น ถือเป็นสัตว์ที่ค่าจุนจักรวาล เป็นหนึ่งในสัตว์ประจำทิศทั้งสี่ สำหรับในพุทธศาสนา ช้างก็ได้เข้ามามีบทบาทอยู่ในพุทธประวัติและพุทธชาดกอยู่หลายตอนด้วยกัน

๓. เจดีย์ทรงปราสาทหรือทรงมณฑป ลักษณะโดยทั่วไปประกอบด้วยฐานเขียงสี่เหลี่ยมซ้อนกันสามชั้น รองรับฐานบัวเพิ่มมุมย่อเก็จ เพื่อรองรับซุ้มจระนำทิศขององค์เรือนธาตุซึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่ละซุ้มนิยมจักเสาด้านทิศผนังและหน้าบันซ้อนกันสองชั้น ปลายกรอบหน้าบันทำเป็นรูปมการคายนาค ภายในซุ้มประดิษฐานไว้ด้วยพระพุทธรูปปั้นแสดงปางต่างๆ ไบระกาที่ประดับเหนือกรอบซุ้มประดิษฐานเป็นรูปคล้ายขนนก หรือใบไม้ที่แหลมยาวเรียงลดหลั่นกันเรียกว่าภูกพา เนื้อเรือนธาตุเป็นฐานแปดเหลี่ยมรองรับองค์ระฆังทรงกลม บัวปากระฆัง ทำเป็นบัวกลุ่มที่บริเวณส่วนกลางขององค์ระฆัง มีลายรดอกประดับ องค์ระฆังซ้อนกันสองชั้น โดยคั่นไว้ด้วยบัวกลุ่มไม่มีบัลลังก์ ถัดขึ้นไปเป็นปัลลิวอด บนมุมทั้งสี่ของเรือนธาตุประดับด้วยเจดีย์บริวารขนาดเล็ก หรือ สถูปปิยะ เป็นต้นว่า เจดีย์รายบางองค์ ภายในวัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชนาลัย

เจดีย์รูปแบบดังกล่าว เดิมชั้นว่าได้รับอิทธิพลขึ้นมาจากเมืองไซยา และนครศรีธรรมราช อันเป็นเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นตามคติมหายาน ของอาณาจักรศรีวิชัย ต่อมาเมื่อผู้เสนอว่าอิทธิพลจากศรีวิชัย ไม่น่าแพร่ขึ้นมาถึง เนื่องจากแหล่งโบราณสถานดังกล่าวอยู่ห่างไกลกันมาก นอกจากนั้นคติทาง ศาสนายังแตกต่างกัน รูปแบบที่ปรากฏน่าจะเป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากอาณาจักรใกล้เคียง คือ พุกาม ซึ่งอาจแพร่เข้ามาโดยตรงหรือทางอ้อมโดยผ่านศรีวิชัย และล้านนา ลักษณะที่เห็นได้ ชัดเจนได้แก่ การประดับบริเวณเหนือกรอบซุ้มจระนำด้วยฝักเพกานั้น เป็นแบบที่นิยมกันอย่าง แพร่หลายในศิลปะพม่า สมัยเมืองพุกาม (พ.ศ. ๑๕๕๗ - ๑๘๓๐) เช่นที่วิหารติโลมินโล (htilominlo) โลกานันดา (logananda) นันพญา (nanpaya)^{๕๐} เป็นต้น ในภาษามอญเรียกการประดับซุ้มเช่นนี้ว่า ซุ้มเคล็ก (clec) การประดับเช่นนี้ยังพบที่รัตนเจดีย์ ภายในวัดจามเทวี จังหวัดลำพูน และเจดีย์ที่วัด ป่าสัก เชียงแสน ด้วย

ส่วนลักษณะของสถาปัตยกรรมศรีวิชัย เช่น พระบรมธาตุไชยา หรือเจดีย์ที่วัดแก้ว ซึ่ง สร้างขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ ในศิลปะแบบศรีวิชัยนั้น มีรูปทรงโดยส่วนรวม คล้ายคลึงกับจันทิในชวาภาคกลาง เป็นต้นว่า ที่จันทิปะวานหรือจันทิเมนดุดกล่าวคือ เป็นผังรูป สี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่นออกมาที่กลางด้านของฐานในรูปกากบาท องค์เจดีย์ประธานจะตั้งอยู่บนฐาน ประตักมิม ฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่รองรับองค์เจดีย์ใช้ระเบียบเสาบัวลูกแก้วและเส้นลวดหน้า กระดานเรียงกันเป็นระยะ บนฐานประตักมิมประดิษฐานเจดีย์ที่ตระนาบหน้ามุขด้านละองค์ ส่วน ที่เป็นเรือนธาตุจะมีเนื้อที่เป็นระนาบว่างน้อยมาก เพราะส่วนที่เป็นมุขยื่นออกมาจะทำเป็นเสาคู่ แบบเสาบานที่รองรับหน้าบันขนาดเล็ก องค์ประกอบของเรือนธาตุจะสอดคล้องกับองค์ประกอบ ของโครงสร้างส่วนยอดซึ่งจะลดหลั่นเป็นชั้นซ้อนกันขึ้นไปสามชั้น บริเวณมุมและกึ่งกลางด้าน ของหลังคาหรือส่วนยอดนี้ จะประดิษฐานเจดีย์ทรงกลมขนาดเล็กรวมขึ้นตะแปดองค์ กล่าวได้ว่า ลักษณะโดยส่วนรวมมีเค้าโครงของสถาปัตยกรรมแบบอินเดียได้ เพียงแต่เปลี่ยนรูปจำลองอาคาร ขนาดเล็กบนชั้นหลังคาซึ่งเป็นทิวาลัยในศาสนาพราหมณ์ ให้กลายเป็นรูปเจดีย์ทรงกลมซึ่งถือว่าเป็น ลักษณะสำคัญของสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนา^{๕๑} ซึ่งจะเห็นว่าไม่มีลักษณะใกล้เคียงกับเจดีย์ ทรงปราสาทของสุโขทัยแต่อย่างใด นอกจากลักษณะของการใช้เจดีย์องค์เล็กๆ ประดับที่ส่วนบน บริเวณเหนือเรือนธาตุเท่านั้น

^{๕๐} ม.ร.ว.สุริยวดี สุขสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะพม่าแบบพุกามกับศิลปะ อูรชยาดอนตัน,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ๖, ๒ (๒๕๒๕) : ๗๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, ๗๑.

ลักษณะที่แตกต่างกันอีกอย่างหนึ่งก็คือ ระเบียบของการประดับเจดีย์ยอด กล่าวคือ ในศิลปะแบบศรีวิชัย เช่นที่พระบรมธาตุไชยา สุราษฎร์ธานี ได้มีระเบียบการประดับบนชั้นของหลังคาที่มุ่มทั้งสี่มุม และที่กึ่งกลางด้านทั้งสี่ด้าน มิได้ประดับอยู่นือซุ้มมุขทางเข้าของสถาปัตยกรรมแต่อย่างใด ในขณะที่เจดีย์ของสุโขทัยใช้ประดับมุมทั้งสี่และบริเวณนือซุ้มทั้งสี่ด้าน เป็นต้นว่า เจดีย์วัดเขาใหญ่ นอกเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งลักษณะดังกล่าวน่าจะเกิดจากอิทธิพลของพุกาม ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงความนิยมในการประดับตกแต่งบริเวณนือซุ้มมุขทางเข้าของอาคารด้วยเจดีย์ทรงกลมมาก่อนหน้าแล้ว^๒

สมัยล้านนา (พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๒๓) ประวัติศาสตร์และความเป็นมาของดินแดนล้านนา ก่อนที่พระยาเม็งรายจะสถาปนาเมืองเชียงใหม่ขึ้นเป็นราชธานี ส่วนใหญ่มักได้จากตำนานที่คัดลอกและบันทึกสืบต่อกันมาเรื่องราวเกี่ยวข้องกับตำนานต่างๆ นั้น มีปรากฏอยู่อย่างมากมายและบางครั้งก็มีการกล่าวพาดพิงถึงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับดินแดนล้านนา เช่น ตำนานสิงหนวัตกุมาร ตำนานมูลศาสนา ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น ตำนานดังกล่าวได้อ้างถึงเหตุการณ์ความเป็นมาต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับการริเริ่มตั้งชุมชนและการสถาปนาพระพุทธศาสนาลงยังดินแดนเหล่านี้ ในตำนานสิงหนวัตกุมาร มีการกล่าวถึงการอพยพของกลุ่มชนลงตามลำน้ำใหญ่ๆ ที่สำคัญทางตอนเหนือลงมาตั้งชุมชนขึ้นแถบเมืองเชียงแสน เชียงราย โดยกล่าวอ้างลำดับวงศ์กษัตริย์ และศักราชไว้ อย่างน่าเชื่อถือ อย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานทั้งโบราณวัตถุโบราณสถาน ที่สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องสนับสนุนเรื่องราว ในตำนานดังกล่าวให้ชัดเจนได้ จึงทำให้นักประวัติศาสตร์ และนักโบราณคดีทั่วไปถือเป็นเรื่องราวที่เลื่อนลอยและไม่มีเหตุผลรัดกุมเพียงพอที่จะเป็นข้อสรุปได้

ต่อมาได้ปรากฏเรื่องราวของการตั้งชุมชนที่แคว้นหริภุญไชย ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และหลักฐานทางศิลปกรรมสอดคล้องต้องกัน หลักฐานด้านเอกสารมีการกล่าวอ้างถึงการติดต่อขอเชื้อพระวงศ์กษัตริย์จากดินแดนทางภาคกลางของประเทศ คือ พระนางจามเทวี ขึ้นมาเป็นปฐมกษัตริย์ปกครองเมืองหริภุญไชย เมื่อราวศตวรรษที่ ๑๓ หลังจากนั้นได้กษัตริย์สืบทอดราชวงศ์ต่อมาอีก ๔๕ พระองค์ จนกระทั่งเสียเมืองให้แก่ พระยาเม็งราย ในปี พ.ศ. ๑๘๒๕ ในช่วงเวลาดังกล่าวได้ปรากฏโบราณวัตถุ โบราณสถาน และชุมชนหรือเมืองที่มีอายุรวมสมัยกับหริภุญไชยเกิดขึ้นในหลายๆ แห่ง เช่น ที่เวียงท่ากาน อำเภอสันป่าตอง เวียงมโน อำเภอดงเวียง เวียงเกาะ อำเภอดงหลวง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

เหตุการณ์ต่างๆ ได้เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นในทุกๆ ด้าน หลังจากหริภุญไชยสูญเสียวอำนาจทางการเมืองให้กับพระยาเม็งราย ระยะเวลาเป็นระยะที่เกิดมีเมืองต่างๆ ซึ่งอยู่ในฐานะที่เป็นรัฐ

^๒ ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะพม่าแบบพุกามกับศิลปะอยุธยาตอนต้น,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร : ๗๖.

อิสระของชนเผ่าไทยกระจายอยู่ในดินแดนส่วนต่างๆ ของประเทศไทยหลายแห่ง เช่น ทางตอนเหนือ ก็มีเมืองเชียงราย ซึ่งเชื่อว่าเป็นเมืองเดิมของพระยาเม็งรายตอนใต้ลงมา มีเมืองพะเยา และสุโขทัย นอกจากนี้ก็มีเมืองสุพรรณภูมิทางบริเวณภาคกลางและนครศรีธรรมราช ทางภาคใต้ เป็นต้น

สำหรับประวัติศาสตร์อาณาจักรล้านนานั้น ถือกันว่าเริ่มขึ้นตั้งแต่เมื่อพระยาเม็งราย ทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ และเสด็จมาประทับเมื่อ พ.ศ.๑๘๓๕ หลังจากนั้นได้ทรงสถาปนาให้เป็นราชธานีสืบมา โดยมีกษัตริย์ราชวงศ์เม็งรายปกครองสืบทอดติดต่อกันเป็นระยะเวลายาวนานถึง ๒๖๒ ปี จนมาสิ้นสุดลงโดยเสียเมืองให้แก่พม่าในรัชสมัย พระเจ้ามกุฎสุทิวรวิชัย ในปี พ.ศ. ๒๑๐๑^{๘๓}

นับตั้งแต่พระยาเม็งรายทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ และสถาปนาตนขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ปกครองจนกระทั่งสิ้นสุดราชวงศ์อันกินระยะเวลาเกือบ ๓ ศตวรรษนั้น ได้มีการสร้างและสร้างสรรค์งานศิลปะต่างๆ มากมาย ศิลปะล้านนา หรือศิลปะเชียงใหม่ เป็นงานศิลปะที่มีแบบแผนแสดงเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่เจริญควบคู่มาพร้อมกับศิลปะสุโขทัย และศิลปะอยุธยา ที่เจริญรุ่งเรืองอยู่บริเวณดินแดนทางตอนใต้วัฒนธรรมล้านนา เป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตลอด ด้วยเหตุนี้ ร่องรอยหลักฐานศิลปวัฒนธรรมที่เหลืออยู่จึงมักได้แก่ สิ่งก่อสร้างอันเนื่องในพุทธศาสนา เป็นต้นว่า โบสถ์ วิหาร และพระสถูปเจดีย์รูปแบบต่างๆ

สถาปัตยกรรมล้านนา โดยเฉพาะสถูปเจดีย์นั้น มีทั้งที่ทำตามแบบที่มีมาก่อน พ.ศ. ๑๘๓๕ คือตั้งแต่ทริภุญไชยยังดำรงความเป็นศูนย์กลางการปกครองทางภาคเหนือ และแบบที่คิดประดิษฐ์แปลงตามกระแสอิทธิพลศิลปวัฒนธรรมต่างๆ ที่แพร่เข้ามาภายหลัง ทั้งนี้อาจแบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ คือ

๑. กลุ่มอิทธิพลทริภุญไชย ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ก่อนที่พระยาเม็งรายจะสถาปนาอาณาจักรล้านนาขึ้น ในปี พ.ศ. ๑๘๓๕ นั้น ดินแดนทางแถบนี้เคยตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทั้งทางการเมือง ศาสนาและศิลปวัฒนธรรมจากทริภุญไชยมาก่อนศิลปกรรมล้านนาในระยะแรกๆ จึงหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะรับเอารูปแบบของศิลปกรรมแบบทริภุญไชยมาเป็นแบบอย่างในการสร้างศาสนสถาน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด ได้แก่ พระเจดีย์ที่วัดเจดีย์เหลี่ยม อำเภอสารภี และเจดีย์วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย นอกจากนี้ยังมีอนิสมิเจดีย์ ภายในบริเวณวัดมหาโพธาราม ซึ่งเชื่อว่ารับอิทธิพลทางรูปแบบมาจากรัตนเจดีย์ วัดจามเทวี เป็นต้น

เจดีย์ที่วัดเจดีย์เหลี่ยมตามประวัติกล่าวว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าเม็งราย ภายในบริเวณเวียงกุมกาม โดยนำแบบมาจากเจดีย์กู่กุด วัดจามเทวี ลักษณะเป็นเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยมห้าชั้น

^{๘๓} มารุต อมรานนท์, วัดเจ็ดยอด (มหาโพธาราม) ศิลปะยุคทองของล้านนา (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๗), ๑ - ๖.

ซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปในรูปทรงวงกลม แต่ละชั้นมีชুমจรนัมด้านละสามชুম ภายในแต่ละชুমประดิษฐานพระพุทธรูปประทับยืน รวมทั้งสิ้น ๖๐ องค์ เจดีย์องค์นี้ต่อมาได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์โดยคหบดีชาวพม่า และได้เพิ่มชুমพระขึ้นด้านละหนึ่งชুম รวมทั้งเปลี่ยนแปลงแก้ไขลวดลายที่ใช้ประดับตกแต่ง ทำให้ลวดลายที่ปรากฏปัจจุบันกลายเป็นแบบพม่าไป

อิทธิพลจากเจดีย์สี่เหลี่ยมหรือเจดีย์กู่กุด ที่วัดจามเทวี ได้ปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งที่เจดีย์วัดป่าสัก ซึ่งสร้างโดยพระเจ้าแสนภู กษัตริย์ลำดับที่สามแห่งราชวงศ์เม็งราย โดยนำมาดัดแปลงผสมผสานเข้าด้วยกันกับเจดีย์ทรงปราสาทแบบหริภุญไชย เจดีย์ดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานเขียงเดี่ยว สองชั้น รองรับฐานสูงอีกชั้นหนึ่ง ที่ฐานส่วนนี้มีการเจาะช่องทำเป็นคูหาประดิษฐานพระพุทธรูปด้านละสามคูหา รวม ๑๒ องค์ ซึ่งอาจแสดงให้เห็นความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเจดีย์กู่กุด คือ การนำเอาชั้นหนึ่งชั้นใดของเจดีย์มาดัดแปลงเป็นฐานรองรับเรือนธาตุ โดยลดจำนวนชั้นคูหาที่ประดิษฐานพระพุทธรูปลงเหลือเพียงหนึ่งชั้น เนื้อฐานคูหาพระเป็นฐานเขียงสี่เหลี่ยมซ้อนกันสามชั้น ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวลูกแก้วรองรับองค์เรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยมมุมย่อเอ็กรับชุมจรนัมทิศ ภายในชุมประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นประทับยืนทั้งสี่ด้าน เนื้อกรอบชุมประดับด้วยฝักเพกาสูงแหลมเรียงลดหลั่นกันคล้ายกับที่ปรากฏในศิลปะแบบพุกาม ซึ่งจะแตกต่างจากชุมในศิลปะมอญ (ทวารวดี) และชุมในศิลปะเขมรที่มีขนาดเล็กเดี่ยวและเรียวยาวแหลมกว่าอย่างเห็นได้ชัด บริเวณมุมของเรือนธาตุแต่ละด้านทำเล็กแบนติดผนัง มีบัวหัวเสาเป็นบัวกลุ่มลักษณะเดียวกับที่ประดับเจดีย์วัดกู่กุด ที่มุมเหนือเรือนธาตุประดับเจดีย์องค์เล็กๆ หรือสติปะ ตรงกลางเป็นฐานรูปแปดเหลี่ยมถัดขึ้นไปเป็นบัวปากระฆังในรูปของบัวกลุ่มสองชั้นซ้อนกันรองรับองค์ระฆังกลมประดับด้วยลายรดก เนื้อองค์ระฆังไม่มีบัลลังก์ แต่เป็นบัวกลุ่มตั้งเป็นพานหงายซ้อนขึ้นไปจนกระทั่งถึงส่วนที่เป็นปรียอด

ถ้าตัดยอดตั้งแต่ส่วนที่ทำเป็นคูหาประดิษฐานพระพุทธรูปออกไปเสีย จะเห็นว่ามิใช่สถาปัตยกรรมหลายแห่งที่มีรูปแบบใกล้เคียงกับเจดีย์วัดป่าสัก เช่น เจดีย์เขียงยืน ภายในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญไชย รวมทั้งเจดีย์รายบางองค์ที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสะเกษด้วย ลักษณะของเจดีย์เขียงยืนประกอบด้วยฐานเขียงเดี่ยว เรียงซ้อนกันรองรับฐานบัวลูกแก้วสองชั้น เนื้อฐานบัวลูกแก้วเป็นเรือนธาตุสี่เหลี่ยมมุมเอ็กรับชุมจรนัมทิศทั้งสี่ด้าน มีมุมทั้งสี่เหนือเรือนธาตุประดิษฐานเจดีย์ขนาดเล็ก ส่วนกลางเป็นเจดีย์ทรงกลมขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนฐานแปดเหลี่ยม องค์ระฆังมีลายรดกคาดเป็นเครื่องประดับ ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังซ้อนกันโดยคั่นไว้บัวกลุ่ม เนื้อบัวกลุ่มที่อยู่บนสุดขึ้นไปเป็นปรียอดซึ่งหักพังไปแล้ว

การทำเรือนธาตุเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และเหนือเรือนธาตุประดับวัดรูปจำลองชนาครขนาดเล็กนั้นมิตติการทำมาก่อนแล้วในประเทศอินเดีย และได้ปรากฏสถาปัตยกรรมชวาและพม่า

ด้วย เพียงแต่ได้เปลี่ยนรูปจำลองอาคารเป็นเจดีย์ทรงกลมขนาดเล็ก หรือสถูปกะแทน ส่วนสถาปัตยกรรมล้านนา ซึ่งมีลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะได้รับอิทธิพลผ่าเข้ามาทางพม่าเนื่องจากมีแผนผังและรูปทรงคล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมในศิลปะพม่า แบบพุกาม ยิ่งกว่าสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบศรีวิชัย

เจดีย์เชียงยืนนี้ สันนิษฐานว่า สร้างขึ้นในสมัยหริภุญไชย และอาจเป็นต้นเค้าให้แก่เจดีย์ที่วัดป่าสัก รวมทั้งเจดีย์เหลี่ยมอื่นๆ ที่สร้างขึ้นภายหลัง ส่วนเจดีย์รายองค์หนึ่งที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชนาลัย ซึ่งมีลักษณะรูปทรงและการตกแต่งโดยทั่วไปคล้ายคลึงกับเจดีย์วัดป่าสักและเจดีย์เชียงยืนอย่างมากรุนั้น ก็น่าจะได้รับอิทธิพลแบบอย่างไปจากเจดีย์ดังกล่าวมากกว่าที่จะรับมาจากเจดีย์ศรีวิชัยตามที่เชื่อกันแต่เดิม

๒. กลุ่มอิทธิพลมอญพม่า การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างดินแดนทางเหนือของไทยกับอาณาจักรมอญพม่า มีปรากฏมาแล้วแต่สมัยหริภุญไชย ครั้นเมื่อพระยาเม็ງรายได้สถาปนาอาณาจักรล้านนาขึ้นแล้ว ดำเนินเมืองเชียงใหม่ก็ได้กล่าวว่า พระองค์ได้ทรงเสด็จไปเมืองหงสาวดี และได้นางปายโค ราชธิดาของกษัตริย์มอญมาเป็นมเหสี รวมทั้งนำเอาช่างต่างๆ มาไว้ที่เมืองเชียงแสนด้วย จนกระทั่งในรัชกาลของพระเจ้ากือนาก็ได้มีการติดต่อทางศาสนากับมอญอีกครั้งหนึ่ง โดยได้ติดต่อขออาราธนาพระมหาสวามีอุทุมพร มาเผยแผ่พุทธศาสนา ลังกาวังคังเชียงใหม่

ที่วัดอุโมงค์เถรจันทร์ นอกเมืองเชียงใหม่ ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าสร้างขึ้นในรัชกาลพระยาเม็ງราย เดิมเรียกว่าวัดเวฬุภักฐาราม หรือวัดไผ่สิบเอ็ดกอ ต่อมาในรัชสมัยของพระเจ้ากือนาโปรดให้สร้างอุโมงค์ขึ้นภายในบริเวณวัดเวฬุภักฐารามเดิม โดยทำกุฏิสงฆ์เป็นห้องเล็กๆ อยู่ภายในอุโมงค์ใต้ดิน เพื่อให้มหาเถรจันทร์ใช้เป็นที่พักพระยาแลบำเพ็ญเพียรตอนบนเหนืออุโมงค์นี้เหนือขึ้นไปเป็นเนินสูงมีเจดีย์ทรงกลมสร้างไว้ข้างบน เจดีย์องค์ดังกล่าวได้แสดงให้เห็นลักษณะหลายประการที่คล้ายคลึงกันกับสัปตเจดีย์ หรือเจดีย์ลพบุรี ซึ่งเป็นเจดีย์แบบพุกามที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้านรปดีสินธุ (พ.ศ. ๑๓๑๓ - ๑๓๕๒) เจดีย์ ลพบุรี หรือ สัปตเจดีย์นี้ ประกอบด้วยระฆังทรงกลม มีปลายผายออกเล็กน้อยแบบมอญตั้งอยู่บนฐานบัวลูกแก้วกลม ๒ ชั้น ซึ่งรองรับด้วยฐานประทักษิณอีกชั้นหนึ่ง ที่ฐานบัวลูกแก้วมีการเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมที่ท้องไม้เป็นระยะโดยรอบ เหนือองค์ระฆังเป็นบัลลังก์สี่เหลี่ยม สูงแบบลังกา มีคันทันตรใหญ่รองรับปล้องไฉน

ส่วนเจดีย์ที่วัดอุโมงค์เถรจันทร์ ได้รับเอารูปแบบใหญ่ๆ มาสร้าง แต่ได้มีการดัดแปลงรูปทรงโดยทั่วไปให้สูงชะลูดขึ้น ประกอบด้วยฐานบัวลูกแก้ว ๓ ชั้น รองรับองค์ระฆัง ไม่มีฐานประทักษิณ เหนือองค์ระฆังมีบัลลังก์ขนาดใหญ่รองรับคันทันตร ปล้องไฉนและปลียอดตามลำดับ ที่ฐานบริเวณระหว่างบัวลูกแก้วยังคงทำเป็นช่องสี่เหลี่ยมเป็นระยะๆ ซึ่งเป็นการเลียนแบบมาโดยตรง

เจดีย์อีกรูปแบบหนึ่งซึ่งเป็นแบบล้านนา แต่น่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากเจดีย์แบบมอญ พม่า คือ เจดีย์ที่มีฐานสูงแบบเรือนธาตุ^{๒๔} เช่น เจดีย์ที่วัดเชียงมั่น เจดีย์ที่บรรพบุรุษของพระเจ้าติโลกราช ภายในบริเวณวัดมหาโพธาราม เจดีย์ที่วัดโลกโมฬีอาราม นอกจากนั้นยังมีวิหารที่มียอดทรงสถาปน์ เช่นที่วัดอุโมงค์อารยมนทล หรือวัดอุโมงค์เกรจันท์ เป็นต้น เจดีย์ดังกล่าวมักประกอบด้วยฐานเจียง ๓ ชั้น รองรับฐานบัวลูกแก้ว ถัดขึ้นไปเป็นเรือนธาตุสี่เหลี่ยมย่อเก็จ มีซุ้มจระนมประดับฐานพระพุทธรูปทั้ง ๔ ด้าน มีมุมเสาอิงและภาพปูนปั้นประดับ เหนือเรือนธาตุเป็นฐานบัวค้ำหรือบัวถลารองรับองค์ระฆังทรงกลมขนาดเล็ก มีบัลลังก์เหลี่ยมรับกันกับส่วนฐาน ยอดทำเป็นบัวหงายรองรับปล้องโฉนดและปลียอดตามลำดับ การทำหลังคาซ้อนกันเป็นชั้นหรือเหนือเรือนธาตุได้แสดงถึงความคล้ายคลึงแบบพม่า สมัยเมืองพุกาม และการเพิ่มเนื้อที่สี่ด้านของเรือนธาตุออกมาเพียงเล็กน้อย ทำให้มุมที่เพิ่มขึ้นมีขนาดเล็ก และแยกห่างจากมุมประธานมากจนดูคล้ายย่อเก็จ ก็มีมากแล้วในวิหารแบบพม่าเมืองพุกาม ตั้งแต่ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๕

๓. กลุ่มอิทธิพลสุโขทัย อิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมจากสุโขทัยน่าจะขึ้นไปแพร่หลายยังล้านนาอย่างมากตั้งตาสมาัยพระเจ้ากือนาเป็นต้นมา ด้วยในสมัยนี้ได้มีการติดต่อขอพระภิกษุชาวสุโขทัย คือพระสุนทรเถระ ขึ้นไปเผยแผ่พุทธศาสนาถึงกวางศัยอาณาจักรล้านนา รูปแบบของเจดีย์ที่ได้รับไปจากสุโขทัยส่วนใหญ่ได้แก่ เจดีย์ที่มีองค์ระฆังกลม เช่นที่วัดสวนดอก ซึ่งพระเจ้ากือนาโปรดฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่จำพรรษาของพระสุนทรเถระ

เจดีย์องค์ใหญ่ที่เป็นประธานของวัดนั้น ได้แสดงให้เห็นอิทธิพลของพระบรมมาตุนคร พระธรรมราช โดยเฉพาะทรวดทรงขององค์ระฆัง และผังซึ่งประกอบด้วยฐานประทักษิณและมีเจดีย์ทิศประกอบ แต่ได้มีการดัดแปลงโดยให้องค์เจดีย์ตั้งอยู่บนฐานบัวลูกแก้วค่อนข้างสูงตามแบบนิยมในล้านนา เหนือองค์ระฆังเป็นสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ รองรับก้านฉัตร ปล้องโฉนดและปลียอด

เจดีย์อีกรูปแบบหนึ่งที่แสดงถึงอิทธิพลสุโขทัยอย่างเด่นชัด ได้แก่ เจดีย์ที่มีซุ้มล้อมรอบบริเวณส่วนฐาน เช่น เจดีย์ที่วัดป่าแดงหลวง ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าติโลกราชโดยทำเป็นฐานเจียงเดี่ยว รองรับฐานประทักษิณสี่เหลี่ยมสูง ๒ ชั้น ฐานชั้นแรกประดับด้วยซุ้มล้อม ฐานชั้นถัดขึ้นไปทำเป็นซุ้มจระนมประดิษฐานพระพุทธรูปทั้ง ๔ ด้าน ด้านละ ๕ องค์ ฐานดังกล่าวรองรับฐานขององค์ระฆังซึ่งทำเป็นฐานเจียงซ้อนกัน ๓ ชั้น ถัดไปเป็นมาลัยเถาแบบคว่ำหรือบัวถลา องค์ระฆังมีขนาดค่อนข้างเล็กรองรับบัลลังก์และปล้องโฉนดระฆังองค์ประกอบโดยส่วนรวมของเจดีย์ กล่าวได้ว่าคล้ายคลึงกับวัดช้างล้อม ศรีสัชนาลัย อย่างมาก

^{๒๔} เสนอ นิลเดช, ศิลปะสถาปัตยกรรมล้านนา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๖), ๒๔.

อิทธิพลจากสุโขทัย ยังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนที่เจดีย์ยอดบัวตูม หรือเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์ ซึ่งสร้างเป็นเจดีย์ที่วัดสวนดอก แต่ปัจจุบันเจดีย์องค์ดังกล่าวได้ถูกบูรณะปฏิสังขรณ์จนไม่เหลือร่องรอยรูปทรงเดิมแล้ว

๔. กลุ่มพื้นเมืองล้านนา องค์ประกอบที่สำคัญของเจดีย์กลุ่มนี้ ได้แก่ ชูฐานบัว ซึ่งประกอบจากฐานบัวลูกแก้วสามชั้นเรียงซ้อนกันขึ้นไปรองรับองค์ระฆังทรงกลมที่มีขนาดเล็กพิเศษ รวมทั้งฐานบัวลูกแก้วเพิ่มมุมขนาดใหญ่ที่รองรับชูฐานบัวขององค์ระฆัง เป็นต้นว่าเจดีย์ประธานที่วัดพระธาตุหริภุญไชย

เคยมีผู้ทำการศึกษาเจดีย์กล่าวโดยเรียกว่า เจดีย์ทรงกลมแบบพื้นเมืองเชียงใหม่ เนื่องจากเชื่อว่ารูปแบบนี้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองเชียงใหม่ ต่อมาได้มีผู้เสนอในแนวทางที่กลับกัน โดยกล่าวว่า เจดีย์ลักษณะนี้น่าจะเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองเชียงใหม่ โดยปรับปรุงจากรูปแบบของเจดีย์ที่คล้ายคลึงกับที่ปรากฏในประเทศพม่า คือเจดีย์ทรงกลมที่วัดอุโมงค์เถรจันทร์ หลังจากนั้นจึงคลี่คลายแพร่หลายมายังเมืองเชียงใหม่และเมืองอื่นๆ ในอาณาจักรล้านนา^{๔๕}

เจดีย์องค์ระฆังกลมที่วัดพระบาท เชียงแสน ซึ่งสร้างขึ้นราว พ.ศ. ๑๕๑๒ ในรัชกาลพระเจ้ากือนา ได้แสดงให้เห็นรูปแบบซึ่งคลี่คลายจากเจดีย์ที่วัดอุโมงค์เถรจันทร์ กล่าวคือ ชูฐานอันประกอบด้วยฐานบัวลูกแก้วสามชั้นได้ยืดยาวขึ้นไป และกลายหน้าทีมาเป็นมาลัยเถา โดยตั้งอยู่บนฐานบัวลูกแก้วสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมขนาดค่อนข้างสูงอีกชั้นหนึ่ง ลูกแก้วประดับท้องไม้จำนวนสองเส้นของแต่ละฐานกลายเป็นลูกแก้วอกไก่ องค์ระฆังมีขนาดลดลงมาก แสดงถึงการปรับปรุงขนาดขององค์ระฆังให้มีเส้นนอกรับกับการยืดยาวของชูฐานบัว ส่วนฐานบัวลูกแก้วเพิ่มมุมที่รองรับองค์ระฆังเป็นแบบที่พบทั่วไปในเจดีย์ทางภาคเหนือ^{๔๖} ลักษณะดังกล่าวได้กลายมาเป็นแบบแผนที่สำคัญของเจดีย์ที่สร้างขึ้นในระยะต่อมา

๕. กลุ่มอื่นๆ นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น ยังมีเจดีย์รูปแบบต่างๆ อีก เป็นต้นว่า เจดีย์ที่มีเรือนธาตุทรงกลมซ้อนกันเป็นชั้นคล้ายตะ (เจดีย์) ของจีน เช่น เจดีย์ที่วัดพุกหงษ์ วัดเจดีย์ปล่อง วัดกู่เต้า รวมทั้งสถูป หรือวิหารที่วัดมหาโพธาราม ซึ่งมีต้นแบบมาจากมหาวิหารที่พุทธคยา เป็นต้น แต่เนื่องจากเป็นกลุ่มที่พบน้อย และไม่ค่อยมีความสำคัญในแง่ของวิวัฒนาการนัก จึงจะไม่นำมากล่าวรายละเอียด ณ ที่นี้

^{๔๕} สันติ เล็กสุขุม, “เจดีย์องค์ระฆังทรงกลม ชูฐานบัวรองรับองค์ระฆัง,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ๘, ๓ (๒๕๓๑) : ๑๘๔.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๘๕.

สมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ ๒๐ - ๒๓) เนื่องจากประวัติศาสตร์อันยาวนานถึง ๔๑๗ ปี ศิลปะสถาปัตยกรรมอยุธยาจึงมีความผิดแผกแตกต่างกันออกไปตามกระแสวัฒนธรรมที่ผ่านเข้ามา ตลอดจนอิทธิพลรูปแบบศิลปะซึ่งเป็นที่นิยมกันในแต่ละยุคสมัย โดยทั่วไปแบ่งกว้างๆ ออกได้เป็น ๓ ระยะ คือ

๑. สมัยอยุธยาตอนต้น เริ่มตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ จนถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถใน พ.ศ. ๒๐๓๑ สมัยนี้เป็นระยะของการก่อร่างสร้างตัว รูปแบบทางศิลปะส่วนใหญ่จึงเป็นการรับอิทธิพลมาจากอาณาจักรที่เคยมีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อน หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าดินแดนในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะมีอำนาจขึ้นมาเป็นปึกแผ่นนั้น ได้เคยตกอยู่ภายใต้วัฒนธรรมแบบเขมร ศิลปะสถาปัตยกรรมในยุคนี้จึงนิยมสร้างปราสาทเป็นประธานของศาสนสถานอันเป็นคติที่สืบทอดมาจากเขมร เช่น ที่วัดพุทไธสวรรย์ วัดพระราม วัดราชบูรณะ เป็นต้น

๒. สมัยอยุธยาตอนกลาง ยุคนี้กินระยะเวลาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เป็นต้นไป สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๒ ทรงเป็นราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งประสูติและเจริญพระชันษาที่เมืองพิษณุโลก อันเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาในขณะนั้น ได้ทรงเห็นแบบอย่างขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมแบบสุโขทัยและเกิดความนิยม อิทธิพลของสุโขทัยจึงแพร่หลายเข้ามาสู่อยุธยามากขึ้น สถาปัตยกรรมในยุคนี้นิยมสร้างเจดีย์ทรงกลมเป็นประธานของวัดตามแบบสุโขทัย เป็นต้นว่า พระมหาเจดีย์ ๓ องค์ ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ อยุธยา

๓. สมัยอยุธยาตอนปลาย เริ่มตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๑๒ - ๒๑๕๕) จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เชื่อกันว่าภายหลังจากที่พระเจ้าปราสาททองทรงปราบปรามเขมรที่แข็งเมืองจนราบคาบแล้ว ทรงเกิดความนิยมในศิลปกรรมแบบเขมรจึงเกิดความนิยมในเจดีย์สถานทรงปราสาทขึ้นอีกครั้งในยุคนี้ ความนิยมในศิลปกรรมแบบเขมรยังแสดงให้เห็นจากการที่โปรดให้ถ่ายแบบเมืองพระนครหลวง มาสร้างเป็นพระราชวังสำหรับใช้เป็นที่ประทับร้อน นอกจากนั้นในระยะนี้ยังเกิดเจดีย์ย่อมุมซึ่งมีวิวัฒนาการมาจากเจดีย์เพิ่มมุมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ยุคที่สองด้วย

พระปราสาท การใช้ปราสาทเป็นศาสนสถานหลักของวัด มีปรากฏมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังเช่น ปราสาทประธานของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พลบุรี ซึ่งสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ในศิลปะแบบอู่ทอง

การสร้างปราสาทเป็นคตินิยมที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมเขมร ซึ่งเคยมีบทบาทอย่างสูงอยู่ในดินแดนทางแถบนี้มาก่อน และยังคงอิทธิพลสืบมาจนถึงอยุธยาตอนต้น ปราสาทที่สร้างขึ้นในระยะแรกๆ นี้ ยังมีลักษณะโดยส่วนรวมที่แสดงให้เห็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากปราสาทเขมร เพียงแต่ได้วิวัฒนาการยิ่งขึ้น ด้วยรูปทรงที่สูงเพียวขึ้นทุกส่วนทั้งส่วนฐาน เรือนธาตุ และหลังคา หรือยอดปราสาท มณฑปทางด้านหน้าของปราสาทเขมรซึ่งมีขนาดใหญ่ได้ถูกลดขนาดลงกว่าเดิม ดังที่ปรากฏที่ปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี และยิ่งลดขนาดลงไปอีก จนกลายเป็นตรีมุขด้านมุขทางด้านหน้าของปราสาทในสมัยอยุธยาตอนต้น ปราสาทในสมัยอยุธยาจะทำกาบขนุนให้แนบชิดติดกับยอดปราสาทจึงมีลักษณะเป็นฝักข้าวโพด ซึ่งจะแตกต่างกับหลังคาของปราสาทเขมรอย่างสิ้นเชิง

ทั้งแผนผังและรูปทรงของปราสาทจะมีวิวัฒนาการต่อมาเป็นลำดับ ในช่วงอยุธยาตอนปลาย และรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับปราสาทจะมีกล่าวไว้ในตอนต่อไปที่ว่าด้วยวิวัฒนาการเจดีย์สถานทรงปราสาท

เจดีย์ทรงกลม เจดีย์ทรงกลมที่สร้างในระยะแรกๆ ของสมัยอยุธยา เท่าที่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดน่าจะ ได้แก่เจดีย์ช้างล้อมที่วัดมเหยงคณ์ ซึ่งตามพงศาวดารกล่าวว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เจดีย์ดังกล่าวคงได้รับแบบอย่างมาจากเจดีย์ช้างล้อมที่นิยมกันในอาณาจักรสุโขทัย เนื่องจากในช่วงนี้กรุงศรีอยุธยาได้มีอำนาจทางการเมืองเหนืออาณาจักรสุโขทัยมาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) และสมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ยังมีพระชนนีและพระชายองค์หนึ่งเป็นชาวสุโขทัย และได้เคยเสด็จเมืองสุโขทัย จึงมีความคุ้นเคยกับศิลปวัฒนธรรมของสุโขทัยเป็นอย่างดี

อิทธิพลจากสุโขทัยได้แพร่ลงมายังกรุงศรีอยุธยามากยิ่งขึ้นตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เป็นต้นมา ยุคนี้เจดีย์ทรงกลมได้กลายมาเป็นประธานหลักของวัดแทนที่ปราสาท ในพระราชพงศาวดารระบุว่ามีการสร้างเจดีย์ทรงกลมที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๓๕ ในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งครั้งนั้นโปรดให้สร้างขึ้นสององค์ องค์แรกทางด้านทิศตะวันออกบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระราชบิดา องค์ถัดไปบรรจุพระบรมอัฐิของพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ซึ่งเป็นพระเชษฐาส่วนองค์สุดท้ายทางด้านทิศตะวันตกนั้นสร้างเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง โดยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๐๗๕ เพื่อบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ และทรงโปรดให้ทำฐานไพทีเชื่อมถึงกันทั้งสามองค์ พร้อมกับสร้างมณฑประหว่างเจดีย์ทั้งสาม

เจดีย์ทั้งหมดมีรูปทรงและขนาดเดียวกัน ตั้งอยู่บนฐานไพทีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยมีมุขทิศและบันไดขึ้นสู่มุมทั้งสี่ด้าน หลังคามุขทิศประดับด้วยเจดีย์ทรงกลมขนาดเล็ก หรือ

เจดีย์ยอด มุขด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ เป็นมุขจรมุขทิศ คือ ก่อปิดด้านในเพื่อเป็นแผ่นหลังสำหรับใช้เป็นคูหาประดิษฐานพระพุทธรูป ส่วนมุขทางด้านทิศตะวันออกเป็นทางเข้าคู่อุครูหาขององค์เจดีย์ การมีมุขยื่นออกมาทั้งสี่ด้านและมีการประดับหลังคามุขด้วยเจดีย์ยอดเป็นลักษณะซึ่งได้ปรากฏมาก่อนหน้าแล้วในปรangk์ที่สร้างขึ้นตั้งแต่ยุคแรก^{๘๖} เหนือองค์ระฆังขึ้นไปเป็นบัลลังก์รองรับปล้องโฉน ปลี และเม็ดน้ำค้างเหมือนเจดีย์ทรงกลมทั่วไปที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย

นอกจากนี้ยังมีเจดีย์ที่วัดวังชัย ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้สร้างขึ้นที่พระตำหนักเดิม เจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติที่ทรงทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชแห่งพม่า และเจดีย์วัดวรเชษฐาราม ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เป็นต้น

แม้ว่าเจดีย์ทรงกลมของอยุธยาจะมีต้นความคิดหรืออิทธิพลมาจากสุโขทัย แต่ช่างชาวอยุธยาก็ได้แก้ไขดัดแปลงรายละเอียดบางประการ ทำให้รูปทรงของเจดีย์อยุธยามีลักษณะผิดแผกไปจากต้นแบบ เป็นต้นว่า องค์ระฆัง ได้ทำให้มีรูปร่างสูงชะลูดขึ้นกว่าสุโขทัยซึ่งทำผายกว้าง บัลลังก์มีลักษณะกว้างและเตี้ยกว่าเล็กน้อย และมักมีเสาดารหรือเสามาหวดค้ำยันระหว่างบัลลังก์และบัวฝาละมี นอกจากนี้ขนาดของอยุธยาขียนิยมทำเป็นมาลัยลูกแก้ว ลักษณะคล้ายหว่ายผ่าซีกซ้อนกันสามชั้น ในขณะที่สุโขทัยมักทำเป็นบัวถลา เป็นต้น

เจดีย์เพิ่มมุมและเจดีย์ย่อมุม^{๘๗} การเพิ่มมุมหมายถึง การเพิ่มเนื้อที่แนวนานที่ด้านทั้งสี่ของผนังสี่เหลี่ยมจัตุรัส และเนื่องจากเนื้อที่ที่เพิ่มนั้นมีขนาดสั้นกว่าเนื้อที่เดิมของแต่ละด้าน จึงทำให้เกิดเป็นมุมขึ้น มุมที่เกิดจากการเพิ่มด้านนี้จะมีขนาดเล็กกว่ามุมประธานซึ่งเป็นมุมเดิมของผังสี่เหลี่ยม ส่วนการย่อมุม หมายถึงการแตกมุมใหญ่ของผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสออกเป็นมุมย่อยๆ และมุมทุกมุมจะมีขนาดเท่ากัน

เจดีย์เพิ่มมุมปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในช่วงยุคที่สองของอยุธยา ตัวอย่างของเจดีย์เพิ่มมุมที่สร้างในยุคนี้ ได้แก่ เจดีย์ศรีสุริโยทัย ภายในบริเวณวัดสวนหลวงสวรค์ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระสุริโยทัย ที่ทิวงคตในกลางศึกระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพม่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๕๑ เจดีย์ศรีสุริโยทัยตั้งอยู่บนฐานประทักษิณ ซึ่งทำเป็นฐานบัวลูกฟักและฐานเขียงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมและออกเฉียงตามมุขทิศซึ่งยาวยื่นออกมา

^{๘๖} สันติ เล็กสุขุม, เจดีย์เพิ่มมุม เจดีย์ย่อมุม สมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), ๒๖.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, ๒ - ๔.

จากเรือนาตุ บนหลังคามุขประดับเจดีย์ยอดเหนือเรือนธาตุเป็นฐานบัวลูกแก้วอกไก่สามชั้น ชั้นบนสุดรองรับฐานบัวหงายต่อเนื่องขึ้นไปเป็นองค์ระฆังและบัลลังก์ซึ่งมีผังเพิ่มมุมตามการเพิ่มมุมที่เรือนธาตุ เหนือบัลลังก์มีเสารองรับปล้องไฉน ปลี และเม็ดน้ำค้างในผังกลม

ต่อมาในช่วงปลายของยุค ได้เริ่มแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นเจดีย์ที่สร้างนี้ เป็นต้นว่า เจดีย์วัดภูเขาทอง และเจดีย์ของวัดใหม่ประชุมพลได้ถูกลดความสำคัญของเรือนธาตุลง มุขทิศ ที่เคยยาวยื่นออกมามาก็เริ่มหดสั้นเข้าหาเรือนธาตุจนกลายเป็นซุ้มทิศ และไม่มีการประดับด้วยเจดีย์ยอดอีกต่อไป เหนือเรือนธาตุที่เคยเป็นฐานบัวลูกแก้วอกไก่ได้กลายมาเป็นมาลัยเถา เป็นต้น

เจดีย์ที่เพิ่มมุมได้มีวิวัฒนาการต่อเนื่อง จนกระทั่งกลายมาเป็นเจดีย์ย่อมุมอย่างแท้จริงในช่วงยุคที่สามของกรุงศรีอยุธยา เช่น เจดีย์ราย ๒ องค์ ภายในวัดชัยวัฒนาราม และเจดีย์ที่วัดชุมพลนิกายราม ทั้งหมดสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยระบุงศกราชไว้แน่นอน เจดีย์กลุ่มดังกล่าวไม่มีเรือนธาตุ จึงไม่ต้องอาศัยการเพิ่มมุม ผังของเจดีย์เกิดจากการแตกมุมใหญ่ของผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสออกเป็นมุมย่อยขนาดเท่าๆ กัน ฐานของเจดีย์ตั้งอยู่บนลานประทักษิณ โดยทำเป็นฐานบัวลูกแก้วอกไก่ต่อซ้อนขึ้นไปด้วยมาลัยเถาดัดขึ้นไป เป็นบัวปากระฆังในรูปบัวหงายรองรับองค์ระฆัง เหนือองค์ระฆังเป็นบัลลังก์ในผังย่อมุมต่อขึ้นมาจากส่วนองค์ระฆัง รองรับปล้องไฉน ปลี และเม็ดน้ำค้างในผังกลม ตั้งแต่ปล้องไฉนขึ้นไปถึงยอดมีลักษณะที่ยึดสูงขึ้น อันเป็นลักษณะทางวิวัฒนาการ

ในตอนปลายของยุคนี้ ยังมีความนิยมสร้างเจดีย์รายขนาดเล็กประดับด้วยลวดลายปูนปั้น จึงมักเรียกกันว่า “เจดีย์ทรงเครื่อง” อันมีลักษณะสำคัญที่ประกอบไปด้วยบานบัวลูกแก้วรองรับชุกฐานสิงห์สามชั้น และมีบัวกลุ่มรองรับองค์ระฆัง เหนือองค์ระฆังเป็นบัวกลุ่มเถาซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปแทนที่ปล้องไฉน ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะเป็นแบบอย่างที่สำคัญให้แก่เจดีย์ย่อมุมที่สร้างขึ้นต่อมาในยุคต้นๆ รัตนโกสินทร์

สมัยรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ปัจจุบัน) ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกอบกู้อิสรภาพคืนมา หลังจากอยุธยาต้องเสียแก่พม่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว ได้ทรงพิจารณาเห็นว่ากรุงศรีอยุธยานั้นได้รับความบอบช้ำเสียหาย จนเกินกว่าที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนสู่สภาพเดิมได้จึงทรงย้ายราชธานีมาตั้งที่กรุงธนบุรี บริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา และสถาปนาขึ้นเป็นราชธานีชั่วคราว ตลอดรัชสมัยของพระองค์เป็นระยะที่อยู่ระหว่างศึกสงครามและการสร้างเอกภาพความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของราชอาณาจักร ดังนั้นผลงานด้านศิลปวัฒนธรรมในสมัยนี้จึงไม่ปรากฏเท่าที่ควร

ต่อมาในปี ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแห่งใหม่ขึ้น โดยย้ายพระราชวังเดิมกรุงธนบุรีมา

สร้างพระราชวังใหม่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ในรัชสมัยของพระองค์ยังอยู่ในภาวะติดพันอยู่กับศึกสงคราม ประกอบกับต้องสร้างพระนครใหม่ด้วย จึงทำให้การสร้างศาสนสถานมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่มักเป็นการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดโบราณที่มีมาแต่เดิม ล่วงก่อนสร้างในสมัยนี้นิยมทำตามแบบอย่างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งแม้แต่ชื่อก็มักเรียกตามที่เคยมีในกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน ล่วงมาในสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ปรากฏว่ามีการสร้างสถาปนา และปฏิสังขรณ์วัดอารามต่างๆ อย่างมากมาย ด้วยในขณะนี้ในช่วงที่บ้านเมืองสงบสุขปลอดจากศึกสงครามใหญ่ ประกอบกับการทำมาหากำขายเจริญรุ่งเรืองกว่ายุคก่อนๆ อย่างมาก ศาสนสถานที่สร้างขึ้นในระยะนี้ยังคงมีความนิยมทำพุทธเจดีย์ตามแบบอยุธยาดินปลาย อันมีพระปรางค์และเจดีย์ย่อมุมเป็นพื้นจนกระทั่งในรัชกาลพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเกิดความนิยมในเจดีย์ทรงกลมซึ่งทรงเกินแบบอย่างมาจากทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ แบบอย่างของเจดีย์ดังกล่าวยังได้ส่งอิทธิพลให้แก่เจดีย์ที่สร้างขึ้นในระยะต่อมาด้วย

คติการสร้างพุทธเจดีย์ ได้เริ่มหายไปพร้อมกับการสร้างวัดในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่า วัดต่างๆ ที่สร้างขึ้นตั้งแต่รัชกาลก่อนๆ มีอยู่เป็นจำนวนมากจนยากแก่การดูแลโดยทั่วถึง จึงไม่โปรดให้สร้างเพิ่มเติมอีก ดังนั้นนับตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นมา การทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาจึงเน้นไปทางด้านการบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นสิ่งสำคัญ และประเพณีการสร้างวัดประจำรัชกาลก็ได้ล้มเลิกไปในรัชกาลนี้ด้วยเช่นกัน

เจดีย์ย่อมุม ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ การสร้างอาคารสถาปัตยกรรมต่างๆ ยังคงนิยมทำตามแบบอยุธยา หรือ “เมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี” เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม ได้ทรงโปรดสถาปนาเจดีย์ย่อมุมสิบสองชั้น เพื่อเป็นที่บรรจุหุ่นพระศรีสรรเพชญ์พุทธปฏิมากร ซึ่งชำรุดและชะลอแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระนครศรีอยุธยา เจดีย์ย่อมุมยังพบว่ามีการสร้างต่อมาอีก จนกระทั่งในปลายรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความนิยมในเจดีย์ย่อมุมจึงได้เริ่มหายไปพร้อมกับการเข้ามาแทนที่ของเจดีย์ทรงกลม

รูปแบบของเจดีย์ย่อมุมในสมัยนี้ ยังคงเป็นการสืบทอดมาจากเจดีย์ย่อมุมแบบทรงเครื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย อันมีลักษณะสำคัญซึ่งประกอบด้วยฐานสิงห์เรียงซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปสามชั้น รองรับบัวกลุ่มและองค์ระฆัง ทั้งหมดอยู่ในผังย่อมุม เหนือองค์ระฆังเป็นบัลลังก์รองรับบัวกลุ่มเถาซึ่งทำหน้าที่แทนปล้องโฉน ถัดขึ้นไปเป็นปlico ลูกแก้ว ปลียอด และเม็ดน้ำค้างตามลำดับ

เจดีย์ทรงกลม เจดีย์ทรงกลมที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่เป็นการนำแบบอย่างมาจากเจดีย์สุโขทัย และอยุธยา เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงเสด็จธุดงค์ขึ้นไปถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ และได้ทรงพบเห็นแบบอย่างของ

เจดีย์สุโขทัยจำนวนมากเป็นที่ต้องพระทัย ครั้นเมื่อมาเสด็จประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร จึงโปรดให้สถาปนาเจดีย์ทรงกลมขึ้นที่บนไพทีต่อกับพระอุโบสถ เจดีย์ที่สร้างนี้เชื่อกันว่าทรงนำแบบอย่างมาจากเจดีย์บนยอดเขาพนมเพลิงกลางเมืองศรีสัตนาตย์ จึงนับเป็นเจดีย์ทรงกลมองค์แรกที่ปรากฏขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งในขณะนั้นอยู่ในช่วงปลายแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความนิยมในเจดีย์ทรงกลมได้มีมากขึ้นเป็นลำดับ โดยใช้เป็นเจดีย์หลักของวัดสำคัญต่างๆ เช่น เจดีย์ทรงกลมที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาล เจดีย์ที่วัดประยูรวงศาวาส และพระศรีรัตนเจดีย์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น ความนิยมในเจดีย์ทรงกลมนี้ยังได้แพร่หลายไปตามหัวเมืองด้วยเป็นต้นว่า พระปฐมเจดีย์เดิมที่เป็นเจดีย์แบบขอมมุขสิบสอง

แบบอย่างของเจดีย์ทรงกลมซึ่งได้รับความนิยมมากตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ นั้น ได้กลายมาเป็นแบบอย่างของพระเจดีย์สำคัญต่อมา เช่น เจดีย์ปราสาทของวัดราชบพิธซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเจดีย์ประธานที่วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน สร้างในรัชกาลที่ ๘ เป็นต้น

ปัจจุบันคติในการสร้างสถูปเจดีย์เพื่อเป็นประธานหลักของวัด ได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปซึ่งแม้ว่าจะยังคงมีการสร้างอยู่บ้างแต่ก็ได้ถูกลดหน้าที่และความสำคัญลง โดยที่โบสถ์ได้เข้ามามีบทบาทในฐานะที่เป็นตัวแทนของวัดเพิ่มมากขึ้น สถูปเจดีย์ส่วนใหญ่ที่สร้างมักอยู่ในรูปเจดีย์รายประดับศาสนสถาน รวมทั้งเป็นที่ใช้สำหรับบรรจุอัฐิของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไป ซึ่งถ้าจะกล่าวไปแล้ว นับเป็นการย้อนกลับสู่คติดั้งเดิมในการสร้างสถูปเจดีย์ อันมีมาแต่ก่อนพุทธกาลนั่นเอง

วิวัฒนาการเจดีย์สถานทรงปราสาท

ปราสาท เป็นศาสนสถานประเภทสถูปเจดีย์ในพุทธศาสนาประเภทหนึ่ง โดยทั่วไปหมายถึงสถาปัตยกรรมที่มีผังเมืองของเรือนาคเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มักมีการเพิ่มหรือข้อมุม ตั้งอยู่บนฐานสูง รูปทรงเพริชชวลุด หลังคาหรือเครื่องบนมีลักษณะคล้ายคลึงฝักข้าวโพดประดับด้วยยอดนพศด พระปราสาทจึงเป็นลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมไทย สำหรับใช้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุแทนสถูป สมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้เคยสันนิษฐานเกี่ยวกับที่มาของคำว่า “ปราสาท” ไว้ในสาส์นสมเด็จพระเจดีย์องค์หนึ่งด้วย นอกจากนั้น ความนิยมในการเรียกสถาปัตยกรรมว่าปราสาท บางครั้งยังกินความไปถึงสถาปัตยกรรมของเขมรที่ควรเรียกว่าปราสาทด้วย

อย่างไรก็ตาม พระปราสาทเองมิได้เป็นพุทธเจดีย์มาตั้งแต่เดิม ศาสนสถานทรงปราสาทได้รับการออกแบบและก่อสร้างขึ้นเนื่องในลัทธิศาสนาอื่นมาก่อน โดยมีต้นกำเนิดมาจากเทวสถาน

ในประเทศอินเดียที่เรียกว่า “ศิขร” กำเนิดของปราสาทเป็นการสนองความต้องการในศาสนาฮินดู สำหรับใช้เป็นที่ประดิษฐานเทวรูปเคารพ ต่อมาเมื่อลัทธิศาสนานั้นแพร่ขยายเข้ามาทางดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้มีการนำเอารูปแบบของการสร้างศาสนสถานดังกล่าวติดตามมาด้วย แต่ได้มีการดัดแปลงรูปร่างลักษณะไปตามวัสดุและวิธีการก่อสร้าง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นที่นิยมกันในท้องถิ่นนั้นๆ รูปทรงของศาสนสถานจึงมีความผิดแผกแตกต่างกันออกไปในแต่ละแหล่ง และแต่ละยุคสมัย เช่น ได้กลายมาเป็นจันทิในศิลปะชวา หรือปราสาทในศิลปะเขมร เป็นต้น

สำหรับบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ในอดีตได้ปรากฏร่องรอยของอารยธรรมสำคัญที่เป็นต้นเค้าให้เกิดเจดีย์สถานปราสาทขึ้น คืออารยธรรมของเขมร ซึ่งก่อให้เกิดศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรเป็นจำนวนมาก ทั้งภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ ขณะที่อาณาจักรเขมรกำลังรุ่งเรืองนั้น ได้ส่งอิทธิพลทั้งทางการเมือง และศิลปวัฒนธรรมให้แก่บรรดาบ้านเมืองโดยรอบ แม้จนกระทั่งเมื่ออำนาจทางการเมืองของเขมรสิ้นสุดลงไปแล้วก็ตาม อิทธิพลทางด้านศิลปวัฒนธรรมก็ยังคงเหลืออยู่ในดินแดนแถบนี้ โดยเฉพาะนับตั้งแต่อิทธิพลของศิลปะขอมในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แผ่ขยายตัวเข้ามายังแถบกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

เดิมทีเดียวนั้น เขมรนับถือศาสนาฮินดูทั้งฝ่ายไสวณิกาย และไวษณพนิกาย ซึ่งนิยมสร้างปราสาทเป็นเทวาลัย ต่อมาเมื่อหันมานับถือพุทธศาสนาที่มหันตยานในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทำให้เขมรซึ่งเคยชินต่อการสร้างสถาปัตยกรรมทรงปราสาทมาตลอดไม่สามารถเปลี่ยนแปลงรูปแบบของศาสนสถานโดยทันทีได้ เนื่องจากไม่มีความคุ้นเคยกับการสร้างพระสถูปเจดีย์ตามแบบอย่างของลัทธิเจดีย์ จึงได้นำรูปแบบของศาสนสถานเดิมในศาสนาฮินดูนั้นมาดัดแปลงสร้างให้เป็นพุทธสถานโดยใช้เป็นประธานหลักของวัดแทนสถูปเจดีย์ ดังเช่นที่ปราสาทเมืองสิงห์ กาญจนบุรี ปราสาทกำแพงแดง เพชรบุรี รวมทั้งที่ปราสาทหินพิมาย นครราชสีมา เป็นต้น และศาสนสถานเหล่านี้เองที่เป็นต้นเค้าให้เกิดปราสาทในระยะต่อมา

สถาปัตยกรรมที่ถือว่าเป็นต้นแบบของปราสาทไทยในช่วงแรกๆ ได้แก่ ปราสาทประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ซึ่งสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ในศิลปะแบบอู่ทอง ปราสาทองค์ดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่เริ่มคลี่คลายมาจากปราสาทเขมรมีรูปทรงโดยทั่วไปคล้ายฝักข้าวโพดเตี้ยตั้งอยู่บนชลาฝั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมและออกเก็จยื่นออกไปทางด้านทิศตะวันออกเพื่อรองรับตรีมุข ระดับเดียวกับชลาในแนวที่รองรับองค์ปราสาท ยังมีฐานต่อเป็นปีกยื่นออกทางด้านทิศเหนือและใต้รองรับปราสาทขนาดเล็ก ซึ่งปัจจุบันได้พังทลายลง ฐานของปราสาทองค์กลางหรือปราสาทประธานทำเป็นฐานบัวลูกฟักเพิ่มมุม และออกเก็จเพื่อรับซุ้มจระนำทิศของเรือนธาตุ ด้านหน้าของทิศตะวันออกเป็นตรีมุขยาวยื่นออกมาคล้ายมณฑปในปราสาทเขมร แต่มีขนาดเล็กลงเรือนธาตุอยู่ในฝั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมและออกเก็จต่อขึ้นมาจากส่วนฐาน ยอดปราสาทมี ๕ ชั้น แต่

ละชั้นประดับด้วยกาบขนุน ทั้ง ๕ ชั้นนี้บางครั้งเรียกว่าหลังคาปรางค์ เพราะมีลักษณะที่สืบทอดมาจากปราสาทแบบเขมร มีการเพิ่มมุมที่ส่วนนี้ตามการเพิ่มมุมที่เรือนธาตุ^{๘๔}

องค์ประกอบและรูปทรงของปรางค์โดยส่วนรวม มีลักษณะที่ยืดสูงและดูเพรียวขึ้น รวมทั้งมีรายละเอียดบางประการที่แตกต่างจากปราสาทเขมร เป็นต้นว่า มณฑปหรือทางเข้าสู่ครรภคูหา ซึ่งอยู่ทางด้านหน้าของปราสาทได้ถูกลดขนาดลงกลายเป็นตรีมุข มีการเพิ่มมุมออกเฉียงมาก และลาดคายปูนปั้นที่ประดับส่วนฐานปรางค์ มีขนาดสูงจนเกือบเท่าระดับของทับหลังของมุขปรางค์ ซึ่งลักษณะเหล่านี้จะมีวิวัฒนาการต่อมาเป็นลำดับในสมัยอยุธยา

คติการใช้ปรางค์เป็นประธานหลักของวัด ได้รับความนิยมสูงสุดในช่วงอยุธยาตอนต้น แผนผังของวัดในสมัยนี้มักประกอบไปด้วยปรางค์ ซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยระเบียงคตมีวิหารตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกและอุโบสถทางทิศตะวันตก ท้ายจระนัมของวิหารทางทิศตะวันออกจะสร้างล้ำเข้าไปในระเบียงคตและมีบันไดเชื่อมติดต่อกัน องค์ประกอบของ ปรางค์เริ่มจากฐานเจียง ซึ่งในขั้นต้นนิยมทำฐานขนาดเล็ก เตี้ย ประกอบด้วยฐานเจียงหรือฐานหน้ากระดานสองชั้นแล้วถึงฐานปรางค์ ส่วนปรางค์ที่มีขนาดใหญ่ฐานก็จะทำให้สูงขึ้น โดยการขยายขนาดให้ใหญ่ตามขณะที่ยังงานชิ้นยังคงเดิม ฐานของปรางค์โดยทั่วไปมักประกอบด้วยฐานเจียง และฐานปัทม์ หรือฐานบัว ถูกฝึกเพิ่มมุมเพื่อให้ออกแบบที่เรือนธาตุ ฟังของเรือนธาตุในช่วงนี้ยังมีลักษณะเช่นเดียวกับปราสาทเขมร คือ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมและออกเฉียงในแต่ละด้าน ทางด้านทิศตะวันออกมีมุขยื่นออกมาเป็นทางเข้าสู่คูหาปรางค์คดคยทำทางเข้าสามทางทั้งด้านหน้าและด้านข้าง เรียกว่า ตรีมุข ตรีมุขนี้น่าจะได้รับการแบบอย่างมาจากตรีมุขของปรางค์ประธานที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี บนหลังคาตรีมุขประดับด้วยเจดีย์ทรงกลมขนาดเล็ก (สถูปิยะ) เรียกว่าเจดีย์ยอด เช่นที่ปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ หรือบางครั้งอาจเป็นรูปปรางค์จำลอง เช่นที่ปรางค์ประธานวัดพระราม เป็นต้น การใช้เจดีย์ขนาดเล็กประดับบนหลังคามุขปรางค์ น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับการประดับเจดีย์ยอดเหนือซุ้มทิศของอาคารสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย ซึ่งช่างชาวอยุธยาได้รับความคิดมา หรืออาจเป็นการรับมาโดยตรงจากพุกาม ซึ่งเคยมีการประดับด้วยเจดีย์ลักษณะนี้มาก่อน^{๘๕} ส่วนการประดับด้วยรูปปรางค์จำลองนั้นน่าจะได้รับแรงบันดาลใจโดยตรงจากการใช้สถูปจำลองทรงศิรประดับเหนือหลังคาวิหารและมุขในสถาปัตยกรรมแบบพุกาม^{๘๖} ด้วย

^{๘๔} สันติ เล็กสุขุม, เจดีย์เพิ่มมุม เจดีย์ย่อมุม สมัยอยุธยา, ๒๔.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๓.

^{๘๖} ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะพม่าแบบพุกามกับศิลปะ

เหตุว่าการประดับรูปปราสาท หรือสถาปัตยกรรมเหนือซุ้มมุนั้นไม่เคยเป็นที่รู้จักกันในสถาปัตยกรรมสุโขทัย

ผนังส่วนล่างของเรือนธาตุจะขยายออกเล็กน้อยเพื่อไว้รับกับส่วนฐานซึ่งค่อยๆ เรียวสอบขึ้นเหนือเรือนธาตุเป็นส่วนยอดของปราสาท ประกอบด้วยชั้นรัดประคด ซุ้มบันฑูร กาบขนุน และมักมีการประดับประติมากรรม เช่น ครุฑ หรือ ยักษ์ ที่มุมทุกด้าน ยอดหรือหลังคาปราสาทนี้มีวิวัฒนาการเป็นลำดับจากหลังคาของปราสาทเขมร กล่าวคือ หลังคาที่แต่เดิมนิยมสร้างซ้อนกันเป็นชั้นๆ อย่างชัดเจน ได้ถูกบังคับให้กลายเป็นรูปทรงพุ่ม โดยการแทนรูปจำลองอาคารที่ประดับอยู่ตามมุมทั้งสิ้นในแต่ละชั้นด้วยนาคมุมหรือนาคปัก ซึ่งนาคมุมหรือนาคปักดังกล่าวได้กลายมาเป็นกาบขนุนในปราสาทไทยในที่สุด ทำให้ปราสาทรุ่นแรกๆ มียอดเป็นทรงพุ่มเช่นเดียวกับหลังคาของปราสาทเขมร เป็นต้นว่า ปราสาทที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี หรือปราสาทวัดส้ม อยุธยา กาบขนุนนี้ต่อมาจะมีวิวัฒนาการยิ่งขึ้นเรื่อยๆ จนมีลักษณะรูปทรงที่ตั้งตรงและแนบติดอยู่กับยอดปราสาท ทำให้ปราสาทสมัยหลังๆ มีรูปทรงชลูดคล้ายฝักข้าวโพดยิ่งขึ้นไปอีก

ปราสาทในระยะปลายสมัยอยุธยาตอนต้น เช่นที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้แสดงให้เห็นในการทำรูปทรงให้สูงชลูดขึ้น ทั้งจากการเพิ่มและขยายทั้งส่วนฐานและยอด โดยฐานตอนล่างเป็นฐานเขียงเล็กๆ รองรับฐานเขียงขนาดใหญ่และสูงตอนบนเป็นฐานบัวลูกฟักซ้อนกัน ๓ ชั้น แล้วจึงถึงฐานของเรือนธาตุ ผนังขององค์เรือนธาตุยังคงมีลักษณะของการเพิ่มมุมอยู่แม้จะไม่เด่นชัดเช่นในยุคต้นๆ มุมปราสาทด้านหน้าได้หดสั้นและคลายความสำคัญลง ยอดปราสาทมีรูปทรงสูงเพียวโดยมีส่วนสูงประมาณ ๒ ส่วนขององค์เรือนธาตุ^{๕๒}

ความนิยมในการสร้างปราสาทเป็นประธานของวัด ได้เริ่มหายไปตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณี ครั้งยังประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก หลักของวัดก็ยังคงเป็นปราสาทอยู่ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ประธานหลักของวัดกลับกลายมาเป็นเจดีย์ทรงกลมแบบมีซุ้มจระนำสี่ทิศ แสดงให้เห็นว่าเจดีย์ทรงกลมซึ่งเป็นอิทธิพลที่ลงมาจากสุโขทัย ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนที่ปราสาทแล้ว ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว การสร้างปราสาทได้ขาดช่วงหายไปจากประวัติศาสตร์อยุธยาเป็นเวลายาวนานกว่าศตวรรษ จนกระทั่งมาปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งที่วัดชัยวัฒนาราม ซึ่งพงศาวดารระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๓ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เชื่อกันว่าภายหลังที่ได้ปราบปราม

^{๕๒} สมิตติ ศิริภักดิ์, “วิวัฒนาการพระปราสาท” (วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขา

เขมรที่แข็งแรงเมืองจันทราบคาบแล้ว ทรงเกิดความนิยมในศิลปกรรมแบบเขมรจึงโปรดให้สร้างวัดนี้ขึ้น โดยเอารูปแบบมาจากปราสาทเขมร แต่แก้ไขตัดแปลงรูปทรงให้เป็นแบบไทย

แผนผังของปราสาทที่วัดชัยวัฒนาราม มีลักษณะแตกต่างไปจากปราสาทในยุคแรกๆ คือ เป็นปราสาทกลุ่ม ๕ องค์กรอยู่ระหว่างปราสาทรายอีก ๔ องค์กร ปราสาทประธานแฉะและปราสาทมุมทั้งสี่ ตั้งอยู่บนฐานไพทีสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในสมัยนี้ความนิยมในการใช้ฐานเชิงหมุดไปแต่จะใช้ฐานบัว ลูกฟักขนาดใหญ่และสูงซ้อนกันแทน ผังของปราสาทกลายมาเป็นการย่อมุมขนาดใหญ่^{๕๓} เรือนธาตุ มีบันไดทางขึ้นสู่คูหาทั้งสี่ด้าน มุมปราสาทด้านหน้าได้หล่นจนมีลักษณะเป็นซุ้ม ผังของเรือนธาตุซึ่งแต่เดิมเอียงสอบได้เริ่มตั้งตรงขึ้น ส่วนบัวเชิงที่ฐานสูงขึ้นจนถึงกรอบประตูด้านบน และบัวรดเกล้าก็มีขนาดสูงขึ้น ทำให้ส่วนเรือนธาตุมีขนาดสั้นลง ยอดปราสาท มีลักษณะแหลมสูง เกือบเป็นเส้นตรงและสอบเข้าในตนบนสู่จอมโมฬี กาบขนุนปราสาทมีขนาดไล่เลี่ยกัน ทำให้ดูแข็งแรงต่าง ส่วนประดับมุมทั้งสี่มีลักษณะและองค์ประกอบเช่นเดียวกับปราสาทประธาน แต่มีขนาดเล็กลง

ครั้นถึงระยะท้ายของสมัยอยุธยา กลับมีความนิยมทำปราสาทขนาดเล็กทั้งความสำคัญของปราสาทก็ลดลง ปราสาทในยุคนี้มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมอย่างแท้จริงประกอบด้วยฐานสิงห์เรียงซ้อนสลับกับฐานบัว ฐานสิงห์เป็นลักษณะใหม่ที่เกิดในยุคนี้ และมีลักษณะเช่นเดียวกัน เรือนธาตุของปราสาทมีการย่อมุมถี่ จนทำให้ซุ้มจระนำทิศบางครั้งมีขนาดสูงและแคบจนไม่สามารถประดิษฐานพระพุทธรูปได้ เช่น ปราสาทรายที่วัดโพธิ์ประทับช้าง พิจิตร เป็นต้น ส่วนยอดของปราสาทมีลักษณะสูงเป็นแท่งตรงแข็งแรงกระด้างไม่ได้สัดส่วน

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การสร้างวัดวาอารามต่างๆ ยังนิยมสร้างพุทธเจดีย์ตามแบบสมัยอยุธยาตอนปลายอันมีประธานของวัดคือ เจดีย์ย่อมุม และพระปราสาทเป็นหลัก แต่ได้มีวิวัฒนาการยิ่งขึ้นไปอีก ปราสาทที่วัดระฆังโฆสิตารามซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และถือกันว่าเป็นปราสาทที่มีสัดส่วนและรูปทรงงดงามมากที่สุดแห่งหนึ่ง มีลักษณะที่ประกอบไปด้วยฐานบัวและฐานสิงห์ เรียงซ้อนสลับกันอยู่บนชลาแต่ย์ๆ เรือนธาตุมีการย่อมุมถี่ ซึ่งการย่อมุมนี้จะถี่ยิ่งขึ้นอีกในชั้นหลังจนกระทั่งทำให้รูปทรงของปราสาทลักษณะเป็นรูปแปดเหลี่ยม และในยุคนี้ไม่ปรากฏว่ามีการทำมุขปราสาทยื่นออกทางด้านหน้าอีกต่อไป

การสร้างปราสาทเป็นหลักของวัด มามีมาอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งของปราสาทในสมัยนี้จะตั้งอยู่หน้าพระอุโบสถ หรืออยู่ด้านหน้าขนาบ

^{๕๓} สมิตติ ศิริภักดิ์, “วิวัฒนาการพระปราสาท,” ๔๘ – ๔๙.

ข้างด้วยอุโบสถและวิหาร โดยทั่วไปจะมีขนาดใหญ่กว่าปราสาทในสมัยอยุธยาตอนปลายเล็กน้อย และมักมีการประดับด้วยกระเบื้องเคลือบที่สั่งเข้ามาจากประเทศจีน ตามพระราชนิมยขณะนั้น เช่น ที่วัดราชบูรณะ หรือวัดอรุณราชวราราม เป็นต้น ปราสาทที่วัดอรุณราชวรารามนั้น อาจถือได้ว่าเป็นยอดสุดแห่งวิวัฒนาการของเจดีย์สถานทรงปราสาทเป็นปราสาทกลุ่ม ๕ องค์ ที่มีการประดับตกแต่งอย่างมากมาย องค์ปราสาทตั้งอยู่บนฐานไพทีมีระเบียงล้อมรอบ ปราสาทประธานมีรูปแบบที่เรียกว่า “ทรงจอมแห” ประกอบด้วยฐานประทักษิณที่มีขนาดใหญ่และสูงมากซ้อนกันสามชั้น โดยมีบันไดขึ้นทั้งสี่ด้าน ทุกชั้นฐานของลานประทักษิณชั้นแรกมีมณฑปประดิษฐานอยู่ทั้งสี่ด้านเรียกว่า มณฑปทิศ ฐานชั้นที่สองประดับด้วยกุ่มกัณฑ์แบก ฐานชั้นที่สามประดับด้วยกระบี่แบก เหนือฐานประทักษิณเป็นฐานเชิงสองชั้น ชั้นบนประดับด้วยพรมแบกรองรับฐานสิงห์สามชั้น เรือนธาตุมีจตุรมุขบนหลังคาเป็นยอดปราสาทขนาดเล็ก ภายในซุ้มประดิษฐานรูปพระอิศวรทรงช้างเอราวัณบริเวณชั้นเชิงบาตรระดับเดียวกับยอดปราสาทขนาดเล็กนั้น ประดับด้วยพระนารายณ์ทรงศุภยอดปราสาทเป็นเส้นตรงสอดเข้าสู่จอมโมฬี มีลักษณะที่กลายมาเป็นแห่งกลมๆ

หลังจากนี้เป็นต้นไป คดีการใช้ปราสาทเป็นพุทธเจดีย์หลักของวัดก็ได้เริ่มเสื่อมคลายลง โดยถูกแทนที่ด้วยเจดีย์ทรงกลม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำแบบอย่างมาจากเมืองเหนือเมื่อครั้งที่ยังทรงผนวช ล่วงมาถึงแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาปัตยกรรมทรงปราสาทก็ได้ถูกนำไปดัดแปลงใช้เป็นอนุสาวรีย์ต่างๆ โดยใช้รูปแบบของปราสาทแบบเก่า เป็นต้นว่ากลุ่มอนุสาวรีย์ที่วัดราชบพิธฯ และอนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุภัททันตะมารีรัตน์ในพระราชวังสราญรมย์^{๕๔} จึงนับเป็นอันสิ้นสุดวิวัฒนาการของพระปราสาทลงโดยสิ้นเชิง

วิวัฒนาการศาลาการเปรียญ

“...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายนาสนามนี้ เป็นบริเวณออกไปโยชน์หนึ่งโดยรอบแล้ว ทรงพระกรุณาให้ช่างจับการสถาปนาเป็นมณฑปสวมพระบรมพุทธรบาท แล้วสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ ตึกกว้านกุฎิสงฆ์เป็นอนนการประการ...”^{๕๕} ความจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทุมาศ กล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้มีการสร้าง

^{๕๔} ประยูร อุลุชาฎะ, ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสยามประเทศ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๕), ๑๗๘.

^{๕๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), ๓๓๑ – ๓๓๒.

ศาลาการเปรียญในวัดแล้ว เมื่อครั้งที่เสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทจำลองที่สระบุรี ราว พ.ศ. ๒๑๔๕ ก่อนหน้านี้ไม่ปรากฏว่ามีการกล่าวถึงการสร้างการเปรียญที่วัดใด หลังจากรัชกาลนี้ลงมาจะพบว่ามีการสร้างเปรียญอีกได้แก่ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ที่วัดชัยวัฒนาราม^{๕๖} รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ที่วัดบรมพุทธรามและวัดพระยาแมน^{๕๗} รัชกาลพระที่นั่งท้ายสระที่วัดป่าโมกข์อ่างทอง^{๕๘} เป็นต้น และจนกระทั่งปัจจุบันคตินิยมในการสร้างการเปรียญก็ยังคงอยู่

ที่มาของคำว่า “การเปรียญ” นี้ ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าทำไมจึงเรียกเช่นนั้น มีบางแห่งเรียก “การบุเรียน”^{๕๙} สันนิษฐานว่า การเปรียญอาจมาจากคำว่า “บาเรียน” ซึ่งเป็นชื่อเรียกชั้นต่างๆของหลักสูตร การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ในสมัยอยุธยา โดยแบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ บาเรียนตรี ต้องแปลพระสูตรจบ

ชั้นที่ ๒ บาเรียนโท ต้องแปลพระสูตรและพระวินัยจบ

ชั้นที่ ๓ บาเรียนเอก ต้องแปลพระสูตรพระวินัย และพระอภิธรรมจบ^{๖๐}

และนั่นย่อมหมายถึงมูลเหตุในการสร้างการเปรียญ ย่อมมีผลเนื่องมาจากการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ไทยในอดีต ก่อนที่จะมีการสร้างการเปรียญนั้น การศึกษาของพระสงฆ์คงทำกันในวิหารบ้าง ศาลาต่างๆ บ้าง ไม่มีสถานที่แน่นอน แต่เมื่อจำนวนพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้น การเรียนการสอนมีการพัฒนาขึ้น จึงควรที่จะมีสถานที่สำหรับการเรียน โดยเฉพาะ ความจำเป็นในการสร้างการเปรียญจึงเกิดขึ้น ในระยะแรกการเปรียญคงจะไม่ใหญ่โตมากนัก แต่ต่อมาเมื่อจำนวนพระเพิ่มขึ้น และมีผู้ศรัทธาในพระพุทธศาสนาต้องการศึกษาระดมเข้า

^{๕๖} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิพงศ (จาด), ๓๔๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, ๔๑๒, ๔๑๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, ๔๕๒.

^{๕๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิพงศ (จาด), ๕๓๗ ; และ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, ๒๕๑๗), ๒ - ๓.

^{๖๐} คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ.๒๔๖๕ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), ๔๘๒, อ้างจาก สวนา พรพัฒน์กุล, “การศึกษาและดำรงสมณเพศของสงฆ์ไทย,” ใน รายงานการวิจัยฉบับที่ ๔ ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ประสานมิตร) (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), ๔.

มาอาศัยเรียน โดยมีพระสงฆ์เป็นครูผู้สอน การเปรียญจึงเริ่มเปลี่ยนหน้าที่จากการสนองประโยชน์ใช้สอยของพระสงฆ์ เริ่มขยายวงออกสู่ฆราวาสและจากโรงเรียน ต่อมาการเปรียญก็กลายเป็นที่สำหรับพระสงฆ์ และพุทธศาสนิกชนมาประกอบศาสนกิจร่วมกัน ตั้งแต่ทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์ ฟังธรรม ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เป็นต้น ทำให้ขนาดการเปรียญใหญ่โตขึ้นตามลำดับ

จากการสืบค้นเอกสารต่างๆ เกี่ยวกับการสถาปนาวัดตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมา จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การเปรียญก็ยังคงเรียกเปรียญอยู่ ไม่ปรากฏว่ามีการคำสาณานำหน้าการเปรียญ อาจเป็นไปได้ว่าชื่อเรียกการเปรียญนี้เป็นความนิยมของประชาชนทั่วไป คือ เป็นภาษาที่ชาวบ้านใช้เรียก แต่เมื่อเรียกกันจนเกิดความเคยชิน ก็กลายเป็นภาษาราชการไปในที่สุด

คตินิยมในการสร้างการเปรียญ ในสมัยอยุธยาตอนปลายการเปรียญยังคงเปรียบเสมือนโรงเรียนสำหรับพระสงฆ์เป็นที่สอนพระให้เป็นการเปรียญ เนื่องจากเดิมนั้นวัดจะมีวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและทำสังฆกรรม (ยกเว้นการอุปสมบท ซึ่งจะต้องทำในโบสถ์) ทำบุญ ฟังเทศน์ ฟังธรรม รวมทั้งเป็นที่สำหรับพระสงฆ์เล่าเรียนพระธรรมวินัย และจำนวนของพระและพุทธศาสนิกชนเพิ่มขึ้น ความต้องการสถานที่จึงต้องเพิ่มเติม จึงเกิดคตินิยมในการสร้างศาลาการเปรียญขึ้นเพื่อเป็นที่เรียนของพระสงฆ์ และประกอบศาสนกิจระหว่างพระสงฆ์และฆราวาส ขนาดของการเปรียญจะขยายใหญ่ขึ้น ในขณะที่เดียวกันขนาดของวิหารก็จะลดลง ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความสำคัญของวิหารจะเหลือเพียงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญๆ ที่ชลอมมาจากหัวเมืองทางเหนือ เกิดเป็นวิหารขนาดเล็กเรียกชื่อต่างๆ กันไป เช่น วิหารพระพุทธไสยาสน์ วิหารทิศ วิหารแกลบ เป็นต้น แต่ความสำคัญของการเปรียญในสมัยนี้จะขึ้นมาเทียบเท่าวิหาร ไม่เพียงแต่รูปแบบที่คล้ายกันมาก ยังมีการเปรียญในพระอารามหลวงหลายแห่งที่มีพระประธานภายใน ได้แก่ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

ปัจจุบันการเปรียญจะเป็นอาคารเอนกประสงค์ หน้าที่เดิมที่เป็นโรงเรียนของพระสงฆ์จะหมดไป เพราะแต่ละวัดมักจะมีโรงเรียนพระปริยัติธรรมเกิดขึ้นแทน ประโยชน์ใช้สอยของการเปรียญจึงขยายออกไป หรือเปลี่ยนหน้าที่ไปในที่สุด เป็นต้น

๑. เป็นที่สำหรับพุทธศาสนิกชนมาทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์ ฟังธรรม ในวันพระธรรมสวนะ ดังนั้นองค์ประกอบสำคัญของการเปรียญ คือ บุษบกธรรมาสน์ สำหรับพระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนาตั้งอยู่การเปรียญ อาสนสงฆ์ยกพื้นสูงฉัตรมิด้านใดด้านหนึ่งของการเปรียญ เบื้องขวาของพระสงฆ์จะเป็นที่ตั้งโต๊ะหมู่บูชาพระพุทธรูป

๒. อุบาสกอุบาสิกา ใช้เป็นที่ฝึกวิปัสสนากรรมฐาน

๓. เป็นที่ประชุมประจำหมู่บ้านเมื่อมีงานสำคัญๆ
๔. เป็นที่ตั้งศพและสวดอภิธรรมศพในกรณีที่เป็นวัดเล็กๆ ตามต่างจังหวัด
๕. เป็นโรงงาน บำเพ็ญกุศลทาน แจกข้าวอุทิศแก่ผู้ตาย ซึ่งพบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย เรียกว่า หอแจก ได้แก่ หอแจกหรือการเปรียญวัดทุ่งศรีเมือง วัดหน้าพระธาตุ ซึ่งปัจจุบันรื้อไปแล้ว
๖. เป็นหอสมุดประจำวัด ได้แก่ การเปรียญวัดราชประดิษฐ์ การเปรียญวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ปัจจุบันเป็นห้องสมุดของมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย

คตินิยมในการสร้างการเปรียญนี้พบมากแถบภาคกลางของประเทศไทย ส่วนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ก็พบบ้างไม่มากนัก แต่ทางภาคเหนือจะไม่นิยมสร้างการเปรียญ วิหารยังคงเป็นอาคารหลักของวัดไม่เปลี่ยนแปลง

หลักฐานทางโบราณคดี

สมัยอยุธยาตอนปลาย จากหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ ที่กล่าวถึงการสร้างการเปรียญในวัดต่างๆ นั้น ปัจจุบันไม่ปรากฏว่ามีซากโบราณสถานใดที่พอจะสันนิษฐานว่าเป็นซากของการเปรียญได้ ทำให้น่าเชื่อว่าการเปรียญที่กล่าวถึงนี้อาจสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งหมด จึงทำให้สูญสลายไปตามกาลเวลา ไม่เหลือร่องรอยให้เห็น

หลักฐานจากการสำรวจ และเก็บภาพถ่ายวัดและวังโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้พบว่ามีวัดบางวัดที่ไม่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่าได้มีการสร้างการเปรียญ แต่มีการสร้างโบราณสถานปรากฏให้ว่าน่าจะเป็นการเปรียญได้ ได้แก่ วัดตะไกร วัดเจ้าย่า และวัดกุฎีดาว^{๑๑๑}

๑. วัดตะไกร ปัจจุบันเป็นวัดร้าง ไม่ทราบปีที่สร้างแน่นอน พิจารณาจากสิ่งก่อสร้างในวัดแล้ว สันนิษฐานว่าเป็นวัดที่สร้างในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๐๐๖ - ๒๑๓๐)

ที่วัดนี้มีโบราณสถานเป็นวิหารเดี่ยว หลังหนึ่งก่ออิฐถือปูน ขนาดกว้าง ๘.๐๐ เมตร ยาว ๑๒.๘๐ เมตร ชาวบ้านเรียกว่า “ศาลาหิน” ในขณะที่ทำการสำรวจนั้นเหลือเพียงฐานราก (ปัจจุบันได้ถูกไถปรับพื้นที่หมดแล้ว) ผู้ทำการสำรวจขณะนั้นสันนิษฐานว่าเป็นศาลาการเปรียญ^{๑๑๒}

๒. วัดเจ้าย่า เป็นวัดร้าง จากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่ทางแถบนั้น เล่าว่าเพิ่งร้างมาเมื่อประมาณเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้ว แต่จากสิ่งก่อสร้างแสดงให้เห็นว่าเป็นวัดที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย

^{๑๑๑} กรมศิลปากร, พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, (ม.ป.ท., ๒๕๑๑), ๑๓๐.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๓๒.

ซากโบราณสถานที่น่าสนใจฐานว่าเป็นศาลาการเปรียญ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนขนาด ยาว ๒๓.๔๐ เมตร กว้าง ๕.๐๐ เมตร (ยาวรวมชานหน้าและหลัง) ประกอบด้วยหน้าต่างทางด้านยาว ๖ ช่อง ช่องที่ ๔ นับจากทิศตะวันออกเป็นรูปโค้งแบบช่องกุศ นอกจากนี้เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มี ทางขึ้นด้านตะวันออกและตะวันตก^{๑๑๓}

๓. วัดกุฎีดาว เป็นวัดร้าง ไม่ปรากฏรัชกาลที่สร้างแน่นอน มีเพียงหลักฐานจากพระราช พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือได้มีการปฏิสังขรณ์วัดนี้ ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนั่งท้ายสระ โดยกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ได้โปรดให้ช่างปฏิสังขรณ์วัด ในปี พ.ศ. ๒๒๕๔ และในการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ได้โปรดให้สร้างพระตำหนักไว้ริมวัด สำหรับ ประทับแรมขณะเสด็จไปทอดพระเนตรงานที่วัดนี้เดือนหนึ่งบ้างสองเดือนบ้าง^{๑๑๔}

พระตำหนักที่ได้กล่าวถึงในพระราชพงสาวดารนี้ คงหมายถึงซากอาคารที่ชาวบ้าน เรียกว่า “กำมะเลียน^{๑๑๕}” นั่นเอง และคำว่ากำมะเลียนนี้ อาจหมายถึงการเปรียญก็ได้ เนื่องจาก หลังจากที่ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน หรือเจ้านายในราชวงศ์พระองค์ใดเสด็จมาประทับภายหลังจากการ ปฏิสังขรณ์ได้สำเร็จลงแล้ว คงโปรดฯ ประทานให้แก่วัด และคงใช้เป็นการเปรียญต่อมาก็เป็นได้^{๑๑๖}

ลักษณะของพระตำหนักนี้ ตั้งอยู่นอกกำแพงวัด เป็นซากอาคารหลังคาหักพังก่ออิฐถือ ปูน เสถียรลงมาองเรียวยาว ผนังมีหน้าต่างใหญ่เป็นช่องๆ มีบันไดทางขึ้นด้านเหนือ

จากซากโบราณสถานภายในวัดทั้ง ๓ นี้ พอจะกล่าวได้ว่า วัดตะไกรซึ่งสร้างระหว่าง รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนี้ เป็นวัดที่เก่าที่สุดของการ พบซากของการเปรียญ เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนแต่ไม่อาจศึกษารูปแบบของอาคารได้ คงมีรูปแบบให้ ได้ศึกษาก็เพียงที่วัดเจ้าย่า และวัดกุฎีดาวเท่านั้น จากรูปแบบที่เห็นในปัจจุบัน การเปรียญที่วัดเจ้าย่า นี้ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนหลังคาเป็นเครื่องไม้ ผนังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตัวอาคารแบ่งเป็น ๒ ชั้น คือ

- ชั้นล่าง (ส่วนฐาน) ผนังเจาะเป็นช่อง โค้งสูง สลับกับช่องหน้าต่างของชั้นบน ตรงกับ ช่อง หน้าต่างจะก่ออิฐขึ้นมาคล้ายจะเป็นเสาสำหรับรองรับพื้นที่เป็นพื้นกระดาน เพราะได้พบ ร่องรอยของการเจาะผนัง เพื่อใส่เครื่องไม้รองรับพื้นอยู่ใต้ระดับหน้าต่างเพียงเล็กน้อย ด้านสกัด หน้าและหลังเจาะช่องโค้งด้านละ ๑ ช่อง

^{๑๑๓} กรมศิลปากร, พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ๑๔๑.

^{๑๑๔} พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิ พงศ์ (จาด), ๔๔๗.

^{๑๑๕} สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์ลาว (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๑๑๔.

^{๑๑๖} กรมศิลปากร, พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ๔๖.

- ชั้นบน (ผนัง) เจาะช่องหน้าต่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ใต้วงกบเครื่องไม้ ด้านสกัดหน้าและหลังมีประตูทางเข้าด้านละ ๓ ประตู ประตูกลางจะใหญ่และสูงกว่า ประตูข้างๆ อีก ๒ ประตู มีร่องรอยของชานหน้าและหลัง ซึ่งสร้างขึ้นรับบันไดทางขึ้น

จากลักษณะรูปแบบของการเปรียญที่วัดเจ้าย่านี้ เมื่อเทียบกับพระตำหนักที่วัดกุฎีดาวแล้วจะเห็นว่ามิลักษณะคล้ายกันมาก แสดงให้เห็นว่าอายุของการเปรียญนี้ คงจะอยู่รุ่นราวคราวเดียวกับพระตำหนักที่วัดกุฎีดาว คือตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ลงมา และถือเป็นรูปแบบของการเปรียญในสมัยอยุธยาตอนปลายแบบเดียวที่มีหลักฐานเหลืออยู่

นอกจากนี้แล้วในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ ยังมีการเปรียญอีกหลังหนึ่ง ซึ่งคงอยู่มาจนปัจจุบัน แต่ไม่ได้จัดรวมเข้ากับการเปรียญที่วัดเจ้าย่า เพราะวัตถุประสงค์ในการสร้างต่างกัน นั่นคือการเปรียญที่วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี แต่เดิมนั้นกล่าวกันว่าเป็นท้องพระโรงของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยอยุธยาองค์ใดองค์หนึ่ง ระหว่างสมเด็จพระนารายณ์มหาราชกับสมเด็จพระเจ้าเสือ ซึ่งได้โปรดพระราชทานแก่สมเด็จพระสังฆราชแดงโมฬีเป็นพระอาจารย์ เพื่อเป็นตำหนักที่ประทับ ณ วัดใหญ่สุวรรณาราม ต่อมาภายหลังจึงได้ยกให้เป็นการเปรียญ ลักษณะ เป็นเรือนไทยขนาดใหญ่ ฝาไม้ปะกน หน้าต่างมีบานไม้ประกอบ หลังคาทำชั้นลด ๔ ชั้น มุงกระเบื้องกาบู่ หน้าบันมีช่อฟ้าใบระกา ด้านหน้าและหลังของส่วนบนหลังคาทำมุ ๘ ประเจ็ด หน้าบันมุ ๘ ประเจ็ดเป็น ไม้แกะสลัก ด้านสกัดหน้ามีประตูทางเข้า ๓ ประตู มีระเบียงยื่นออกมารับกับบันไดโค้ง ก่ออิฐถือปูน ด้านสกัดหลังมี ๒ ประตู กั้นกลางด้วยหน้าต่าง ๒ บาน มีระเบียงก่ออิฐถือปูนยกพื้นสูงรับกับบันไดปูนเช่นกัน^{๑๑๑}

แม้ว่าเรือนหลังนี้จะไม่ใช่การเปรียญโดยตรง แต่เนื่องจากประโยชน์ใช้สอยในสมัยต่อมาประกอบกับลักษณะที่งดงามของศิลปะอยุธยาที่คงอยู่มาจนปัจจุบัน จึงมักจะได้รับคำกล่าวอ้างถึงว่าเป็นตัวอย่างของการเปรียญที่เก่าแก่ที่สุดของไทย และเชื่อว่าการเปรียญแห่งนี้จะเป็นต้นแบบการเปรียญในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ ลงมา

สมัยรัตนโกสินทร์

ในช่วงรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ มีหลักฐานทางด้านเอกสารที่กล่าวถึงการสถาปนาพระอาราม และสร้างการเปรียญในวัดต่างๆ ได้แก่ การเปรียญที่วัดพระเชตุพน และการเปรียญวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์^{๑๑๒} แต่การเปรียญดังกล่าวก็ได้ถูกปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในสมัย

^{๑๑๑} ประยูร อุลุชาฎะ [น. ณ ปากน้ำ], วัดใหญ่สุวรรณาราม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๖), ๑๒ - ๑๓.

^{๑๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชยราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖), ๔๗๒, ๕๘๐.

รัชกาลที่ ๓ และรัชกาลต่อๆ มาอีกหลายครั้ง ดังนั้นรูปแบบของการเปรียญในสมัยรัชกาลที่ ๑ จึงได้ศึกษาจากเอกสารเท่านั้นคือ

การเปรียญวัดพระเชตุพน เป็นเครื่องไม้ทรงไทย หลังคามุงกระเบื้องมีช่อฟ้าใบระกา หน้าบันปิดทองประดับกระจก พื้นเป็นไม้^{๑๑๕} มีห้องเฉพาะภายในประธาน ๕ ห้อง การเปรียญนี้เดิมเป็นโบสถ์เก่าครั้งยังเป็นวัดโพธาราม เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้สถาปนาพระอุโบสถใหม่ จึงยกโบสถ์เก่าให้เป็นการเปรียญ โดยมีพระประธานในโบสถ์เก่าเป็นพระประธานในการเปรียญ^{๑๑๖}

อีกแห่งหนึ่งคือ การเปรียญวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ หรือเดิมชื่อวัดสลัก กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงสร้างขึ้น เป็นการเปรียญเครื่องไม้ขนาด ๑๐ ห้อง มีฝารอบหลังคา ๒ ชั้น^{๑๑๗} พื้นปูอิฐ แต่ได้มาแปลงใหม่เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎก เนื่องจากทรงมีพระราชดำริจะให้ใช้การเปรียญที่วัดมหาธาตุ (ขณะนั้นชื่อวัดนิพพานาราม) เป็นที่ประชุมพระสงฆ์ และราชบัณฑิตเพื่อให้เป็นศักดิ์ศรีแก่งานครั้งนี้ จึงโปรดให้แปลงการเปรียญ โดยการพอกปูนเสาประกอบบัว ส่วนหลังคายังเป็นเครื่องไม้ดั้งเดิม^{๑๑๘}

รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชนิมิตอาคารที่มีความมั่นคงแข็งแรง จึงนิมิตสร้างอาคารก่ออิฐถือปูน ไม่ว่าจะเป็นวัดที่ทรงสถาปนาใหม่ หรือวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์ ถ้าอาคารเดิมเป็นเครื่องไม้ชำรุด ก็จะโปรดให้หรือแล้วสร้างอาคารก่ออิฐถือปูนแทน ดังที่ปรากฏความจากจดหมายเหตุเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ซึ่งถอดจากโคลงฉันท์พระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

และความจากรายการแบ่งด้านปฏิสังขรณ์ ถอดจากโคลงซึ่งผู้มีผู้จารึกไว้เฉพาะโคลงนั้นๆ ได้แต่งไว้ว่า “...การเปรียญของเดิมมีแต่ห้องในประธาน ๕ ห้อง มุขลดชั้นชาน และเฉลียงรอบเสาใหม่ ซ่อมธรรมาสน์มณฑป สังเกต สวดพระธรรมเสด็จ พระประธานเดิมเป็นพระหล่อมาแต่แรก หน้าตักกว้างสี่ศอก อยู่ในการเปรียญนี้...”^{๑๑๙}

^{๑๑๕} กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๕), ๒๕๐.

^{๑๑๖} วัดพระเชตุพน, วันกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), ๓๖.

^{๑๑๗} กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๕), ๒๕๒.

^{๑๑๘} กองอนุศาสนา กรมการศาสนา, นำทัสนาจรวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), ๗.

^{๑๑๙} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, ๓๑, ๔๓.

นอกจากนี้ยังมีการเปรียญวัดต่างๆ ที่พระสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่ หรือปฏิสังขรณ์ได้แก่ วัดราชโอรสาราม วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดราชสิทธิาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น

ลักษณะการเปรียญในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้มี ๒ แบบ คือ

๑. แบบชนบนิยม^{๑๔} เป็นอาคารทรงไทย ก่ออิฐถือปูน ยกพื้นสูง ปูพื้นด้วยหิน ก่อผนังทั้ง ๔ ด้าน เจาะช่องหน้าต่างขนาดใหญ่ ด้านสลักหน้ามีประตูทางเข้า ๑ ประตู ด้านหลัง ๒ ประตู ริมอาคารมีลียง มีเสารายตั้งรับหลังคาพาไลรอบ หลังคาทำชั้นลดด้านละ ๓ ชั้น กรอบหน้าบันมีช่อฟ้าใบระกา หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบสี ได้แก่การเปรียญวัดพระเชตุพน

๒. พระราชนิยม^{๑๕} เป็นอาคารแบบผสมระหว่างอาคารทรงไทยกับเครื่องบนหลังคาแบบจีนลักษณะเป็นตึกทรงโรง มีเสาอยู่ข้างในประธาน มีแบบยกพื้นสูงและยกพื้นเพียงเล็กน้อย ก่อผนังโดยรอบ เจาะช่องหน้าต่างใหญ่ หลังคามีสันลด ๒ ชั้น มุงกระเบื้องไทยหน้าบันก่อทึบ การเปรียญแบบพระราชนิยม หลังแรกที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ได้แก่การเปรียญที่วัดราชโอรสาราม เขตบางขุนเทียน ธนบุรี จะยกพื้นสูง ส่วนที่วัดอื่นๆ นั้น จะไม่ยกพื้นสูงอย่างนี้ ได้แก่ การเปรียญวัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี วัดสุทัศน์เทพวราราม พระนคร วัดราชสิทธิาราม ธนบุรี เป็นต้น

นอกจากการเปรียญที่เป็นอาคารก่ออิฐนี้แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ยังพบว่ามี การเปรียญที่สร้างด้วยไม้ แต่เป็นการเปรียญที่สร้างขึ้นโดยพระครูสุนทรสมุทร (จวด) ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นอาคารทรงไทย ฝาไม้สัก หลังคาลดชั้น ๒ ชั้น มุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา ได้แก่ การเปรียญที่วัดกลางวรวิหาร จังหวัดสมุทรปราการ

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเปรียญในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ ถ้าเป็นการเปรียญที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้สถาปนาขึ้นล้วนเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนทั้งสิ้น ส่วนการเปรียญที่สร้างขึ้นโดยสามัญชนและมักจะเป็นอาคารไม้

สมัยรัชกาลที่ ๔ ความนิยมในการสร้างวัดใหญ่ๆ ในกรุงลดลง เนื่องจากทรงพระราชดำริว่าในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงสร้างวัดไว้เพียงพอแล้ว จึงได้สร้างวัดไว้ในหัวเมืองต่าง จังหวัดเป็นส่วนมาก การเปรียญที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้แก่ การเปรียญที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม กรุงเทพฯ วัดแก้วไพฑูรย์ นนทบุรี วัดเชิงท่า วัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

^{๑๔} เนตรนภิศ นาควิระ, ปิยนาค บุณนาค และจุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๑๔๕.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๔๑.

รูปแบบของการเปรียญ เท่าที่พบส่วนใหญ่จะมีลักษณะแผนผังคล้ายโบสถ์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ มีอาคารประธาน ๑ หลัง ด้านสกัดทั้ง ๒ จะมีศาลาขวาง โดยมีชานก่ออิฐถือปูนรองรับบันไดทางขึ้น เป็นตัวเชื่อมศาลาขวางกับการเปรียญ ลักษณะผังอาคารนี้จะปรากฏในศาลาการเปรียญทั้ง ๒ แบบ คือ แบบเครื่องไม้ และแบบก่ออิฐถือปูน

๑. การเปรียญแบบก่ออิฐถือปูน ลักษณะคล้ายการเปรียญวัดเจ้าท่า คือเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ใต้ถุนค่อนข้างสูง ด้านข้างเจาะเป็นช่องโค้งมน พื้นปูกระดานไม้สัก ผนังเจาะช่องหน้าต่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ใส่ลูกกรงไม้ และมีบานไม้ประกอบอีกชั้น ด้านสกัดหน้ามี ๓ ประตู ด้านสกัดหลังมักจะมี ๒ ประตู หลังคาลดชั้น มุงกระเบื้องดินเผา มีช่อฟ้าใบระกา หน้าบันเป็นไม้แกะสลัก ด้านหน้าและหลังมีชานก่ออิฐถือปูนเชื่อมกับศาลาขวางบันไดทางขึ้นด้านละ ๒ บันได ได้แก่ การเปรียญวัดเชิงท่า

๒. การเปรียญเครื่องไม้ เป็นเรือนไทยขนาดใหญ่ ฝาปะกนทั้งหลัง ด้านข้างเป็นหน้าต่าง มีบานไม้ประกอบ หรือบานโปร่งใส่ลูกกรงไม้หรือเหล็ก ประตูทางเข้าอยู่ทางด้านสกัดหน้าและหลัง มีชานก่ออิฐถือปูนรองรับบันได และเชื่อมกับศาลาขวาง หลังคาชั้นเดียวหรือมีชั้นลด มีช่อใบระกาประกอบ ได้แก่ การเปรียญวัดแก้วไพฑูรย์ การเปรียญวัดศาลาปูน เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการเปรียญที่เป็นแบบเฉพาะอีกหลังหนึ่ง การเปรียญที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม เป็นอาคารคอนกรีตสูงชั้นเดียว ลักษณะคล้ายโบสถ์เล็กๆ ของกรีกโบราณ เพดานประดับด้วยดวงดาวรัชกาลที่ ๔^{๑๑๖}

รัชกาลที่ ๕ คตินิยมมีการสร้างวัดยังคงเหมือนเป็นรัชกาลที่ ๔ คือ สร้างวัดในกรุงแต่น้อย และสร้างวัดตามหัวเมืองต่างจังหวัดเป็นส่วนใหญ่ การเปรียญที่สร้างในรัชกาลที่ ๕ ได้แก่ การเปรียญวัดราชาธิวาส เป็นการเปรียญเครื่องไม้ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบโดยเลียนแบบการเปรียญที่วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี ที่หน้าบันทั้งสองด้านมีตราเครื่องประจำรัชกาล คือด้านหน้ามีตราจุลมงกุฎ หรือพระเกี้ยว อันเป็นราชลัญจกรในรัชกาลที่ ๕ ด้านหลังมีตราวัชรราชลัญจกรในรัชกาลที่ ๖^{๑๑๗}

นอกจากนี้ยังมีการเปรียญตามวัดต่างๆ ในต่างจังหวัดซึ่งเจ้าอาวาสและผู้มีจิตศรัทธาร่วมกันสร้างรูปแบบก็จะไม่แตกต่างกันมากนัก คือ เป็นเรือนไทย ใต้ถุนสูง ฝาปะกนหรือฝา

^{๑๑๖} กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์, ๒๖๓.

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๓๖๑.

มีลูกพักประกอบเฉพาะส่วนล่าง ช่องบนใส่ลูกทรงเหล็กโคยรอบ มีประตูทางขึ้นหัวท้ายหรือด้านข้างด้านละ ๑ ประตู บันไดก่ออิฐถือปูน บางแห่งอาจเป็นเรือนไทย ๒ หลังคู่ หรือหลังใหญ่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยหลังย่อมกว่า ได้แก่ การเปรียญวัดใหญ่อ่างทอง ราชบุรี เป็นต้น

การเปรียญแบบนี้จะใช้สืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน บางแห่งก็ทำการปฏิสังขรณ์ในรัชกาลต่อๆ มา แต่รูปแบบส่วนใหญ่ยังคงเดิม ปัจจุบันถ้าเป็นวัดที่สร้างการเปรียญใหม่นิยมสร้างเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนหรือคอนกรีต เพราะวัสดุประเภทไม้เริ่มหายาก มีราคาแพง ยากต่อการดูแลรักษา ส่วนรูปแบบก็จะสร้างโดยเลียนแบบอาคารสมัยก่อนๆ แบบหนึ่ง แต่ดัดแปลงบางส่วนให้เหมาะกับประโยชน์ใช้สอยในปัจจุบัน และความสวยงาม ได้แก่ การเปรียญวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ หรืออีกแบบหนึ่งสร้างโดยคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอย เนื้อที่และงบประมาณการสร้างไม่คำนึงถึงรูปแบบที่เคยทำกันมาแต่ครั้งอดีต

ตำแหน่งที่ตั้งของการเปรียญ ที่ตั้งการเปรียญไม่แน่นอน อาจอยู่ในเขตพุทธาวาส หรือเขตสังฆาวาสหรือบริเวณโคกบริเวณหนึ่งภายในวัด ซึ่งก็แล้วแต่สถานที่ เช่น แต่เดิมความนิยมในการสร้างโบสถ์และวิหารยังอยู่ การเปรียญจึงมักอยู่นอกเขตพุทธาวาส หรือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระอุโบสถและพระวิหารมักจะมีพระระเบียงล้อมรอบ เป็นสัดส่วนโดยเฉพาะ ถึงแม้ว่าการเปรียญจะอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่ก็มักจะอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่มีจะอยู่นอกเขตพระระเบียง เช่น การเปรียญวัดพระเชตุพน เป็นต้น

ปัจจุบัน กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ได้กำหนดสิ่งก่อสร้างภายในวัดตามกฎหมายกระทรวงฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๐๕) ซึ่งออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ว่าผู้มีประสงค์จะสร้างวัดต้องยื่นคำขออนุญาตต่อนายอำเภอท้องที่ที่จะสร้างวัด พร้อมด้วยรายการเอกสารต่างๆ รวมทั้งแผนผัง

สิ่งก่อสร้างของวัด ซึ่งมี ๓ แบบ แต่ละแบบจะเห็นว่าการเปรียญจะอยู่ไม่ห่างอุโบสถมากนัก ก็จะมีอาณาบริเวณติดกับอุโบสถด้านใดด้านหนึ่งเสมอ^{๑๑๔}

ความเป็นมาของหอไตร

อดีตอันยาวไกลทำให้หอไตรมีชื่อเรียกต่างๆ นานา ได้แก่ หอพระมณฑิยธรรม หอพระธรรมมณฑิย หอพระธรรม หอธรรมปิฎกพระ หอพระไตรปิฎกและหอไตรในที่สุด ชื่อต่างๆ เหล่านี้ล้วนมีที่มาจากสิ่งเดียว คือ พระไตรปิฎก ซึ่งหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า

^{๑๑๔} สำนักงานเลขาธิการมหาเถรสมาคม กรมการศาสนา, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๒๑ – ๒๓.

มีด้วยกัน ๓ หมวดใหญ่ๆ หมวดหนึ่งเรียกปฏิภูกหนึ่ง ได้แก่ พระนินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ดังนั้น หอไตรจึงหมายถึง อาคารหรือสถานที่เก็บพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั่นเอง

คตินิยมในการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกนี้ คงมีมาตั้งแต่ครั้งแรกที่ได้เริ่มมีการบรรจุพระธรรมลงในวัสดุต่างๆ โดยเฉพาะการเขียนพระธรรมลงบนใบลาน ซึ่งกระทำครั้งแรกเมื่อครั้งสังคายนาพระไตรปิฎกในลังกา ราวพ.ศ. ๔๓๓^{๑๑๕} แต่ไม่ได้มีการกล่าวถึงการสร้างที่เก็บแต่อย่างใด จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๗ ตรงกับสมัยพระเจ้ากนิษกะที่ ๒ แห่งอินเดีย ได้โปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๔ ที่เขาล้านนาสร ใกล้แคว้นตันตะ หรือแคชเมียร์ โดยใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระธรรมคำสอนลงบนแผ่นทองแดงแล้วบรรจุลงหีบศิลาอย่างดี นำไปเก็บในปราสาทซึ่งสร้างไว้เก็บพระคัมภีร์โดยเฉพาะ^{๑๒๐} นับเป็นครั้งแรกที่กล่าวถึงการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎก

ส่วนในประเทศไทย การเก็บพระไตรปิฎกแต่เดิมคงเก็บไว้ในพระบรมมหาราชวัง ดังปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยหลักที่ ๔ (จารึกวัดป่ามะม่วง) ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๔๔ - ๔๗ ซึ่งกล่าวถึงพระมหาธรรมราชาลิไท ขณะทรงผนวชว่า “...เมื่อทรงผนวชข้อีลนั้น พระบาทมรแดงอัญศรีสุริยะพงศรามมหาธรรมราชาธิราชเสด็จขึ้นขึ้น ยกพระหัตถ์อัญชลิ นมัสการพระสุพรรณปฏิมากร และพระไตรปิฎกที่เก็บไว้บนราชมณเฑียร กับมหาสามีสังฆราช^{๑๒๑}”

ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ได้ปรากฏว่ามีการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกไว้ที่พระบรมมหาราชวังเช่นกัน โดยเรียกว่า “หอพระมณเฑียรธรรม” การเขียนชื่อเช่นนี้คงเนื่องมาจากการเก็บพระธรรมคำสอนไว้บนพระราชมณเฑียรนั่นเอง โดยมีข้อความตอนหนึ่งจากตำนานกรุงเก่าตอนที่กล่าวถึงภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา ว่าด้วยพระราชวังหลวง^{๑๒๒} ความว่า

...ถึงมุมกำแพงคลังวิเศษ มีปตูเข้าไปสวนไพชยนต์เบญจรัตน์ชื่อปตูสวรรค์พิรมย์ หอ
มณเฑียรธรรมอยู่กลางสระ มีโรงช่างทำเงินบาท สลึง เพ็อง อยู่ปากสระ มีคลังสุภรัตน์ใส่สบง จีวร

^{๑๑๕} พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร (ม.ป.ท., ม.ป.ป. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ๒๕๑๗), ๗๔ - ๗๕.

^{๑๒๐} บุษพา เจริญทรัพย์, “หอไตร,” (สารนิพนธ์ปริญญาตรี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๓), ๔, อ้างจาก B. Jinananda, 2500 Years of Buddhism (India : Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting G Government of India, 1964)

^{๑๒๑} กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย (ม.ป.ท., ม.ป.ป. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชประวัติทิคุณ ๒๕๑๕), ๕๘ - ๕๙.

^{๑๒๒} ประชุมพงสาวดาร เล่มที่ ๓๖ ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๒ (ต่อ) - ๖๓ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒), ๒๘๒.

ผ้าไตร ๑ คลังพินานอากาศใส่กระจกเทศมีกรอบทองน้อยใหญ่ แลพรมเทคน้อยใหญ่ ๑ มีหอพระเชตุจร (หอพระเชษฐบิดร) ...^{๑๒๓}

ความตอนนีพระยาโบราณราชักษ์ได้อธิบายความเพิ่มเติมว่า หอพระมณเฑียรธรรมนี้คงอยู่ในพระราชวังไม่ได้อยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นวัดประจำกรุงศรีอยุธยา (เช่นเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์) โดยมีเอกสารที่กล่าวถึงอีกคือ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวไว้ว่า “...หน้าที่ตำรวจนอกขวา เป็นพนักงานหอพระมณเฑียรธรรมและหอหนังสือ หอสวด หอพระเทพบิดร หอพระเทพอุกัน...”^{๑๒๔}

ส่วนการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกไว้ในวัดนั้นปรากฏหลักฐานทางด้านเอกสาร ว่าด้วยการสร้างหอไตรแล้วในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ราวพ.ศ. ๒๑๓๖ ซึ่งกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศว่า

...และพระบาทเสด็จสร้างโศภิตสมาภิมาเพ็ญพุทธกาลธรรมบารมีอาทิ คือ สร้างพระวรเชษฐารามมหาวิหาร อันรจนา พระพุทธปฏิมามหาเจดีย์บรรจุพระสารีริกธาตุสำเร็จ กุฎีสถานปราการสมด้วยอรุณวาสี แล้วก็สร้างพระไตรปิฎกธรรม จนบริบูรณ์ทั้งพระบาลีอรรถกถาฎีกา คันทิถาวรทั้งปวง จนแต่งหอพระศีลธรรม เสด็จก็ทรงนิมนต์ พระสงฆ์อรุณวาสี ผู้ทรงศิลาธิคุณอันวิเศษ มาอยู่ครองพระวรเชษฐารามนั้น...^{๑๒๕}

นอกจากนี้ในช่วงเวลาใกล้ๆ กันนั้น ทางภาคเหนือหรืออาณาจักรล้านนาได้ปรากฏหลักฐานว่ามีการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกเช่นกัน คือราว จ.ศ. ๘๖๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๔๓ รัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกตามวัดต่างๆ ได้แก่ความจากศิลาจารึกหลักที่ ๗๑ ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๑๐ - ๑๔ กล่าวถึงพระองค์และพระราชมารดาได้ทรงสร้างพระปิฎกและที่เก็บ ณ เมืองหริภุญไชย ระบุ จ.ศ. ๘๖๒

ส่วนในชินกาลมาลีปกรณ์ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยพระเมืองแก้วช่วงเวลานี้ว่า พระองค์ทรงสร้างวัดบุพพาราม ซึ่งหมายถึง อารามตะวันออก แห่งนครเชียงใหม่ ในปี จ.ศ. ๘๕๘ ต่อมาปี จ.ศ. ๘๕๙ สร้างปราสาทขึ้นองค์หนึ่งท่ามกลางมหาวิหารในอารามนั้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐาน

^{๑๒๓} ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๓๗ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ ต่อเรื่องกรุงเก่า (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒), ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๑๒๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), ๓๑๔ - ๓๑๕.

พระพุทธปฏิมา ในปีต่อมาทรงฉลองพระไตรปิฎกฉบับทอง และห่อพระมณฑปที่สร้างไว้ในวัดนี้ แล้วให้ฉลองวัดกุมาราราม ซึ่งพระราชชนนีของพระองค์สร้างขึ้นในตำบลบ้านเกิดของพระนาง^{๑๒๖}

เหตุการณ์ทั้งสองนี้ น่าจะเป็นเหตุการณ์อันเดียวกันแต่ข้อมูลทั้งสองกล่าวถึงสถานที่ต่างกัน คือที่หริภุญไชย กับเชียงใหม่ แต่ที่กล่าวตรงกัน คือ ทั้ง ๒ ฉบับกล่าวถึงการสร้างพระปิฎก ซึ่งชื่อเรียกต่างกันแต่ความหมายไม่ได้ต่างกัน คือ พระธรรมมณฑปกับห่อพระมณฑปธรรม แสดงถึงความสำคัญของห่อไตรแห่งนี้ เพราะเป็นที่เก็บพระไตรปิฎกฉบับทอง นอกจากนี้แล้ว ในสมัยพระองค์ยังมีการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกในวัดอื่นๆ อีก ได้แก่ ทรงดัดแปลงปราสาทยอดเทืองเป็นห่อไตร วัดมหาโพธาราม แทนหลังเดิมที่เก่ามาก^{๑๒๗} เป็นต้น

สมัยต่อๆ มาก็มีกรสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกอีก ได้แก่ ปี จ.ศ. ๕๒๗ (พ.ศ. ๒๑๐๘) พญาหลวงสามล้าน ได้เป็นพญาแสนหลวง จึงสร้างพระเจดีย์ พระวิหาร อุโบสถ และปิฎกพระที่วัดเชียงใหม่ ดังความในศิลาจารึกหลักที่ ๗๖ ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๑๑ - ๑๔ ว่า “...ในปีดับเปล้า ศักราช ๕๒๗ พระราชอาณาหือเป็นพญาแสนหลวงในปี่รวงเม็ด ศักราช ๕๓๑ ได้ก่อเจดีย์กวมทีหนึ่ง เป็นถ้ำนสามที พญาแสนหลวงจำราชทานสร้างแปลงก่อเจดีย์ วิหาร อุโบสถ ปิฎกพระ สร้างธรรมเสนาสนะ กำแพง ประตูขวง ในอารามชู้อัน...”^{๑๒๘}

สมัยรัตนโกสินทร์ ยังได้สืบทอดคตินิยมในการสร้างที่เก็บพระไตรปิฎกไว้ในเขตพระบรมมหาราชวัง ดังเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ว่า

...การวัดพระแก้ว ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวังนั้น...ในจุดสระน้ำทำห่อไตรลงกลางสระหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า ห่อพระมณฑปธรรม...ครั้นเมื่อเสร็จการสร้างพระไตรปิฎกฉบับทองแล้ว จึงให้เชิญพระคัมภีร์ทั้งปวงขึ้นพระยานุมาศพระราชยานต่างๆ ตั้งขบวนแห่สมโภชพระไตรปิฎก มีเครื่องเล่นเป็นอนนกานนประการ เป็นมหรสพแก่ตาประชาราษฎ์ทั้งปวง และเชิญคัมภีร์ปริยัติเข้าประดิษฐานไว้ในประตูประดับมุก ตั้งไว้ในห่อพระมณฑปธรรมกลางสระวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายในพระราชวัง...^{๑๒๙}

^{๑๒๖} พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย ร.ต.ท.แสวง มนวิฑูร, ๑๓๐ - ๑๓๑.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, ๑๔๔.

^{๑๒๘} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑, ๒๑๑.

^{๑๒๙} พระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ : องค์การคำกรุสภา, ๒๕๐๓), ๑๓๕.

นอกจากสร้างหอมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ยังได้มีการสร้างหอพระไตรในวัดต่างๆ อีก ได้แก่ วัดพระเชตุพน เป็นหอไตรไม่อยู่กลางสระเช่นกัน

จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ยังมีการสร้างที่เก็บหอพระไตรปิฎกตามวัดและมักจะเป็นการสร้างเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน และนิยมสร้างมากกว่า ๑ หลัง ภายในวัดเดียวกัน คือมักจะอยู่ตามหมู่กุฏิสงฆ์เพื่อความสะดวกในการศึกษาพระธรรมของสงฆ์ ดังเช่น หอไตรในเขตสังฆาวาสที่วัดพระเชตุพนมีถึง ๕ หลัง ส่วนหอไตรในเขตพุทธาวาสซึ่งสร้างมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ พอถึงสมัยนี้ ได้ทำการปฏิสังขรณ์ และจารึกไว้ในประมุขวัดพระเชตุพนว่า “...หอธรรมเก่า สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ หลังคา ๘ ฟันปรักหักพัง อิฐปูนร้าวราน แตกสลายทั่วไป โปรดให้สถาปนาทั่วไปขึ้นใหม่ทั้งหมด ตรงกลางที่ประดิษฐานพระธรรม ทำเป็นยอดมงกุฎ มีมุข ๔ มุข ประดับกระเบื้องเคลือบและกระเบื้องถ้วยสลัสนี้...”^{๑๑๑}

การสร้างที่เก็บพระไตรปิฎก หรือหอไตรนี้กระทำสืบมาจนกระทั่งหลังรัชกาลที่ ๓ ก็คลายความนิยมลง แต่ยังไม่สูญสิ้นไป ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ลงมาก็ยังคงมีการสร้างอยู่บ้างแต่ลักษณะรูปทรงตลอดจนประโยชน์ใช้สอยได้เปลี่ยนไปมาก เนื่องจากมีการพิมพ์ปิฎกเป็นเล่ม ทำให้จำนวนเด็กของพระไตรปิฎกลดลงกว่าต้นฉบับเดิมที่มีลายมือเขียนบนใบลาน หรือวัสดุอื่นๆ ความต้องการพื้นที่กว้างขวางในการเก็บถนอม จึงไม่จำเป็นต้องสร้างที่เก็บเฉพาะ เกิดเป็นความนิยมในการสร้างอาคารอเนกประสงค์ขึ้นเรียกชื่อต่างออกไปได้แก่ หอพระสมุดพุทธศาสนาสังคหะ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวราราม เป็นหลังคาทรงตึก ๒ ชั้น หลังคาทรงจตุรมุข หน้าบันมีช่อฟ้าใบระกาประกอบ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ใช้เป็นที่รวบรวมพระคัมภีร์^{๑๑๒} อีกแห่งได้แก่ ธรรมสภา วัดธรรมธิปไตย จังหวัดอุดรดิตถ์ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น หลังคาทรงไทย มีชั้นลด ๒ ชั้น หน้าบันมีช่อฟ้าใบระกาประกอบสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ประโยชน์ ๓ ประการ คือ เป็นโบสถ์ วิหาร ศาลา โรงเรียน หอสมุดมนต์ หอไตร และเป็นที่ตั้งสมาคม

จะเห็นได้ว่า ความนิยมในการสร้างหอไตรตามวัดต่างๆ ในประเทศไทยนี้มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายแล้ว และไม่เพียงแต่ภาคกลางเท่านั้น แม้แต่ภาคเหนือ ตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ก็นิยมสร้างหอไตรเช่นกัน ลักษณะของหอไตรจะไม่จำกัดอยู่เฉพาะรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งเท่านั้น ความหลากหลายในรูปแบบจะแล้วแต่ความนิยมในแต่ละท้องถิ่น ยุคสมัย และปัจจัยในการสร้าง และจะมีลักษณะเฉพาะที่ทำให้ผู้พบเห็นจะทราบได้ว่า อาคารนั้นๆ เป็นหอไตร ได้แก่

^{๑๑๑} ประมุขจารึกวัดพระเชตุพนฯ, ๒๗.

^{๑๑๒} เนตรนภิศ นาควัชระ, ปยนาค บุนนาค และจุลทรรศน์ พยาขรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี, ๑๘๗.

๑.มักเป็นอาคารทรงไทยหลังเล็ก ๑ - ๒ ห้อง

๒.ปลูกสร้างอยู่ค่อนข้างโคเดี้ยว

๓.สร้างอยู่กลางสระน้ำ

๔.มีประตูทางเข้าทางเดียว และไม่มีบันไดทางขึ้น

แต่หอไตรที่ไม่ได้มีลักษณะดังกล่าวก็มีอยู่มากมาย หอไตรเก่าแก่ที่สุดที่คงอยู่มาจนถึงปัจจุบันส่วนใหญ่จะเป็นหอไตรที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ซึ่งมีทั้งหอไตรที่เป็นไม้ทั้งหลัง ได้แก่ หอไตรหอเขียนที่วัดสวนผักกาด หอไตรหลังเก่าวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี หอไตรที่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนทั้งหลัง ได้แก่ หอไตรวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

ลักษณะของหอไตร อาจจำแนกได้เป็น

๑. หอไตรที่เป็นอาคารไม้ทั้งหลัง เป็นอาคารขนาดเล็กได้สูง ผนังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หรือเกือบเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสกั้นฝาที่บั้ง ๔ ด้าน หรือเจาะช่องหน้าต่าง ๑ - ๒ ช่อง หรือมากกว่านั้น ด้านหน้ามีประตูทางเข้า ๑ ประตู มักจะไม่มีบันไดขึ้น เวลาใช้จึงนำบันไดมาพาดแล้วยกออกเมื่อเสร็จกิจ บางแห่งกั้นห้องเฉพาะตรงกลาง รอบๆ มีระเบียงล้อม หรือกั้นห้องชิดด้านใดด้านหนึ่ง ห้องที่เหลือเปิดโล่ง มีระเบียงเตี้ยๆ กั้น หลังคามักจะเป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียว หรือลดชั้น มุงกระเบื้อง หน้าบันมีช่อฟ้าใบระกาประกอบ สร้างกลางสระน้ำหรือบนพื้นราบ หอไตรบนพื้นราบบางแห่งสร้างเป็นอาคาร ๒ ชั้น

หอไตรที่เป็นไม้ทั้งหลังสร้างกลางสระน้ำ ได้แก่

- หอไตรหลังเก่าวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี
- หอไตรวัดยาง จังหวัดเพชรบุรี
- หอไตรวัดพร้าว จังหวัดสุพรรณบุรี
- หอไตรวัดกลางบางแก้ว จังหวัดนครปฐม
- หอไตรวัดประทุนใน จังหวัดนนทบุรี
- หอไตรวัดปราโมทย์ จังหวัดสมุทรสงคราม
- วัดไตรวัดคูสิดาราม กรุงเทพมหานคร

ฯลฯ

หอไตรที่เป็นเครื่องไม้ทั้งหลังสร้างบนพื้นราบ ได้แก่

- หอไตรหอเขียนวังสวนผักกาด กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดราชาธิวาส กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดหงส์รัตนาราม กรุงเทพมหานคร

- หอไตรวัดไทร กรุงเทพมหานคร
 - หอไตรวัดศรีแจ้ง จังหวัดเชียงราย
 - หอไตรวัดพระบาทมิ่งเมือง จังหวัดแพร่
 - หอไตรวัดเขื่อนคำลือ จังหวัดแพร่
 - หอไตรวัดหมื่นสาร จังหวัดเชียงใหม่
 - หอไตรหลังใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี
 - หอไตรวัดพระพุทธไสยาสน์ (วัดพระนอน) จังหวัดเพชรบุรี
- ฯลฯ

๒. หอไตรที่เป็นอาคารครึ่งตึกครึ่งไม้ ชั้นบนเป็นอาคารไม้เหมือนกับหอไตรที่เป็นเครื่องไม้ทั้งหลัง ชั้นล่างก่ออิฐถือปูนเป็นห้องทึบ มีทางเข้าด้านหน้าและด้านหลัง เจาะช่องหน้าต่างสร้างบนพื้นราบ นิยมสร้างทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แก่

- หอไตรหลังเก่าวัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
 - หอไตรวัดคงคาราม จังหวัดเพชรบุรี
 - หอไตรวัดสระเกศฯ กรุงเทพมหานคร
 - หอไตรวัดพระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง
 - หอไตรวัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน
 - หอไตรวัดสังฆาราม (ประตูสี่) จังหวัดลำพูน
 - หอไตรวัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่
 - หอไตรวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่
 - หอไตรวัดศรีบุญเรือง จังหวัดแพร่
 - หอไตรวัดไชยมงคล จังหวัดแพร่
 - หอไตรวัดหัวเวียงใต้ จังหวัดน่าน
- ฯลฯ

๓. หอไตรที่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนทั้งหลัง มีรูปแบบต่างๆ ได้แก่

๓.๑ หอไตรที่สร้างเป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียว หรือ ๒ ชั้น แบบหอไตรเครื่องไม้ มีเสารองรับหลังคามีทั้งเสากลม และสี่เหลี่ยม ปูนปั้นเป็นบัวหัวเสา หรือเป็นเสาเกลี้ยง ไม่มีลวดลายประดับ ได้แก่

- หอไตรในเขตสังฆาวาส วัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดสังข์กระจาย กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดชนะสงคราม กรุงเทพมหานคร

- หอไตรวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ กรุงเทพมหานคร
- หอไตรวัดศาลาปูน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- หอไตรวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- หอไตรวัดพระหลวง จังหวัดแพร่
- หอไตรวัดสวนตาล จังหวัดน่าน
- หอไตรวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน

ฯลฯ

๓.๒ หอไตรที่สร้างเป็นอาคารทรงมณฑป หลังคาเครื่องยอด ได้แก่

- พระมณฑป วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นอาคารทรงมณฑป มีเสารายและระเบียงล้อมรอบ หลังคาเครื่องยอดซ้อนกัน ๗ ชั้น

- หอไตร (ในเขตพุทธาวาส) วัดพระเชตุพน ซึ่งรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาเป็นอาคารทรงมณฑป ยอดมณฑปสอง หลังคาทรงมงกุฎมีมุข ๔ มุข

๓.๓ หอไตรที่สร้างเป็นปราสาทยอดปราสาท ได้แก่ หอไตรที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นปราสาทยอดปราสาท มีมุข ๔ มุข ทางเข้า ๒ ทาง คือ ทางมุขหน้า และมุขหลัง นอกจากนี้แล้วยังมีหอไตรรูปแบบต่างๆ อีก ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันไปตามความนิยมของท้องถิ่น และผู้สร้าง

วิเคราะห์คติความเชื่อและแนวความคิดที่มีอิทธิพลในการออกแบบวัดและพุทธสถาน

ที่จริงแล้ววัดนั้นมิได้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเฉพาะแต่กับชุมชน หรือชาวบ้านในระดับล่างเท่านั้น ยังมีความสัมพันธ์กับกลุ่มคนในระดับสูงอย่างสถาบันชั้นปกครองหรือกษัตริย์อีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทยและพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญและส่งเสริม การบูรณาการ ทั้งทางด้านศาสนสถานและทางด้านสถาบันสงฆ์มาโดยตลอด การทำนุบำรุงพระศาสนาผู้นำของประเทศ นอกเหนือจากความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาแล้ว เช่นเดียวกับพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่พึงมีแล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นผลเนื่องจากภาพลักษณ์ในอุดมคติของสังคมไทย ที่ได้รับแนวความคิดจากวัฒนธรรมอินเดียที่ว่า พระมหากษัตริย์ที่สมบูรณ์แบบนั้นย่อมต้องแสดงศักยภาพของพระองค์ใน ๒ ลักษณะ คือ

ความเป็นจักรพรรดิราช อันหมายถึง พระราชาผู้เป็นจักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่เหมือนราชาทั้งปวง เป็นราชาผู้เกรียงไกร ผู้ซึ่งสามารถปกป้องปวงประชาให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากข้าศึก รุกราน หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ พระราชาผู้เป็นเจ้าในทางโลก

ความเป็นพระมหากษัตริย์ หมายถึง พระราชาผู้ทรงคุณธรรม เป็นราชาที่เปี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณาต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ซึ่งแก่ธรรมเนียมฐาน พระราชาผู้เป็นเลิศในทางธรรม พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ จึงทรงดำเนินนโยบายตามแนวความคิดดังกล่าวนี้มา โดยตลอด การสร้างบูรณปฏิสังขรณ์วัดอารามต่างๆ ก็เพื่อส่งเสริมให้ภาพลักษณ์แห่งความเป็น “ธรรมราชา” ของพระองค์สมบูรณ์แบบนั่นเอง

นอกจากนี้แล้ว ในฝ่ายของราชสำนักยังต้องอาศัยพระสงฆ์มาช่วยทำพิธีกรรมทางศาสนาบางโอกาสเพื่อสร้างความศรัทธาและเชื่อมั่นแก่พสกนิกร เช่น พระราชพิธีถวายพระภูษาหลวงประจำปี หรือบางครั้งเพื่อสร้างขวัญกำลังใจ เช่น พระราชพิธีพิรุณศาสตร์ เพื่อสวดขอฝนในยามบ้านเมืองแห้งแล้ง หรือพระราชพิธีตัดสายน้ำ สำหรับวิกฤตการณ์เกิดน้ำท่วมพระนคร เป็นต้น

พื้นฐานความสัมพันธ์ในสังคมไทย

ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยนั้น จะเห็นได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับสถาบันหลัก ๓ ประเภท คือ สถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันศาสนา และสถาบันครอบครัว ทั้ง ๓ หน่วยนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันและกันตลอดเวลา

โดยหากจะพิจารณาให้เห็นเป็นรูปธรรม ชัดเจน เราสามารถพิจารณาความสัมพันธ์ของทั้ง สามสถาบันซึ่งเป็นรากฐานของสังคมไทย ตั้งแต่อดีต ได้โดยการพิจารณาจาก ความสัมพันธ์ของสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกัน

โดย “วัง” นั้นอยู่ในสถานะของที่ประทับแห่งพระมหากษัตริย์หรือผู้นำของสังคมและประเทศชาติ วังจึงกลายเป็นเสมือนหนึ่งสัญลักษณ์แห่งศูนย์รวมในทางอาณาจักร ในขณะที่ “บ้าน” เป็นที่พักอาศัยของเหล่าทวยราษฎร์ ภายใต้ร่มเงาโพธิสมภารที่ทรงแผ่ไปถึง บ้านจึงเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญหน่วยหนึ่ง ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานที่ทำให้เกิดความเป็นรัฐหรือชาติหนึ่งๆ สมบูรณ์ขึ้น ซึ่งความเป็นอาณาจักรหรือรัฐที่ยิ่งใหญ่ สามารถวัดได้จากปริมาณ โครงข่ายของชุมชนที่มีบ้านเป็นหน่วยหลักของอาณาจักรนั้นๆ

สำหรับ “วัด” อันเป็นที่ตั้งของพุทธสถานนั้น ก็จะดำรงอยู่ในฐานะเป็นตัวกลางเชื่อมระหว่างวังกับบ้าน หรืออีกนัยหนึ่งระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร ทั้งนี้เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า ในอดีต กษัตริย์นั้นทรงอยู่ในฐานะผู้นำของชาติที่มีความยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะในช่วงที่สังคมไทยได้รับเอาอิทธิพลความเชื่อในเรื่องของ “สมมติเทพ” จากอารยธรรมเขมรโบราณหรือขอมเข้ามาใช้ในสมัยอยุธยาเป็นราชธานีด้วยแล้ว ภาพลักษณ์และบทบาทของพระมหากษัตริย์ของไทยยังมีความสูงส่งและศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น จนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับราษฎรกลับมีช่องว่างห่างกันมากขึ้น

ราษฎรแทบจะไม่มีโอกาสได้เข้าพบปะผู้นำของตนเองได้เลย ข้าร่ำบายยุคสมัยแม้แต่พระมหากษัตริย์ยามเสด็จประพาสหรือพระราชดำเนินผ่าน ประชาชนก็ไม่สามารถออกมาเข้าเฝ้าเสด็จได้อย่างปกติ ต้องปิดประตูหน้าต่างหลบซ่อนในเรือนหรือแม้ยามเข้าเฝ้าก็ไม่สามารถแหงนหน้าสบพระพักตร์ได้ ความเห็นห่างเช่นนี้ความจริงถือเป็นจุดด้อยอย่างยิ่งของความมั่นคงในเชิงนโยบายทางการเมือง เพราะทำให้ประชาชนขาดความยึดเหนี่ยวในผู้นำ ซึ่งเป็นผลบั่นทอนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน ที่สุดแล้วรัฐหรืออาณาจักรนั้นๆ ก็ย่อมไม่สามารถดำรงสืบต่อไปได้

หากแต่ในสังคมสมัยนั้นยังเคราะห์ดีที่มีวัด เป็นเสมือนสายใยที่เชื่อมโยงช่องว่างดังกล่าวนี้ เพราะในสมัยนั้นวัดเปรียบเสมือนศูนย์กลางของชุมชน นอกจากจะเป็นสถานที่ เป็นวัดใหญ่ๆ สำคัญๆ โดยเฉพาะ วัดมหาธาตุ มักจะถูกสถาปนาขึ้นด้วยชนชั้นปกครองทั้งสิ้น เนื่องจากต้องอาศัยกำลังทรัพย์วัสดุในการก่อสร้างจำนวนมาก โดยที่ชาวบ้านธรรมดาทั่วไปย่อมไม่มีปัจจัยหรือโอกาสเหล่านั้นสนับสนุนเพียงพอ วัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างขึ้น จึงวิจิตรบรรจงงดงามด้วยงานศิลปกรรมที่ผ่านฝีมือช่างหลวงจากราชสำนัก

โดยวัดดังกล่าว จะถูกสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชุมชน หรือสังคมกษัตริย์ในฐานะผู้สร้างวัดก็ย่อมได้รับความเคารพศรัทธา ซื่อสัตย์และจงรักภักดี จากทวยราษฎร์ในชุมชนนั้นโดยปริยาย อำนาจและพลังมวลชนที่กษัตริย์พึงจะได้มากอาศัยการสื่อสารทางเจ้าอาวาสวัดต่างๆ เหล่านั้นโดยตรง วัดจึงกลายเป็นเสมือนสื่อแสดงฐานะอำนาจภาพทางสังคมอย่างหนึ่ง

หลักวิธีการก่อสร้าง

ตามหลักวิธีการก่อสร้างแล้ว ภายในเขตของวัดหลวง (พระอารามหลวง) หรือวัดราษฎร์มักแบ่งออกเป็น ๒ บริเวณ บริเวณหนึ่งเป็นที่พระสงฆ์ใช้ประชุมทำสังฆกรรม เช่น ลงอุโบสถ สวดพระปาติโมกข์ หรือประกอบพิธีอุปสมบทและอื่นๆ เรียกว่า **เขตพุทธาวาส** มีสิ่งก่อสร้างที่สำคัญคือโบสถ์ วิหาร พระสถูป เจดีย์ พระปรารงค์ ธรรมเจดีย์ โลหะปราสาท พระมณฑป ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และมีกำแพงหรือระเบียบคดล้อมไว้ส่วนหนึ่งต่างหาก อีกบริเวณหนึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์สามเณร เรียกว่า **เขตสังฆาวาส** ซึ่งอยู่ใกล้กับเขตพุทธาวาสแต่อาจมีกำแพง ถนนหรือคูคลองกั้นแบ่งเขตนั้นประกอบด้วยกุฏิเสนาสนะสงฆ์ หอไตร หอฉัน (โรงครัว) หอสวดมนต์ หอระฆัง หอกกลาง และศาลาการเปรียญ (สำคัญรองจากโบสถ์) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเขตจัดประโยชน์เรียกว่า **ที่กัลปนา** หมายถึงที่ที่เจ้าของมิได้ยกกรรมสิทธิ์ให้เป็นแต่ถวายผลประโยชน์แก่วัด เช่น ที่ดินว่างเปล่าซึ่งกำหนดขนาดเป็นตารางวาเพื่อจัดสรรให้ประชาชนเข้าปลูกอยู่อาศัยหรืออาคารร้านค้าสุดแต่สภาพและทำเลที่ดินในท้องถิ่นนั้นๆ โดยเก็บเป็นอัตราค่าเช่าหารายได้ไปเพื่อบำรุงวัด และที่**ธรณีสงฆ์** หมายถึงที่ซึ่งเจ้าของอุทิศถวายให้เป็นสมบัติของวัดเช่นที่นาสวน

กฎหมายและระเบียบกรมการศาสนาที่เกี่ยวข้อง

ปัจจุบัน กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ได้กำหนดสิ่งก่อสร้างภายในวัดตาม กฎกระทรวงฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๐๕) ซึ่งออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ว่าผู้มีประสงค์จะสร้างวัดต้องยื่นคำขออนุญาตต่อนายอำเภอท้องที่ที่จะสร้างวัด พร้อมด้วยรายการ เอกสารต่างๆ รวมทั้งแผนผัง

พ.ร.บ.คณะสงฆ์ หมวด ๕ “วัด”

มาตรา ๓๑ วัดมีสองอย่าง

(๑) วัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา

(๒) สำนักสงฆ์

ให้วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคลเจ้าอาวาสเป็นผู้แทนของวัดในกิจการทั่วไป

มาตรา ๓๒

การสร้าง การตั้ง การรวม การย้าย การยุบเลิกวัด และการขอรับพระราชทาน วิสุงคามสีมา ให้เป็นไปตามวิธีการที่กำหนดในกฎกระทรวง ในกรณียุบเลิกวัดทรัพย์สินของวัดที่ ถูกยุบเลิกให้ตกเป็นศาสนสมบัติกลาง

มาตรา ๓๒ ทวิ

วัดใดเป็นวัดร้างที่ไม่มีพระภิกษุอยู่อาศัย ในระหว่าง ที่ยังไม่มีการยุบเลิกวัดให้กรมการ ศาสนามีหน้าที่ปกครองดูแลรักษาวันนั้น รวมทั้งที่วัด ที่ธรณีสงฆ์และทรัพย์สินของวัดนั้นด้วย การยกวัดร้างขึ้นเป็นวัดมีพระภิกษุอยู่จำพรรษา ให้เป็นไปตาม หลักเกณฑ์และวิธีการที่กำหนดใน กฎกระทรวง

มาตรา ๓๓

ที่วัดและที่ซึ่งขึ้นต่อวัดมีดังนี้

(๑) ที่วัดคือที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น

(๒) ที่ธรณีสงฆ์คือที่ซึ่งเป็นสมบัติของวัด

(๓) ที่กัลปนาคือที่ซึ่งมีผู้อุทิศแต่ผลประโยชน์ให้วัดหรือพระศาสนา

มาตรา ๓๔

การโอนกรรมสิทธิ์ที่ วัด ที่ธรณีสงฆ์ หรือ ที่ศาสนสมบัติกลาง ให้กระทำได้ก็แต่โดย พระราชบัญญัติเว้นแต่เป็นกรณีตามวรรคสองการโอนกรรมสิทธิ์ที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ หรือที่ศาสน สมบัติกลาง ให้แก่ ส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจหรือหน่วยงานอื่นของรัฐ เมื่อมหาเถรสมาคมไม่ ขัดข้องและได้รับค่าพาติกรรมจากส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ หรือหน่วยงาน นั้นแล้ว ให้กระทำโดย

พระราชกฤษฎีกาห้ามมิให้บุคคลโดยกอายุความขึ้นต่อสู้กับวัดหรือกรรมการศาสนา แล้ว แต่กรณีในเรื่องทรัพย์สินอันเป็นที่วัดที่ธรณีสงฆ์หรือที่ศาสนสมบัติกลาง

มาตรา ๓๕

ที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่ศาสนสมบัติกลาง เป็นทรัพย์สินซึ่ง ไม่อยู่ในความรับผิดชอบแห่งการบังคับคดี

มาตรา ๓๖

วัดหนึ่งให้มีเจ้าอาวาสรูปหนึ่ง และถ้าเป็นการสมควรจะให้ มีรองเจ้าอาวาสหรือผู้ช่วยเจ้าอาวาสด้วยก็ได้

มาตรา ๓๗

เจ้าอาวาสมีหน้าที่ดังนี้

- (๑) บำรุงรักษาวัด จัดกิจการและศาสนสมบัติของวัดให้เป็นไป ด้วยดี
- (๒) ปกครองและสอดส่องให้บรรพชิตและคฤหัสถ์ที่มีที่อยู่หรือพำนัก อาศัยอยู่ในวัด นั้น ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย กฎมหาเถรสมาคม ข้อบังคับ ระเบียบ หรือคำสั่งของมหาเถรสมาคม
- (๓) เป็นธุระในการศึกษาอบรมและสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์
- (๔) ให้ความสะดวกตามสมควรในการบำเพ็ญกุศล

มาตรา ๓๘

เจ้าอาวาสมีอำนาจดังนี้

- (๑) ห้ามบรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งมิได้รับอนุญาตของเจ้าอาวาสเข้า ไปอยู่อาศัยในวัด
- (๒) สั่งให้บรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งไม่อยู่ใน โอวาทของเจ้าอาวาสออกไป เสียจากวัด
- (๓) สั่งให้บรรพชิตและคฤหัสถ์ที่มีที่อยู่หรือพำนักอาศัยในวัด ทำงาน ภายในวัด หรือให้ ทำทัณฑ์บน หรือให้ขอขมาโทษ ในเมื่อบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ในวัดนั้นประพฤติผิดคำสั่งเจ้าอาวาสซึ่ง ได้สั่งโดยชอบด้วยพระธรรมวินัย กฎ มหาเถรสมาคม ข้อบังคับ ระเบียบหรือคำสั่งของมหาเถรสมาคม

มาตรา ๓๙

ในกรณีที่ไม่มีเจ้าอาวาสหรือเจ้าอาวาสไม่อาจปฏิบัติหน้าที่ ได้ ให้แต่งตั้งผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส ให้ผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสมี อำนาจและหน้าที่เช่นเดียวกับเจ้าอาวาสการแต่งตั้งผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส ให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์และ วิธีการที่กำหนดในกฎมหาเถรสมาคม

การสร้างวัดในสมัยปัจจุบัน

ในสมัยก่อนเมื่อจะทำการสร้างวัด จะสร้างได้ตามความเหมาะสมและความศรัทธาของผู้ที่จะสร้าง จึงปรากฏว่ามีวัดอยู่มากมายทั่วไป ซึ่งนานเข้าวัดต่างๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นซาก

โบราณวัตถุ ซึ่งควรแก่การบูรณะปฏิสังขรณ์ มาถึงสมัยปัจจุบันได้มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์
ควบคุมการก่อสร้างวัดเพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมือง พระราชบัญญัติพระสงฆ์ พ.ศ.
๒๕๐๕ จากกฎการสร้างวัดไว้ดังต่อไปนี้ คือ

๑. บุคคลใดประสงค์จะสร้างวัดให้ยื่นคำขออนุญาตต่อนายอำเภอท้องที่ที่จะสร้างวัด
นั้น พร้อมด้วยรายการและเอกสารดังต่อไปนี้

ก. หนังสือสำคัญแสดงกรรมสิทธิ์หรือสิทธิครอบครองที่ดินที่จะยกให้สร้างวัด
และที่ดินนั้นต้องมีเนื้อที่ไม่น้อยกว่า ๖ ไร่

ข. หนังสือสัญญาซึ่งเจ้าของกรรมสิทธิ์ที่ดินหรือผู้มีสิทธิครอบครองที่ดินตาม
กฎหมายทำกับนายอำเภอและเจ้าพนักงานที่ดินอำเภอ แสดงความจำนงจะให้ที่ดินดังกล่าวใน (๑)
เพื่อสร้างวัด

ค. จำนวนเงินและสัมภาระที่จะใช้ในการสร้างวัดในระยะเริ่มแรก ต้องมีราคา
รวมกันไม่น้อยกว่า ๕๐,๐๐๐ บาท

ง. แผนที่แสดงเขตที่ตั้งวัด ประกอบด้วยเขตติดต่อข้างเคียง และระยะทางระหว่าง
วัดที่จะสร้างขึ้นกับวัดอื่นโดยรอบ และให้แสดงแผนผังสิ่งก่อสร้างวัดตามความเหมาะสมของสภาพ
ที่ดิน โดยอาศัยแผนผังแบบ ก. แบบ ข. หรือแบบ ค. ท้ายบทที่ ๑ นี้ เป็นหลัก ทำที่จะทำได้

จ. กำหนดเวลาที่จะสร้างวัดให้แล้วเสร็จตามแผนผังนั้น

๒. วัดที่จะสร้างขึ้นต้องประกอบด้วยหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. สมควรเป็นที่พำนักของพระภิกษุสงฆ์

ข. เป็นประโยชน์แก่ประชาชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในรัศมี ๒ กิโลเมตร โดยเฉลี่ย
วัดละไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ คน เว้นแต่จะมีเหตุจำเป็น

ค. มีเหตุผลที่เชื่อได้ว่า เมื่อตั้งขึ้นแล้วจะได้รับการบำรุงเสริมจากประชาชน

ง. ตั้งอยู่ห่างจากวัดอื่นไม่น้อยกว่า ๒ กิโลเมตร เว้นแต่จะมีเหตุจำเป็น

๓. เมื่อนายอำเภอได้รับคำขออนุญาตสร้างวัด และพิจารณาเห็นสมควรแล้วให้นำ
ปรึกษาเจ้าคณะอำเภอ แล้วเสนอเรื่องและความเห็นไปยังผู้ว่าราชการจังหวัด เมื่อผู้ว่าราชการจังหวัด
พิจารณาเห็นสมควรแล้ว ให้นำปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดแล้วส่งเรื่องและความเห็นไปยังกรมการ
ศาสนาในการพิจารณาคำขออนุญาตสร้างวัด กรมการศาสนาอาจสั่งให้ผู้ขออนุญาตเปลี่ยนแปลง
แก้ไขแผนผัง หรือระงับเรื่องการขออนุญาตสร้างวัดได้ตามที่เห็นสมควร เมื่อกรมการศาสนา
พิจารณาเห็นสมควรให้สร้างวัดได้แล้วให้รายงานกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อขอรับความเห็นชอบ
แล้วนำเสนอมหาเถรสมาคม เมื่อมหาเถรสมาคมพิจารณาเห็นชอบด้วย แล้วให้กรมการศาสนาออก
หนังสืออนุญาตให้สร้างวัด

๔. เมื่อได้สร้างเสนาสนะขึ้นเป็นหลักฐานพร้อมที่จะเป็นพำนักของพระภิกษุสงฆ์ได้แล้วให้ผู้ได้รับอนุญาตสร้างวัด ทายาท หรือผู้แทน เสนอรายงานการก่อสร้างและจำนวนพระภิกษุที่จะอยู่ประจำไม่น้อยกว่าสี่รูป พร้อมทั้งเสนอนามวัดและนามพระภิกษุผู้สมควรเปี่ยมเจ้าอาวาสเพื่อขอตั้งเป็นวัดก่อนายอำเภอ

๕. เมื่อได้ประกาศตั้งเป็นวัดแล้ว ให้ผู้ได้รับอนุญาตสร้างวัด ทายาท หรือผู้แทน ดำเนินการโอนที่ดินและสิ่งปลูกสร้างให้แก่วัดนั้นตามกฎหมาย และให้เจ้าอาวาสบันทึกประวัติของวัดนั้นไว้เป็นหลักฐาน

จะเห็นได้ว่า ศาสนวัตถุ คือวัดนี้ ตามปฏิบัติกันมาเป็นประเพณีอันดีงามของชาติต่อมาคงได้กล่าวมาแล้ว และการสร้างวัดของประชาชนนี้สะท้อนถึงความศรัทธาของประชาชน วัดเวลานี้มีอยู่ประมาณ ๒๗,๐๐๐ วัด และยังมีวัดร้างอีกประมาณ ๑๕,๐๐๐ วัด แสดงว่าศรัทธาของประชาชนไม่เคยขาดเลย และสถานที่ตั้งวัดมีทั้งในเมืองและนอกเมือง เวลานี้รัฐบาลกำลังเร่งรัดพัฒนาประเทศตัดถนนสายใหญ่ๆ เข้าไปในป่า เมืองราษฎรอพยพเข้าไปอยู่ พوهاتที่ทำมาหากินได้ก็ขออนุญาตตั้งวัดจึงปรากฏว่าหนักถือขออนุญาตตั้งวัดมีเข้ามาในกรมการศาสนาไม่ขาดระยะเลย

การขออนุญาตสร้างวัด การทำให้เป็นวัดที่ถูกต้องตามกฎหมายนั้น จำเป็นต้องมีปัจจัยเบื้องต้นที่เหมาะสม และต้องปฏิบัติตามขั้นตอนที่สำคัญต่างๆ ดังนี้

๑. จำนวนประชากรที่จะมาบารุงวัด ในพื้นที่นั้นๆ ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ คน
๒. อยู่ห่างจากวัดอื่นที่ถูกต้องตามกฎหมาย ไม่น้อยกว่า ๒ กิโลเมตร
๓. ความเห็นชอบของเจ้าคณะและเจ้าหน้าที่ถูกต้องครบถ้วน
๔. มีหนังสือเกี่ยวกับที่ดินที่จะสร้างวัด ไม่น้อยกว่า ๖ ไร่
๕. ผู้ขอสร้างต้องมีเงินและทรัพย์สินไม่น้อยกว่า ๕๐,๐๐๐ บาท
๖. ระบุที่ตั้งวัด ชื่อวัด ที่อยู่ข้างเคียงโดยรอบ และเส้นทางคมนาคม
๗. มีแผนผังแสดงอาคารของวัดที่จะสร้าง ตามความเหมาะสม

การขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมา วัดที่สมควรได้รับวิสุงคามสีมา ต้องปรากฏว่าได้สร้างหรือบูรณะเป็นหลักฐานถาวรและมีพระภิกษุอาศัยอยู่ไม่น้อยกว่า ๕ รูปเป็นเวลา ไม่น้อยกว่า ๕ ปี แต่ ๕ ปี มิให้ใช้กับอุโบสถที่สร้างเสร็จแล้ว และกระทรวงศึกษาธิการเห็นชอบที่จะขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมา แล้วเสนอตามขั้นตอนต่อไป

โดยเมื่อพระราชทานวิสุงคามสีมาแล้ว ให้นายอำเภอที่วัดนั้นตั้งอยู่ ดำเนินการปิดหมายเขตที่ดินตามที่ได้รับพระราชทานต่อไป

การขอยกฐานะวัดเป็นพระอารามหลวง วัดหลวง คือ วัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ขึ้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งมักเรียกว่า พระอารามหลวง นอกจากนี้ วัดที่ประชาชน

สร้างหรือปฏิสังขรณ์ ถ้าทรงเห็นสมควร ก็จะทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง วัดใดสมควรได้ยกฐานะเป็นพระอารามหลวงนั้น มีหลักเกณฑ์ดังนี้

๑. เป็นวัดที่มีหลักฐาน มีเสนาสนะถาวร มีปูชนียวัตถุที่มีคุณค่า
๒. มีการปกครองเป็นระเบียบ ศึกษาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นหลักฐาน
๓. เป็นวัดที่มีพัฒนาการและมีกิจกรรมต่อสาธารณชน
๔. มีพระ ๔ รูปเป็นเวลา ๕ ปี
๕. เป็นวัดของท้องถิ่น มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์
๖. ต้องมีอายุ ๕๐ ปี ขึ้นไป

พระอารามหลวง แบ่งออกได้เป็น ๓ ชั้น คือ

๑. พระอารามหลวงชั้นเอก หมายถึง วัดที่มีเจดีย์สถานสำคัญ เป็นวัดที่บรรจุพระบรมอัฐิหรือวัดที่มีความเกียรติอย่างสูง มีเจ้าอาวาสเป็นคณะราชาคณะผู้ใหญ่ขึ้นไป

๒. พระอารามหลวงชั้นโท หมายถึง วัดที่มีเกียรติ มีเจ้าอาวาสเป็นพระราชาคณะสามัญขึ้นไป

๓. พระอารามหลวงชั้นตรี หมายถึง วัดที่มีเกียรติหรือวัดสามัญ เจ้าอาวาสเป็นพระครูชั้นสูงขึ้นไป ซึ่งพระอารามหลวงนั้นยังแบ่งตามฐานันดรศักดิ์ออกเป็นได้ ๕ ชนิดคือ

๑. ชนิดราชวรวิหาร หมายถึง พระอารามที่พระมหากษัตริย์ สมเด็จพระราชินี สมเด็จพระยุพราช ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์เป็นการส่วนพระองค์

๒. ชนิดวรวิหาร หมายถึง พระอารามที่พระมหากษัตริย์ สมเด็จพระราชินี สมเด็จพระยุพราช ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ เป็นเกียรติยศแก่ผู้ดำรงศักดิ์ลงมาที่ดี แก่วัดเองก็ดี รวมทั้งวัดที่ประชาชนสร้างหรือปฏิสังขรณ์ แล้วทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง

๓. ชนิดราชวรมหาวิหาร หมายถึง พระอารามหลวงชนิดราชวรวิหาร ที่เป็นพระอารามใหญ่โต และมีของก่อสร้างใหญ่โต

๔. ชนิดวรมหาวิหาร หมายถึง พระอารามหลวงชนิดวรวิหาร ที่เป็นพระอารามใหญ่โต และมีของก่อสร้างใหญ่โต

๕. ชนิดสามัญ หมายถึง พระอารามหลวงที่ไม่เข้าหลักเกณฑ์ดังกล่าว